Емен Кейе

В България и Румелия

ПОЛИС

Емен Кейе

В БЪЛГАРИЯ И РУМЕЛИЯ

Емен Кейе

В БЪЛГАРИЯ И РУМЕЛИЯ

Превод от френски
Георги Пеев

Издателство
ИОЛИС

София • 2006

Пътеписът на френския финансов инспектор Емен Кейе от лятото на 1884 г. бележи края на тригодишния му престой в Княжество България като личен съветник на княз Александър I.

Дневникът, воден по време на пътуването му из България и Източна Румелия, е изпълнен с много интересни наблюдения за българския бит и култура, видени през очите на един западноевропеец. Поетичната дарба и писателският талант на Кейе правят произведението интересно и увлекателно четиво.

Пътеписът свидетелства за многобройните препятствия, срещани в процеса на изграждането на модерното общество в България след Освобождението, и е ценен извор за разбиране на този значим и недостатъчно познат период от нашата история.

Илюстрации – *Емен Кейе*

Jean Erdic
En Bulgarie et en Roumélie. Paris, 1885

© Георги Йорданов Пеев, превод, встъпителна студия, бележки, 2006
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2006

ISBN 954-796-013-x

Редактор *Мила Вълкова*
Формат 60x90/16 Печ. коли 15,75
Печатница „Симолини–94“ – София
ИК „Полис“ ООД, ул. „Парчевич“ 37, вх. Б, ет. 3, София 1000
тел.: (02) 981 76 27

Емен Кейе и България

Сред чуждестранните специалисти, пряко участвали в „строителството на съвременна България", френският финансов инспектор Емен Кейе безспорно заема достойно място. Неговите заслуги към възстановената българска държава далеч не се изчерпват с чиновническата му дейност. Дневниците и пътеписите, които той оставя, са ценен източник за трудния и мъчителен процес на модернизацията на обществото ни. Те предлагат един интересен външен поглед върху българския обществен и политически живот в началото на 80-те години на XIX в. Приблизително един век след първото им публикуване в Париж те са вече достъпни и за българския читател.

Емен Кейе пристига в България в преломното време, когато се поставят основите на нейната държавност. С тази историческа задача се заема застаналият начело млад национален елит, поел властта в свои ръце след Освобождението. Изграждането на нови институции във всяка една област на управлението на страната е безспорно важна задача. Те трябва да откъснат обществото от порядките на миналото, като едновременно разграничават и отдалечават политически Княжеството от формалния й сюзерен, определен от Берлинския договор – Османската империя. Решавайки тази задача, българските държавници са убедени, че цялото наследство от предходните пет столетия следва да бъде отхвърлено като „чуждо" и непригодно за функционирането на една съвременна европейска държава. Следователно българското общество и неговата политическа организация трябва да се модернизират, като за модел и вдъхновение служи Европа.

Започналият процес на изграждане на българските държавни институции среща редица препятствия и се усложнява от множество проблеми от вътрешно и външно естество. Съвсем малка част от родните политици и специалисти притежават собствен управленски опит. Повечето от тях са влизали в досег с османската администрация предимно като са я оспорвали и дори като са се противопоставяли на нея и на нейните представители. Същевременно голяма част от натрупаната по времето на Възраждането положителна енергия се разпилява в безплодни политикански боричкания между оформящите се партии. Споровете и съперничеството между тях, както и липсващите административно-управленски умения са сред основните пречки за

ефективна дейност при организирането на институциите и тяхното функциониране. Отрицателно влияние оказват и редица ключови събития през първите следосвобожденски години. Реалната самостоятелност на вътрешната политика се сблъсква с неблагоприятното международно положение на страната, провъзгласена според Берлинския договор за васално княжество. Превратът, „режимът на пълномощията", Съединението и Сръбско-българската война, детронацията на княз Александър и настъпилата продължителна криза в българо-руските отношения спъват процеса на изграждането на модерна държава.

Въпреки тези затруднения всички политици и правителства незабавно се насочват към проучване и въвеждане в България на европейските институционални образци. Сред предприетите в тази насока действия кристализират няколко основни подхода. Обусловеният от липсата на добре подготвени местни кадри подход налага привличането на чужди специалисти в различни области на държавната администрация. Същевременно български студенти и млади чиновници се изпращат на Запад и в по-малка степен в Русия. Тяхната задача е да получат съответното образование, да специализират или да се запознаят с конкретни проблеми на управлението. Третият подход се съсредоточава в набавянето на специализирана литература, наред с административни актове и документи от различни европейски страни.

Използването на чужди специалисти започва непосредствено след поемането на съдбините на държавата от родните политици през пролетта на 1879 г. Време за губене няма: администрацията трябва незабавно да започне да действа, а и новоизбраният княз Александър I осъзнава, че българите все още нямат свой образован елит, способен да запълни всички ниши на държавното управление. Наследството от Османската империя е твърде обезпокоително. Оказва се, че през 1878 г. само около 600 българи имат висше образование – брой, твърде недостатъчен, още повече, че редица висшисти не се завръщат веднага в родината си[1].

Българската държава решава да покани чужди специалисти, които да подпомогнат нейното административно изграждане. В повечето случаи като компенсация, че са оставили спокойствието и домашния уют в родината си и са дошли в бурната атмосфера на току-що

[1] Българската възрожденска интелигенция. Съст. проф. д-р Николай Генчев, Красимира Даскалова. С., 1988, с. 6.

освободената балканска страна, те получават солидни заплати. Привлечените чиновници от напредналите европейски страни са хора с административен опит в специфични области на държавното строителство. Те са препоръчани и по този начин „гарантирани“ от дипломатическите представители на съответната държава. Подобна гаранция цели да се избегне негативният опит на Османската империя, където редом с добре подготвените европейци са пристигали и множество авантюристи, заемали висши чиновнически длъжности без необходимите квалификация и познания. За да се намали възможността за подобни злоупотреби, още в Търновската конституция са включени два члена – 65 и 66, които дават възможност само на български поданици да заемат „държавна, обществена и военна служба“. За чуждите поданици се изисква разрешение от Народното събрание. Тези членове са често заобикаляни, но все пак те препятстват масовото навлизане на неподходящи личности в чиновническия апарат на изграждащите се институции.

Въпреки наложените ограничения множество чужденци, привлечени от солидното заплащане, правят опити и понякога успяват да проникнат в структурите на държавната машина. При установяване на тяхната неспособност или недоброжелателност, когато са западноевропейци, те сравнително лесно биват отстранявани от заеманият пост. По-трудно е обаче положението с представителите на страната-освободителка, чиито поданици масово остават след войната на различни служби в младата държава. Така първото българско правителство на Тодор Бурмов (5.VII. – 24.XI.1879 г.) „наследява“ около 150 руски чиновници, останали от периода на Временното руско управление[2]. Повечето от тях в близките месеци отпътуват за родината си, но някои (особено в областта на военното дело) в продължение на години участват в изграждането на новите структури на страната. Тяхното отстраняване не е лесно, защото настойчиво ги покровителства руското консулство. Само пет години след Освобождението съвременни автори отбелязват „постоянния стремеж да се отнеме от руснаците всичко, което държат от администрацията“[3]. Едва в средата на 80-те години, при настъпилото сериозно охлаждане в отношения-

[2] Петров, М. Руската помощ за създаването на българската администрация. – Исторически преглед, 1972, № 5, с. 50.

[3] Drandar, A. Cinq ans de regne. Le prince Alexandre de Battenberg en Bulgarie. Paris, 1884, 240-241.

та между двете страни, българското правителство ще получи възможността изцяло самостоятелно да поеме в свои ръце назначаването и избора на служителите в държавната администрация.

Сред най-горещите радетели за привличането на чужди специалисти в България е и държавният глава – князът. Още с първите си изяви начело на страната той настоява за изменение на основния закон в тази насока[4]. Според неговите разбирания, внушени и от съветниците му, чужденците трябва да бъдат „руснаци главно там, където се дохожда в съприкосновение с населението, а където се върши кабинетна работа, и други чужденци“[5]. Назначеният за главен секретар в Министерството на народното просвещение чешки историк Константин Иречек, който е един от търсените за мнение чужденци, споделя в своя „Български дневник“, че е „необходимо поне във всяко министерство по един чужденец като главен секретар или съветник – руси, белгийци, французи, немци, австрийски славяни“[6].

И така, в България се появяват многобройни чиновници чужденци – руснаци и французи, белгийци и англичани, хървати, чехи и словени. Отношението към тях вярно обобщава кореспондентът на френското списание „Ревю франсез де л'етранже е де колони“. Той отбелязва, че българите „се опасяват от немците, не се доверяват на англичаните, понасят трудно италианците и имитират французите“[7]. Това твърдение може да се допълни със свидетелствата на самите българи за още няколко националности: уважават славяните от Австро-Унгария, които съставляват многочислена учителска група в средните училища на страната, „недолюбват“ поляците поради скорошните им връзки с поробителя и се стремят да се отърват, по възможност без кавга, от руските чиновници.

Финансовата област е тази, в която отчетливо проличава чувствително изоставане на държавата ни. Османското наследство въпреки някои реформи, предприети през Танзимата, се смята за твърде архаично и неприложимо. Поради ограничения период на действие Временното руско управление успява да премахне само най-остарелите и дискриминационни спрямо българите елементи от предишната организация – предимно в областта на данъците и паричното об-

[4] Стоилов, К. Дневник. Ч.1. С. 1996, с. 43.

[5] Пак там, с. 44.

[6] Иречек, К. Български дневник. Т. 1. Пловдив, 1930, с. 35.

[7] Revue française de l'étranger et des colonies, oct. 1885, p. 396.

ращение. Руски специалисти подготвят и създаването на Българска народна банка. Пред първостроителите на държавата остава неотложната задача да се изградят нейната бюджетна, данъчна, застрахователна и кредитна система, както и да създадат собствена парична единица.

Освобождението заварва твърде малко българи запознати с теорията и практиката на финансовата наука. В архива на Марин Дринов срещаме списък на лицата, които според руснаците имат някакви финансови познания: те наброяват общо 21 души[8]. Ето защо неслучайно се достига до едно рядко за тогавашната политическа обстановка единомислие – и либералът Петко Каравелов, и консерваторът Григор Начович смятат, че за организиране на финансовата система най-добре е да се покани чужд специалист. Пред Константин Иречек П. Каравелов дори споделя намерението си да привлече в Министерството на финансите двама съветници – руснак и французин[9]. През ноември 1879 г. съветникът на княза Константин Стоилов започва да сондира мнението на европейските дипломати за възможността да бъдат привлечени чужди финасисти на българска служба. Първите му срещи са с руския консул А. Давидов[10]. Същия проблем Стоилов поставя и пред княз Александър, като уточнява, че за предпочитане е специалистът да бъде французин. Княжеският съветник е подкрепен и от своя приятел и съпартиец Григор Начович. Според завършилия в Париж политически и икономически науки консерватор, който е утвърден за министър на финансите, Франция е страната с най-добър ред в тази област, а „финансовата наука на Leroy-Beaulieux е най-добрата книга“[11].

Като резултат от налагащото се сред управляващия елит становище, че френската финасова система е най-добрата, надделява мнението привлечените чиновници да бъдат само французи. Още повече, че в това отношение е натрупан известен опит. Така например реорганизацията на финансите на Османската империя по времето на Танзимата е поверено на френските чиновници Виле и Дево, в Гърция от 1857 г. е командирован със същата цел инспекторът от френ-

[8] НБКМ, БИА, ф.111, а.е. 22.

[9] Иречек, К. Цит. съч., с. 148.

[10] Стоилов, К. Цит. съч., с. 17.

[11] Иречек, К. Цит. съч., с. 59. По всяка вероятност става дума за томовете на Leroy-Beaulieux “Traité de la science des finances”, излезли през 1877 г. в Париж.

ското финансово министерство Плоенк, в Румъния няколко години след 1860 г. работи Тронсон дьо Кудре. В Източна Румелия по това време също се готвят да поканят френски финансов специалст – Емил Жакен.

Вследствие на многобройните съвети в тази посока князът предлага да се проведат преговори с френския дипломатически агент Жюл Шефер, който да се ангажира с издирването на подходящ кандидат[12]. Още повече, че подобен прецедент вече е налице от времето на първото правителство на Т. Бурмов, което използва двама френски пощенски служители като консултанти. Официалния разговор с френския консул провежда Гр. Начович, който поставя искането в Княжеството да бъде изпратен необходимият специалист.

Франция, както винаги до този момент, и сега откликва на молбата на българското правителство, като изпраща искания специалист. За Париж се открива възможност да „покаже предимството на френската административна система, да се продемонстрира неотразимото въздействие на френската култура изобщо по света и да се даде малък урок на онези, които се опитваха да забравят това“[13]. След неуспешната Пруско-френска война от 1870 г. и Парижката комуна (1871 г.) Франция за няколко години отстъпва от предишната си позиция на Велика сила. Вътрешните неуредици, свързани с преминаването към републиканска форма на управление, засилват изолацията ѝ. Превръщането ѝ във второстепенна сила дава отражение и в Османската империя, където нейните специалисти са отстранени[14]. Надвисналата опасност от задълбочаване на изолацията на международното поле изисква спешни мерки тя да бъде преодоляна. Най-точно тази идея предава министър-председателят Жюл Фери: „Величието на една нация се определя според нейната активност. Да сияе, без да действа, без да се намесва в световните дела, за една велика нация е все едно да абдикира. Ако Франция иска да остане велика нация и да влияе върху съдбините на Европа, нека „изнесе“ навсякъде, където е възможно, своя език, своите традиции, своето знаме, своите оръжия и своя гений.“[15] Ето защо случаят трябва да се използва. Чрез своите представители в редица важни институции на Княжеството и

[12] Пак там, с. 76.

[13] Дамянов, С. България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 85.

[14] Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, с. 191.

[15] Milza, P. Les relations internationales de 1871 à 1914. Paris, 1968, p. 62.

в антуража на княза Париж прави важна стъпка, целяща завръщане в стратегически важния Ориент. За сравнение можем да отбележим, че в същото време германският дипломатически агент Тилау, представител на големия неприятел на Франция, съветва княза да не назначава на служба германци, „понеже това би могло да създаде трудности“[16].

И така, през май 1880 г. в София пристига финасовият инспектор Бенедикт Хогде, който според уговорката трябва да остане като съветник в Министерството на финансите две години. Но службата му в Княжеството продължава само около 20 дни. Докато той подготвя отпътуването си за Балканите, в София пада кабинетът на митрополит Климент Браницки и на власт идват либералите начело с Драган Цанков. Новият министър на финасите Петко Каравелов под предлог, че назначаването на Хогде не е одобрено от Народното събрание и няма писмен договор, отказва въобще да го допусне в министерството. Последиците от неочакваната педантичност на министъра са показателни – като компенсация държавата изплаща 85 000 френски франка, предвидени за целия двугодишен престой на специалиста, което го превръща в най-скъпоплатения чиновник не само в България. Самият Хогде отначало иска да се откаже от тази сума, но я приема след изричното настояване на френския консул, който го убеждава, че българите трябва да се научат да държат на дадената дума. Все пак чиновникът оставя половината от сумата като дарение за френското католическо училище в София. Грубото политиканстване около първия опит да се използва чуждестранният опит в областта на финансите завършва със скъпо струващ неуспех.

Според западните консули отзоваването на Хогде е следствие от „руските интриги“[17]. По същото време в София се намират руснаците Утин и Черни, представители на финансовата групировка Поляков-Гинсбург, които се стремят да извлекат солидни материални облаги от предстоящото железопътно строителство и от създаването на различни финасови и кредитни институции в страната. Опасенията

---

[16] Петров, М. Българо-руските политически отношения в първите години след Освобождението (1878–1881). – Известия на Института за история, 24, с. 21.

[17] Osterreichisches Staatsachiv. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv, Bulgarien XV, Kartopn 17, 1880, Rapports de Sofia Bl. 218-22; Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Nouvelle série, Bulgarie, Correspondances politiques de Sofia, vol. 8, p. 330.

им са, че присъствието на независим западен специалист би затруднило сериозно техните намерения. Това е причината и за оказания натиск в тази насока върху Каравелов. Самият финансов министър влиза в конфликт с французина, а освен това се оставя да бъде повлиян от личната си неприязън към консерваторите, спрели се именно на този финансов инспектор. Ето защо Каравелов бързо забравя споделяното пред Иречек само месец преди това намерение за привличане на руснак и на французин. Постепенно либералният деец се превръща и в лицето, което ще отстоява най-последователно идеята за отстраняването от държавна служба на всички чужденци.

Държавният преврат от 27 април 1881 г. и суспендирането на Търновската конституция дават възможност за реванш на княз Александър I, който е лично засегнат от отпращането на Хогде. Някои чужди кореспонденти дори пресилват нещата, като заявяват, че извършването на преврата е било само с цел да се повика обратно френският финансов съветник[18]. Държавният глава настоява пред френското Министерство на финансите за връщането на Бенедикт Хогде. В Париж обаче се опасяват, че Хогде ще трябва да възстанови изплатената сума, и отговарят, че този чиновник е зает и заминаването му за България е невъзможно.

След повторно княжеско настояване и гаранция, че този път ще бъде сключен надлежно необходимият договор, през ноември 1881 г. в София пристига за срок от две години друг финансов инспектор – Емен Кейе. В подписания с него контракт се заявява, че българското правителство поверява на г-н Кейе „грижата да изучи финансовите ресурси на страната и да предложи модификациите, подобренията, реформите или мерките, приспособлението на които намери за нужно и полезно, както и средствата, които трябва да се употребят, за да се достигне приспособлението им“. В сферата на компетенциите на френския съветник са включени също действия по преобразуването и разпределението на данъците, таксите и другите сборове, разпределението на разходите и организацията на централната администрация, контрола на финансите на Княжеството, отчетността на окръжията и общините. Същевременно „правителството си запазва правото да предлага на г-н Кейе всички операции, които се отнасят пряко или косвено до финансите, като държавни или общински заеми,

[18] Révue Britanique, sept. 1885, p. 432.

концесии на мините и други предприятия и пр., и пр."[19] Договорът е изработен от финансовия министър Гр. Начович и е идентичен с предложения, но останал неподписан от предшественика Хогде. Е. Кейе е назначен на поста княжески съветник, за да могат да се избегнат по този начин постановките на Търновската конституция, които забраняват на чужденци да постъпват на българска служба без изричното разрешение на Народното събрание. След изтичането на предвидения двегодишен срок по настояване на правителството договорът е продължен с още шест месеца и Е. Кейе остава в България до края на август 1884 г.

По-голямата част от времето, прекарано от французина в България, съвпада с драматичен период от нейната история и може би затова той по-късно ще отбележи, че тогава е изживял най-щастливите моменти от живота си. А периодът наистина е възлов за българската история, защото след превратa от 1881 г. князът съсредоточава в ръцете си повече власт от предвидената в Търновската конституция, която и без това не е малка. Според Конституцията изпълнителната власт принадлежи на българския монарх, законодателната власт той дели с Народното събрание, а съдебната действа от негово име. Новите „извънредни" прерогативи му позволяват съвместно с подкрепилите го дейци от Консервативната партия да пристъпи към засилено модернизиране на държавата и нейните институции по западен образец. По този начин се оказва възможно с авторитарни средства да се парира съпротивата на либералите, които според техните политически противници от Консервативната партия са главният противник на въвежданите по западноевропейски стереотип преобразувания.

Опасенията на консерваторите в повечето случаи са преувеличени. Либералите наистина гледат с подозрение на всеки чужденец, повикан на служба в България. Те се позовават на горчивия опит с привличаните десетилетия наред в Османската империя европейски „специалисти", много от които се оказали обикновени авантюристи. Друг негативен и познат на българската общественост пример са придошлите многобройни руски военни и цивилни чиновници. Някои от тях биват обвинявани в печалбарство или недостатъчна подготвеност, но много често тези твърдения са прекалено политически обагрени, за да бъдат напълно достоверни.

[19] ЦДА – ф. 159 к, оп. 1, а.е. 55.

Но в момента на власт в Княжеството е Консервативната партия и въпреки че няма назначен министър-председател, то част от нейните лидери са в кабинета. За да изградят ефективна финансова система, те разчитат на помощта на французина. Опонентите им от Либералната партия или са в емиграция, или са изолирани и не могат да водят организиран партиен живот. Затова назначаването на френския специалист не среща тяхната открита съпротива.

Поемането от Е. Кейе на този отговорен пост се оказва удачно. Той вече е посетил Алжир със сходна задача и се е запознал със спецификата на мюсюлманската финансова традиция. Този опит ще се окаже полезен в България, където влиянието на османското наследство все още се чувства. При него приходите формално се насочват към хазната, но твърде условно, защото за всяко постъпление се води отделно счетоводство и то е предназначено да покрива разходите в определена област. Налице е и децентрализация от ориенталски тип. В държавната хазна винаги влизат, задържани или отклонени от местните власти, по-малко от предвидените средства, което осуетява едно реалистично финансово планиране.

Още с пристигането си в страната Кейе започва трескава работа и подготвя множество законопроекти, които предоставя на министъра на финансите. В богатия личен архив на Григор Начович, както и в архивите на БНБ и на Министерството на финансите са запазени голяма част от многобройните предложения, доклади, мнения и становища, направени от французина. Сред тях изпъкват разработките за отчетността по бюджета, за преките и косвените данъци, за митническите тарифи и приходите, за бирниците, за пощенските спестовни каси, за материалната отговорност, голяма част от които стават закони. Неслучайно летописецът на тази епоха Симеон Радев, отбелязвайки „най-плодовитата" законодателна дейност на министър Начович, изрично подчертава „голямото съдействие", оказано му от френския съветник[20].

Така както е предвидено в договора на Е. Кейе, българското правителство се допитва до неговото мнение по редица политико-икономически проблеми, които възникват пред младата държава. Финансите на страната са станали вече обект на апетитите на много частни фирми. Изграждането на железопътна мрежа, което предстои, и не-

[20] Радев, С. Строители на съвременна България. Т. 1. С., 1990, с. 349.

експлоатираните природни богатства са целта, към която ще се стремят няколко десетилетия различни чужди финансови и промишлени групировки. Приемането на подобни проекти означава финансите на Княжеството да се подчинят изцяло на чужди финансови интереси. Добре обоснованите от Кейе мнения и възражения срещу оценените като вредни и опасни посегателства помагат на българските министри да устояват на оказвания от различни среди натиск. Французинът често действа съвместно със своя сънародник – адвоката от Парижкия касационен съд Морис Бастиан, който също е привлечен на българска служба като съветник по юридическите въпроси на Княжеството. Двамата разработват основните насоки на поведение на българското правителство по отношение на проблемите, създавани от английската компания – собственик на железопътната линия Русе–Варна.

Запазените документи показват, че френският финансов съветник е ангажиран и в други области, свързани с провеждането на търгове, анонимни дружества и предприемачи. По личната молба на княза той превежда и редица френски закони, отнасящи се до любимата на държавния глава сфера – армията.

Съгласно договора си Кейе има право да изиска от френското Министерство на финансите двама служители като свои помощници. Посъветван от Начович, той решава, че е по-подходящо да се изпратят двама българи, които да изучат във Франция устройството на финасите и след завръщането си да бъдат в негова помощ[21]. По този начин, освен икономии за бюджета – въпрос, по който българите след Освобождението са особено чувствителни, ще могат да се подготвят и специалисти, които постепенно ще заместят чужденците. Така на четиримесечно обучение заминават финасовият инспектор Михаил Цветков и началникът на Сметното отделение в Министерството на финансите – Михаил Тенев. В Париж, Марсилия и Еврикур те се запознават съответно с организацията на финансовото министерство и Сметната палата, с митническия режим, със съществуващите данъци и начините на събирането им[22].

Идването на френския специалист допринася за административна централизация в областта на финансите. Закони като „За отчет-

[21] ЦДА ф.159 к, оп. 1, а.е 55, л. 68.

[22] Тенев, М. Живот и дейност. С., 1941, с. 29.

ността по бюджета“, „За материалната отговорност“ и др. се базират върху френските закони в тази област. Оттук и необходимостта да се преработят и съгласуват съставените от Временното руско управление и от първите български кабинети правилници и закони с предложените от Кейе. Несъответствията предизвикват спорове между него и малцината български специалисти, най-вече по въпроса за базата и моделите, които трябва да послужат за реорганизацията на българската финансова система. Въпреки съпротивата на някои от сънародниците ни Кейе успява да убеди отговорните български лица да възприемат неговите становища и препоръки.

Още с пристигането си в София Е. Кейе започва да си води дневник, в който записва както личните си преживявания, така и политическата обстановка в България. Публикуваната част от този дневник е ценен източник за положението в следосвобожденска България, още повече, че французинът освен свидетел е и активен, макар и останал зад кулисите на явната политика, участник в редица важни събития по време на „режима на пълномощията“ и възстановяването на Търновската конституция. Близките отношения, които Кейе установява с редица политици и общественици, допринасят за неговата добра информираност дори за някои скрити на пръв поглед процеси, протичащи в столицата на княжеството. Фактът, че поне веднъж седмично той е приеман в двореца, където беседва по различни проблеми с княза, също спомага за добрата му осведоменост. Голямата му обща култура, както и дискретността му го правят чест гост и на чуждите дипломатически агентства в столицата. Връзките на Е. Кейе с българските му колеги от финансовото министерство, въпреки честите служебни спорове, също са на добро равнище. Неговият подчинен Михаил Тенев, по-късно заел поста финансов министър, в своите спомени го описва като човек „любезен, с благ характер и трудолюбив“.

Един от малкото хора, с които Кейе не може да установи близки отношения, е руският генерал Леонид Соболев, който застава начело на правителството на 23 юни 1882 г. В публикуваните през 1910 г. спомени френският финансист описва случка, която дълбоко го е впечатлила. При обсъждането на належащите за българското законодателство и административно устройство преобразования новопристигналият ген. Соболев показал една книга и заявил: „Това е сборник със закони и правилници, излезли в Бухара, където бях изпратен да

организирам администрацията. Тази книга ще свърши работа и в България."[23] Кейе е потресен от идеята да се използват окупационни закони, изготвени за изостанала азиатска област в едно европейско княжество. А Л. Соболев би трябвало да е добре запознат с положението в България, защото е бил част от екипа на княз Вл. Черкаски, който през периода на Временното руско управление подготвя администрацията на България. Друга причина за явната взаимна антипатия идва от сблъсъка между двамата по въпроса за железопътните строежи. Министър-председателят оказва явно предпочитание към руските планове, които всъщност се оказват неизгодни за България. За своята позиция Кейе среща подкрепата на княза, който е категорично против това руснаците да се разпореждат в България и да въвеждат принципите на тяхната администрация, определяни като „остарели и корумпирани".

Една година след пристигането на руските военни, застанали начело на българската държава, сблъсъците между тях, княза и българските политици стават все по-чести. На 10 април 1883 г. Кейе записва в личния си дневник: „Политическото положение стана нетърпимо. София е в ръцете на генералите Соболев и Каулбарс. Те са господари на Министерствата на вътрешните работи и на войната, както и на Министерския съвет. Тяхното управление постепенно прерасна в срамна насилствена диктатура." Положението е толкова напрегнато, че князът е принуден да направи опити да се договори с новия руски император Александър III за някакъв изход от кризата. И тъй като „бойната атмосфера, която цари тук, е смъртоносна за финансовата организация, а бягството на главния отговорник (княз Александър I – б.а., Г.П.) ще създаде ситуация, при която никаква полезна работа не би могла да се свърши, а само могат да възникнат инциденти", то Кейе решава да използва полагаемия му се отпуск за едно дълго пътешествие извън Княжеството. То включва Източна Румелия, Османската империя, Гърция, Босна, Херцеговина, Далмация, Словения, Сърбия и Черна гора. По време на пътуването си той записва ежедневно преживяното, прави много снимки и рисунки (неговият талант на художник е безспорен), които три години по-късно стават илюстративен материал в неговата книга „Около България"[24].

---

[23] Queillé, E. Les commencements de l'indépendance bulgare et le prince Alexandre. Souvenirs d'un français de Sofia. Paris, 1910, p. 130.

[24] Erdic, J. Autour de la Bulgarie. Paris, 1886, 379 p.

Когато изтича срокът на договора му, Кейе получава предложения за неговото продължаване, но финансистът твърдо е решил да се завърне във Франция. През лятото на 1884 г. той пътува два месеца из България и Източна Румелия, като впечатленията си отразява в своя пътен дневник. През август 1884 г. французинът окончателно напуска страната. При завръщането си в родината Кейе приема като мисия идеята да „се пребори с апатията на френското общество", като го запознае с проблемите на Княжество България. Според него много от тях се дължат на неравната борба, която водят българските политици срещу руските генерали и руските финансови среди, които всячески се стремят да наложат неизгодни за Княжеството договори. Но опитите му да публикува книга с политическа белетристика срещат съпротивата на официалните френски среди, които искат да привлекат Русия за съюзник срещу Германия. А това значи да не се накърняват авторитетът и интересите на Северната империя, още повече, когато протестите идват от една малка, полузависима държава, каквато е тогавашна България. С болка Е. Кейе споделя в едно свое лично писмо до Григор Начович за пропадналите си опити: „във Франция, страната на свободата, свободата не съществува за държавния чиновник, който всъщност е държавен роб"[25]. Поради тези причини Кейе се ограничава първоначално с издаването на пътепис, свързан с пътуването му година по-рано из България.

През пролетта на 1885 г. в опозиционен на правителството парижки вестник се появяват откъси от подготвената за печат книга „В България и Румелия"[26]. За френските чиновници не е препоръчително да се занимават с политика. Многобройни примери свидетелстват за провеждани чистки сред тези, които не подкрепят правителствената политика на младата Френска република. Кейе, който все още е държавен служител, за да избегне неблагоприятните последици, решава да използва псевдоним. За автор на пътеписа се посочва Жан Ердик (Jean Erdic). Псевдонимът, криещ френския чиновник, всъщност е намигване към читателите, които го познават, и особено към неговите български приятели, на които той изпраща множество екземпляри от книгата си. Erdic е анаграма на „сидър" – слабо алкохолно ябълково питие, характерно за неговата родна Нормандия.

---

[25] БИА, ф.14, а.е. 2303, л. 41.

[26] Erdic, J. En Bulgarie et en Roumélie. Paris, 1885, 386 p.

Излизането на книгата съвпада с редица сериозни политически събития, които повишават френския интерес към Балканите и по-специално към България – Съединението и Сръбско-българската война. В писмо до Гр. Начович от 12 януари 1886 г. Кейе споделя успеха и впечатлението от появилата се книга: „Успехът надминава всичките очаквания и съм много щастлив да видя колко много Жан Ердик допринася за симпатиите, дори сред официалните среди, към една нация, към която съм привързан. Бих искал да Ви изпратя всичките вестници и списания, които говорят за моята книга. Хвалбите, понякога преувеличени, с които тя се оценява, трябва да се изсипят като благодатен дъжд и над храбрите българи.“[27] Явно окуражен от резултатите, Кейе публикува под същия псевдоним на следващата година и описание на пътуването си „Около България“.

Пътеписите на Кейе са част от немногобройните запазени свидетелства за българската история през периода 1878–1888 г. от чужденци, които в общи линии могат да бъдат разделени на няколко групи. На първо място това са издания на целенасочено или случайно попаднали в страната ни журналисти и пътешественици, които съответно отразяват своите впечатления във вестници, списания или отделни книги, обикновено под формата на пътеписи. Характерно за тях е, че липсата на време за запознаване с местната обстановка и традиции много често изкривява описанията им и не им позволява да вникнат достатъчно задълбочено в събитията. Както твърди в едно свое изследване Цветан Тодоров, „Туземецът има самодоволна и наивна представа за своята култура; съответно от другата страна стои повърхностната и снизходителна картина, рисувана от чужденеца; тъкмо защото си въобразяват, че френската култура е в центъра на света (в конкретния случай, но това важи за почти всички европейски автори – б.а., Г.П.), френските пътешественици са слепи за културата на другите народи, в нашия случай – на българите.“[28] Но в случая Кейе освен изключително наблюдателен пътешественик е и участник в изграждането на държавата. Успешното съчетаване на тези две предимства определя пълнотата и дълбочината на неговите пътеписи.

---

[27] БИА, ф. 14, а.е. 2303, л. 77.

[28] Тодоров, Цв. България във Франция. – В: Доклади на Първия международен конгрес по българистика. С., 1982, с. 107.

Но всеки чужденец, независимо колко дълго е пребивавал в страната и е проучвал народа ни, неизбежно пренася собствените си схващания и културни идеи и сравнява българската действителност с тях. В своите изводи и обобщения той гледа на българите, най-меко казано, със снизхождение. А от своя страна българите винаги с голям интерес следят оценката, която им се дава от „цивилизованите народи". Много често тези лични мнения получават по-широка популярност, отколкото заслужават техните автори.

Какви оценки дава Кейе в своите книги, които, макар и пътеписни, не са лишени от народопсихологични обобщения или политически наблюдения? Естествено звучи впечатлението му за българската столица, в която „калта не подлежи на описание". Но това пряко наблюдение се съпровожда с мисли за българската „пестеливост". „За да се ускори прогресът, са необходими: енергична администрация, последователна в действията си, и гъвкав градски бюджет; но и двете неща още са в теоретичен стадий. Започва се нещо и не се довършва. Направеното много често трябва да се преправя, защото няма средства или... смелост да се отхвърли пестеливостта, която обожава временното – разоряваща практика, когато се предприема някаква строителна дейност."

Станал непосредствен свидетел на политическите борби и провежданите избори, Кейе прави следните изводи: „Изборите в България са като моделиране на мека глина – тя запазва отпечатъка само от последния, най-енергичен натиск. Той рядко идва от страна на правителството, което обикновено е разделено; най-често това е опозиционен натиск, а опозицията е обединена, докато има успех."[29] Според френския наблюдател именно боричканията между управляващите и проявяваната активност при отрицанието са сред причините за нестабилността на българските кабинети.

Тази нестабилност, признак за незряло политическо поведение, се корени в състоянието на селячеството, съставляващо мнозинството от българските избиратели. Кейе се опитва да направи подробно описание на идеите и проблемите, вълнуващи тази част от българското население: „Ако селянинът приемаше за чест дадените му граждански права, можехме да се надяваме, че обучението му няма да продължи дълго и здравият разум ще му помогне бързо да разбере

[29] Erdic, J. En Bulgarie et en Roumélie, p. 330.

кои са истинските му интереси. Но вместо да се гордее с предоставените му избирателни права, той се отвращава от тях... Предпазлив и подозрителен, селянинът се отправя към урната подобно на бито куче, свикнало от векове да поглежда към кокала и да усеща намордника, ако посмее да се доближи прекалено до него. Той гледа с доверие на княза, защото за него князът единствен е олицетворение на властта, на която, добра или лоша, той е бил принуден да се подчинява по време на османското владичество." Но преклонението пред върховната власт се съчетава с недоверие към нейните местни представители. „Селянинът гледа накриво кмета, попа и даскала, защото те са по-близо до него и той се страхува от тях. Подложен на натиска на противоположни позиции, притесняващ се, че не разбира точно какво се иска от него, без изобщо да се интересува от „господин депутата", той е също толкова затруднен при пускането на бюлетината си, колкото едно магаре, ако го карат да свири на флейта, и би плащал доброволно всеки път, ако можеше да не гласува."[30]

В защита на своята теза Кейе цитира откъс от статия, излязла в Източна Румелия: „Известно е, че българският народ далеч не познава значението на изборите и им обръща много малко внимание. Селянинът се чувства щастлив, ако може да се откачи от това свое право на свободен поданик, много тежко впрочем за него, защото означава да върви три-четири часа, за да отиде и да пусне в урната парче хартия, чието съдържание не знае и не иска да знае. Това незнание на нашите селяни е много умело използвано от нашите кметове, попове и учители; те се договарят с кандидатите, пишат бюлетините и масово ги пускат в урните."[31]

Въпреки че тези няколко реда са написани от румелийско перо, Кейе е убеден, че картината спокойно може да се отнесе и към порядките в Княжеството. За човек, който познава събитията през последните пет години, има много доказателства за инстинктивното отдръпване на селянина от изборите, показващи наивното му непознаване на истинския смисъл на неговата роля като избирател, безразличието му към бялото или черното, постоянната му грижа да се предложи на по-силния или на дающия повече...

Френският финансов специалист достига „до неоспоримите изводи, че голямата част от българите не са готови още да бъдат изби-

[30] Пак там, 340–341.

[31] Пак там.

рители. По инстинкт, а не по разум, те се лутат между силата, пред която винаги са готови да се преклонят, и зле разбрания си интерес, който възприемат като имунитет да не плащат данъци, да си поделят мюсюлманските земи и други подобни хитрувания."

И по-нататък Кейе продължава с наблюденията си: „Впрочем каква твърдост в идеите, в мненията и действията можем да очакваме от наивниците, от които искаме да са движещите сили в държавата и които не са много наясно какво се иска от тях; те изпращат на изборите делегати, натоварени да гласуват от името на цялото село; често написват на бюлетината имената на княз Дондуков, на граф Игнатиев, на руския цар или на техния княз Александър. Най-лошото е, че в тази игра на прекатурване се разклащат и рушат устоите на политическия морал, който никога не е бил изграден на стабилна основа." Причините за тази нестабилност Кейе намира и в поведението на политическите сили. „Партиите опитват всякакви изборни мошеничества; бюрата, които трябва да бдят за провеждането на изборите, си позволяват всякакви незаконни действия и фокусничества; народните събрания свикват с пристрастността и деспотизма...."[32]

Е. Кейе обръща внимание и на друг проблем, който съществува в българското общество – прекаленото политиканстване особено сред служителите. „Чиновниците, рожби на политиката, живеещи или умиращи чрез нея, се стараят много по-малко да изпълняват служебните си задължения, отколкото да се ориентират към кой вятър да обърнат платната си; едните – верни на властта до степен на слугинаж, другите – враждебни до предателство." Това алогично поведение на чиновничеството, характеризирано като „най-многобройната класа", се дължи на факта, че „партията на власт е винаги разнебитена и е пред смъртоносно поражение". Нещо повече – дори и съдебната власт не прави изключение. Според автора тя също е „заразена и само в България можеш да присъстваш на веселия спектакъл, когато някой съд осъжда министъра на правосъдието по нищожната жалба на някой опозиционер"[33].

Заключенията на автора за политическото развитие на страната не са особено оптимистични: „Произволът и анархията са фаталният резултат от цялата тази ситуация [...] Можем само да възхваляваме

[32] Пак там, с. 334.

[33] Пак там, 335–336.

мъдростта на народа, който в такива размирни времена си живее невъзмутимо живота на кротък вол, теглещ каручката си, жънейки житото си и запазващ достойнство в несъгласието си с безредните ходове на управляващите."[34]

В характеристиката личи присъщият за XIX в. социален и културен детерминизъм, според който трайното определение за българина е „работлив". Но същевременно тук виждаме ясно изразеното мнение, че българинът още не е готов за свободен и демократичен живот, което проличава при изборите. Тази идея е твърде разпространена не само сред най-близките съветници на княз Александър, но и сред част от българския елит.

При подготовката на своите пътеписи Емен Кейе води оживена кореспонденция с един друг чужденец на българска служба – Константин Иречек, кореспонденция, която е запазена в архива на чешкия историк. По време на съвместния им престой в столицата на Княжеството двамата често са обменяли идеи за България и българското общество. Ето защо произведението на Кейе е доста сходно с издадените в Прага през 1888 г. „Пътувания по България" на Иречек, но то не получава същата популярност сред българската публика. Впрочем чешкият историк доста често споменава за французина както в пътеписите си, така и в своя „Български дневник".

През 1887 г. името на Кейе отново се появява в България. Поводът е издадената в Париж брошура „Русия и България. Скритите страни на българския въпрос"[35], в която се разглеждат причините за настъпилия разрив между двете славянски държави. Авторът доста едностранчиво ги открива само в поведението на руснаците в Княжеството и преди всичко в настъпилата криза, породена от железопътния въпрос през 1881–1883 г. Кой е авторът на тази брошура, остава неизвестно. По време на работата си в България Емен Кейе доста често е принуден да се намесва в спорове по железопътните проблеми. Освен това редица двусмислия и намеци в текста също насочват вниманието към Кейе като негов автор. Симеон Радев пръв официално отбелязва, че тази брошура е написана от Кейе[36]. И днес в редица библиотечни справочници тя се води като негово произведение. Съ-

[34] Пак там.

[35] Russie et Bulgarie. Les causes occultes de la question bulgare. Paris, 1887, 112 p.

[36] Радев, С. Цит. съч., т. 1, с. 202.

щевременно в библиографията на излезлия през 1991 г. том 7 на „История на България“ този труд фигурира три пъти с различно авторство. По-вероятно е обаче авторът на полемичната брошура да е българският дипломат и политик Георги Вълкович. Следва да се отбележи, че френският финансист твърде сдържано се изказва за нея и само между другото в писмо до Гр. Начович уведомява, че творбата е видяла бял свят, изпращайки кратка рецензия във френски вестник. Показателен е и фактът, че Емин Кейе не я споменава в отпечатания през 1910 г. списък на своите трудове.

През последното десетилетие на XIX в. Кейе за втори път е в Алжир, където е назначен на поста главен финансов инспектор. След приключването на мисията си в края на 90-те години, той се завръща във Франция и се пенсионира. През 1908 г. редица политически събития на Балканите отново привличат вниманието на европейската общественост. Е. Кейе се възползва от възникналия интерес и публикува в два броя на сп. „Le Correspondant“ спомени за България и княз Александър. Главният редактор на списанието – Етиен Лами, който е и секретар на Френската академия, подтиква Кейе да издаде спомените си от своя български престой. През 1910 г., вече под истинското си име, авторът ги публикува под заглавие „Началото на българската независимост и княз Александър. Спомени на един французин в София“[37]. Книгата се състои от две части. Първата обхваща историята на новосъздадената българска държава през първите пет години след Освобождението. Втората, която е много по-интересна, е част от дневника на Кейе, воден по време на престоя му в България.

И в тази своя творба Кейе повтаря редица от изразените двадесетина години по-рано схващания и заключения за българския политически живот. Сред многото интересни исторически факти срещаме описания на неговите срещи и разговори с княза по време на традиционната „петъчна аудиенция“. Е. Кейе споделя, че княз Александър често недоумявал защо селяните, които всеки път започват да се кръстят и коленичат, щом го видят, които се отнасят към него като към „слязъл на земята Господ“, в момента, в който се превърнат в избиратели, му изпращат непрекъснато неприятелски настроени депутати. Князът и френският му съветник отново достигат до извода, че все-

[37] Queillé, E. Les commencements de l'indépendance bulgare et le prince Alexandre. Souvenirs d'un français de Sofia. Paris, 1910.

общото избирателно право, предоставено на тази нация, в която преобладават селяните и чиновниците, е просто шега, която си е направила политиката. При другите „стари народи, опитали всички системи на управление“, всеобщото избирателно право е сигурен инструмент за ориентиране в преобладаващото обществено мнение. В България то не може да бъде установено, защото „стадото от български селяни“ има само един стремеж – да няма данъци и да завземат всички земи (в случая става дума за изоставените от турците земеделски площи). Никое българско правителството не може да преодолее „инстинктивната религия на неграмотния егоизъм, който отхвърля всяка управленческа идея“.

Френският финансист смята, че причините за изкривеното прилагане на демократични по своята същност принципи се дължат на факта, че самият политически живот в България е поставен на нездрава основа. Недостатъчната политическа зрялост се съпровожда със стремеж към обогатяване чрез държавната служба, кариеризъм и незачитане на основни морални норми. „Многобройните канцеларии на всяка администрация са пълни с млади, самолюбиви и амбициозни личности, които мечтаят за министерски фотьойли. „Защо пък утре да не съм аз?“... След като няма престиж поради лични заслуги, техният началник е само един фигурант, от което страда и дисциплината. Оттук следва, че анархията, която царува в цялото правителство, се прехвърля и във всяко министерство.“[38] Пряк свидетел на неблагополучията в управлението и администрацията, Е. Кейе обобщава и мнението си за българските политици: „Да си пречат един на друг – това е призванието на днешните българи, тяхната главна цел, тяхната основна страст. Успее ли някое лице или група (дори и в най-хомогенния кабинет) да осъществи някакъв проект, можем веднага да се обзаложим десет срещу едно, че ще се появи друго лице или група точно в момента, когато трябва да се попречи на осъществяването на този проект.“[39] Оценката е предизвикана от конкретен повод – битката между различните политически партии за и против създаването на акционерна банка в страната. Но избухналите спорове и съперничества за прокарване на съответното решение показват отново на французина редица негативни страни на българския полити-

[38] Пак там, с. 368.

[39] Пак там, с. 210.

чески манталитет и утвърждават крайно отрицателното му мнение за родните политици.

Интересно е описанието, което Кейе прави на срещата си с анонимен кандидат-депутат по време на една внезапно избухнала пролетна буря. „За да е на път някой българин в подобно време, той задължително трябва да е някой кандидат за избори. Това наистина е един софиянец, тръгнал на предизборна обиколка. Отличителни белези: носи ръкавици, следователно е консерватор, следователно няма да бъде избран. Но все пак да не правим прекалено бързо изводи, които не подхождат на тази страна: политическият климат е по-променлив дори от пролетното време."[40]

Наблюденията на Е. Кейе показват, че той точно е схванал същността на българската следосвобожденска политическа действителност. Веднага изпъква голямата разлика между поведението на българина в неговия всекидневен, битов живот и проявите му като „политически субект". От кроткия, трудолюбив, здравомислещ, упорит, верен, лоялен и т. н. народ не остава и следа. Според чужденците причините за подобна впечатляваща метеморфоза следва да се търсят в характера, поведението и влиянието на българския политически елит. Специфичен продукт на новото следосвобожденско време, той успява да зарази останалата част от нацията с бацила на политиканството. Пренесено на българска почва, то впечатлява със своето непостоянство. Призованият към урните български избирател е готов на всякакви крайности и насилия в отстояването на идеите, които афишира и защитава в дадения момент, но без каквато и да е гаранция, че тези идеи ще имат същото значение за него и на следващия ден. Към този катализатор можем да прибавим и няколко други фактора. Наследеното от османския период отрицателно отношение към власт и държава, съчетано с конституция, несъответстваща на равнището на политическото съзнание и нрави, с неподходящ и неопитен княз, с често пъти брутална намеса на външни сили – това е според повечето чужденци (и Кейе не прави изключение) пъстрата палитра от причини, обусловили очевидната разлика между българската и европейската обществено-политическа сцена, нейните главни актьори и активно наместваща се в представленията публика.

[40] Queillé, E. En Bulgarie..., p. 276.

Политическите оценки и наблюдения на автора силно контрастират с описанията и отношението му към страната и обикновените българи. В пътеписите Кейе изразява възхищението си от природните дадености на България, от доброжелателността, сърдечността и гостоприемството на народа. Той не може да скрие приятната си изненада при посещението си в редица селища. Информацията, която получаваме от описанието на различните градове и села, манастири и църкви, обикновени домове или крайпътни ханове, срещите и дискусиите му с хората дават ценни сведения за обстановката в Княжеството и Източна Румелия в първите няколко години след Освобождението.

Това, което явно най-много впечатлява французина, е стремежът на българина към знания и образованост. Дори пословичният със своята пестеливост селянин е готов да развърже кесията си, когато стане въпрос да изучи детето си или за строителството на училище. Кейе отбелязва, че тази млада нация, в която няма аристокрация, а буржоазията е още в зародиш, „желае да се издигне до другите, и оттук несъзнателната страст към знания има силата на инстинкт". Французинът признава, че българският народ в огромната си маса е с големи морални достойнства, с които дори „надвишава западните народи и има много качества, достойни за уважение".

Настоящият превод предлага за първи път пътеписите на един интересен наблюдател на страната ни, който в същото време е и действащо лице в процеса на нейното модернизиране и европеизиране.

доц. Георги Пеев
Нов Български Университет

Глава I. Отпътуване от София – Участници и провизии за пътуването – Таш-Кесен – Хановете в България – Първи свидетелства от войната през 1878 г. – Тревога – Разбойнически истории – Пристигане в Орхание – Градът

10 май 1884 г.

В 6 ч. сутринта вече сме станали; в 6,30 ч. тесен файтон и талига спират пред вратата ми. Във всяка от колите са впрегнати според местния обичай четири коня в една линия, подобно на античните бойни колесници.

Пътуването в България има много прилики с воденето на съвременна война – и в двата случая предварителната подготовка е от решаващо значение. Складовете на тиловите части са представени в нашия случай от талигата, изкусно приспособена за тази цел благодарение на находчивостта на моя спътник. Там са подредени прецизно сандъци с бельо и дрехи, походни легла, кухненски прибори и сервиз за маса от ковано желязо, консерви – зеленчукови и месни, няколко бутилки вино от Бордо и Марсала и дори сериозен запас от пресен хляб. Причината е, че с изключение на две-три населени места не може да се намери нищо друго, освен груб полуопечен сухар, който може и да допринася за издръжливостта на селянина, но не се приема от прекалено цивилизованите стомаси.

Ако се разтърсим по-добре, можем да намерим дори и бутилка истински коняк като символ на нашия патриотизъм, да не говорим за фотоапарат. Не се гордея много с последния предмет, защото нито аз, нито моят спътник умеем да си служим с този уред, изпратен чак от Париж.

Господарят на нашия кораб на четири колела, след Господ Бог естествено, отговаря на името Петро: 20-годишен, с безгрижен и подигравателен нрав, здравеняк на вид. Турчин ли е или българин? Дали е добър или зъл? Бъдещето ще покаже.

Конете на талигата са управлявани от Мехмед – истински турчин от Русчук. Той е напуснал жена и деца (казвам нарочно жена в единствено число, защото при мюсюлманите добродетелта е богатството на бедните), за да постъпи на служба при господин В. Мехмед е пищно облечен и носи чудесни ботуши. Той е отличен кочияш и истински мъж, за което красноречиво говорят изправената му стойка, присвитите устни и светлите очи.

Колкото до верния Димитри, който съвместява разнообразните функции на прислуга, готвач, отговорник за протокола при посещенията, граждански, религиозен и военен преводач, той вече не е така плах, както преди. Отнася се към останалите с чувство на превъзходство, след като миналата година заедно пребродихме 4000 или 5000 км с всички възможни средства за придвижване, с изключение на камила и велосипед. Преодоляването на морската болест го изпълни с гордост, която днес се проявява в носенето на нова фуражка.

Сега е 7 ч. – потегляме и вече сме на път.

Небето изглежда днес е на наша страна. След потискаща поредица от лоши дни слънцето се появи точно когато тръгваме.

Първият час от пътуването е чудесен. Оставили сме зад гърба си в заключената къща всички грижи, окачили сме на стената заробващата кожа на светската личност, за да изкараме на свобода истинската същност на човека. Пространството се отваря пред нас едновременно с бъдещето, криещо неизвестност, а съзнанието се отпуска в полудрямка, докато колата ни полюшва. Чувстваме се така, както бихме искали да се чувстваме винаги в живота.

Прекрасен е и сезонът. Малко позакъснялата пролет избуява в своята първична хубост, покрива с покълнала ръж и млади жита богатия чернозем, рои цялата гама от зелено, сиво и синьо в необятната софийска равнина, по близките краища на Витоша и по далечните склонове на Балкана, разгаря пламъка в очите на момичетата, които седят, подпрели с ръка брадичките си, покрай обсипаните с цветя пътеки, кара да подскачат агънцата и сякаш развеселява дори и биволите, които орат тук и там нивите, където през есента ще разцъфнат хубавите царевични поля. Едно-единствено същество оказва съпротива на магическото въздействие на пролетта – старият шоп върви по пътя си, неизменен под овчия си кожух, с наклонена напред глава, водещ каруцата си, теглена от волове украинска порода с кротки като на газела очи.

Талигата спира, защото един от синджирите се е скъсал. Поправяме го с помощта на канапи, но загрижените Мехмед остава сериозен. Тази злополука в началото на пътуването е лоша поличба. Той вярва в предзнаменованията и за да се предпази от лошата съдба, прилага изтънчено йезуитство. Една зимна вечер на връщане от Самоков див заек пресякъл пътя му:

– Вълк, вълк! – извикал Мехмед.

– Глупако, не виждаш ли, че това е заек? – попитал го господарят му.

– О, това не трябва да се признава – продължил да настоява той. – Да срещнеш заек, носи нещастие. Има само един начин да ти се размине – да затвориш очи и да викаш: „Вълк, вълк."

Едно нещо обаче ме тревожи повече от повредата на талигата: според тукашните обичаи нашият колар е поставил в средата на впряга два добри коня, а в двата края – две кранти, будещи безпокойство. Не сме изминали и 10 км, и те сякаш по даден знак започват да куцат. Освен че такава походка е неудобна, тя не е и грациозна, и аз, който за нещастие съчувствам на страданията на животните, усещам как се изпарява тържественото спокойствие от началото на пътуването. Но скоро си го възвръщам, когато спираме за четвърт час да си починем на прохлада.

Малко по-нататък Петро рязко спира конете, скача от талигата в полето, коленичи благочестиво и разгръщайки тревата, сякаш целува пламенно земята. Моят юнак просто си утолява жаждата и се учудва, че ние не го следваме, защото този извор имал добра слава. У нас каруцарите спират пред странноприемниците, където се сервира добро вино. В Ориента изворната вода притежава същата привлекателност. Да не би пък Петро въпреки името си да се окаже турчин? Турците са тези, които са виртуози по водите. Те имат обичая да се събират, да дегустират и оценяват водите от различните извори така, както нашите чревоугодници се наслаждават на вината от различните изби.

Започваме и първото изкачване на склоновете на Балкана. Пътят е павиран с камъни в продължение на стотина метра – res miranda populo[1], защото грижата за пътищата не е сред приоритетните задължения на автономна България. Този лукс се обяснява с находищата от прекрасни камъни. Оттук са се взимали по-голямата част от камъните, послужили за построяването на двореца в София. На много места се виждат следите от канавки – започнати, без обаче някъде да са завършени. Спомням си за едно жестоко дете, което по време на празненство попита своя сладкодумен баща: „Татко, защо ти никога не завършваш изреченията, които подхващаш?" За всичко, което започва младото Княжество, можем да му поставим същия въпрос. Но дали това е негова грешка?

На 38-ия километър пристигаме в Таш-Кесен[2], където решаваме да спрем за закуска.

---

[1] Нещо достойно за удивление (лат.).

[2] Таш-Кесен – днес с. Саранци, Софийско.

Три-четири къщи, скромен, но чист хан, каменен мост, построен наскоро, една чешма с две корита. Наведени перачки, коне, магарета и разгърдени селяни си оспорват тънката струя вода, която на пресекулки пада в реката. Облегнато на каменната стена на чешмата, едно симпатично момиченце стои неподвижно като порцеланова фигурка. Монета от 10 стотинки ѝ възвръща словото: тя избъбря нещо неразбираемо за нас със сладка непосредственост.

Българските ханове приличат на нашите странноприемници, но без да разполагат с техните удобства: една конюшня или хангар за животните; за хората – едно голямо помещение, осветявано от прозорци без стъкла; до една от стените – дълъг сандък, който служи за диван; друга каса служи за тезгях; в един ъгъл – бъчва с вино и бъчонки с ракия или мастика. Няколко бутилки неизвестно с какво, три-четири чаши, кантар. Понякога върху полици по стените са сложени калъпи сапун, някои бакалски стоки – винаги кокошки, рядко яйца – ето това е ханът в най-простия си вид.

Стаи под наем не могат да се намерят извън градовете. Обикновено клиентелата на тези крайпътни подслони се състои от селяни, минаващи с каруците си, или от конник българин, носещ, както едно време Биас[3], всичко със себе си. Чергата върху седлото ще му послужи за легло през нощта или по време на следобедната дрямка, глава лук и комат сух хляб ще му уталожат глада.

Един час се оказва достатъчен за нахранването на кервана ни и за изготвянето на една набързо нахвърлена с ентусиазма на първия етап на пътуването скица на хана.

Едва сме тръгнали по посока на Орхание[4], и веднага вляво и вдясно от пътя се появяват паметници, посветени на войната от 1877–1878 г. Загиналите тук войници не са много. След падането на Плевен, докато румънската армия се отправя да обсажда Видин, отрядите на генерал Гурко се насочват към София. Те достигат до Таш-Кесен на 19/31 декември 1877 г., обграждайки позициите на Бакер паша с неговите 20 табора и 6 оръдия. Изненадани, турците не оказват сериозна съпротива на превъзхождащите ги сили, в чието число влизат не по-малко от 40 батальона, 16 ескадрона и 40 оръдейни дула. Загубата на Таш-Кесенската позиция довежда до загуба и на Арабаконашката, която е пред нас. Три дни по-късно София посреща победителите.

---

[3] Биас (Биант) от Приена (Мала Азия) VI в. пр. Хр. – един от седемте древногръцки мъдреци, известен със сентенцията си: „Всичко свое нося със себе си."

[4] Орхание – дн. гр. Ботевград.

Разминаваме се с жени, носещи малки мангали, хляб и блюда, пълни с ястия, които те поставят в близкото гробище на гробовете на свидни покойници. Попът ще мине довечера, за да прибере даровете – това е част от неговия страничен доход. Богослужението е безплатно и свещениците се стремят да намерят начин, досега неуспешно, да си осигурят някакви парични или материални приходи. С изключение на няколко манастира за останалите български свещеници не може да се каже, че живеят охолно. Натяква им се, че нисшестоящите сред тях са невежи и невъзпитани. Честно казано, обратното би трябвало да ни изненадва, като се имат предвид средата, в която те живеят, и пълната им мизерия.

След като се разминаваме с едно многобройно влашко семейство, лесно различимо по мургавия тен и по дългите мустаци, ние задминаваме няколко турци, които се познават ако не по облеклото, то по достойното им държание и по вежливостта на поздрава, който ни отправят.

Пейзажът вече не е толкова суров, както в околностите на София. Зеленината става по-гъста, селата – по-близко разположени едно до друго. Червените покриви показват, че керемидите са заместили почти навсякъде сламата – пример за охолство, което заслужава да се отбележи – прогресът се проявява навсякъде по различен начин. Към 47-ия километър вдясно пътят се разклонява към Златица – едно от най-старите български поселения по Балкана, чието име означава на български „град на златото". Тук вече не се добива злато, но в околностите могат да се ловуват зайци, които са в изобилие, а ако се отбие човек към Ихтиман, може да намери и по-благороден дивеч: елени и сърндаци.

Един километър по-далеч и стигаме до последното изкачване. Ето го „Ханът на Гурко" – руският генерал е спал тук една нощ по време на последната война. Заставам на пътя, за да се насладя на гледката, която е прекрасна благодарение най-вече на Родопите, чиито заснежени върхове се издигат с всяка минута все по-нависоко и рисуват над неравната повърхност на Балкана една почти хоризонтална линия. Използвайки кратки пътища, изкачвам едно възвишение, на чийто връх руснаците са построили по време на войната внушителна пирамида, наречена Арабаконак по името на прохода, над който се извисява. Точно в момента, когато я достигам, настъпвам една змия, която се скрива с такава пъргавина, която би ме накарала да се съмнявам в породата ѝ, ако тя не бе толкова явна.

Докато аз, старателно подпомаган от прислужника ми, се мъча да преведа надписите, издълбани в прослава на Александър II, на освобождението на България и изброяващи загиналите войници, моят спътник философ, останал в колата, не престава да ми прави знаци, които най-накрая забелязвам. Набързо се смъквам надолу и се присъединявам към него на най-високата точка на прохода Арабаконак, издигаща се на 1050 м над морското равнище.

Тук ме очаква новина, която би могла да породи безпокойство в душата на начинаещия турист. Близо до последния хан някакъв вежлив човек спрял файтона и предупредил, че банда разбойници от предишната вечер са заложили засада в ниската част на прохода. Жандармерията, уведомена за инцидента, все още не се била появила; заклеваха ни да не рискуваме.

Сен-Ло консултира с поглед Марсилия, Марсилия се консултира със Сен-Ло и като резултат избухваме в смях. Добре! Настроението е чудесно. Пушките ни са оставени в София и единственото средство за защита е един револвер, сврян кой знае къде из багажа. Аз се отказвам да го търся и отново тръгваме на път, след като сме пъхнали част от парите в ботушите си като предпазна мярка. Сега точно е моментът да си припомним някои от бандитските истории:

Миналата година един евреин, който трябвало да пренесе 35 000 франка, зашил по-голямата част от парите в дрехите си. Само 5000 франка скрил в пояса си. Една банда го спряла и му взела ценния пояс. Нашият човек започнал да разиграва сцена, все едно, че е най-отчаяният в света: парите не са негови, опропастен е, опозорен е и ще бъде убит. Той стенел, плачел, молил се и играел театрото толкова убедително, че накрая крадците, разчувствани до сълзи, му върнали 1000 франка. Не е ли това достойно за удивление. Нека не се прехласваме толкова по целомъдрието на Сципион[5]!

Най-прочутият Фра Дяволо[6], който е действал в съвременна България, е без съмнение гъркът Спанос (Голобрадия). На него му се приписва дръзкото намерение да залови княз Александър, докато Негово Величество почива в Рилския манастир. Изпълнението на този план изисквал както многобройна шайка, така и наличието на значителна сума пари. Един богат евреин от Самоков, който бил рекетиран

[5] Сципион Африкански (235–183 г. пр. Хр.) – римски военачалник, победил Ханибал, по-късно обвинен в злоупотреба с пари.

[6] Фра Дяволо (1771–1806) – прочут разбойнически главатар, воювал срещу французите при Неапол. Обесен в същия град.

от него за 4000 турски лири (около 100 000 франка), в продължение на цяла година не смеел да излиза от града и се движел само около къщата си. Под предлог, че върши търговски сделки, Спанос обикалял няколко месеца районите около Рилския манастир. Носят се легенди за неговата вездесъщост, както и за изключителните качества на коня му.

Много твърд с хората си, той поддържал в бандата желязна дисциплина. Един от помощниците му – Маламас, който отвлякъл без негова заповед директора на горите на барон Хирш, бил заловен от самия Спанос, след което бил завързан и изпратен в Пловдив със следното съобщение до Алеко паша: „Този човек не ми се подчини, предавам ти го.“ Поискали да използват затворника срещу господаря му – предложенията били отхвърлени с възмущение. Предложили му помилване, пари – всичко напразно. „Да се залови Спанос – казал той с усмивка – да, може би след 20 години, когато ще бъде стар, а и вие по-хитри.“ „Но в края на краищата Спанос е само един разбойник.“ „Да – отговорил затворникът с гордост – разбойник, като баща си, дядо си и всичките си предци, докъдето могат да се проследят.“

В крайна сметка румелийското правителство било принудено да задвижи стотици милиционери, да организира истинска военна кампания, за да накара упорития разбойник да напусне страната. Един ден, когато Спанос бил обкръжен в планината, той забелязал група овчари куцовласи, които празнували сватба. Отишъл при младоженката и ѝ взел дългите воали, с които се била обвила от главата до петите, докато неговите съучастници си разменяли дрехите с овчарите. После, така предрешени, възседнали конете на сватбарите и се отправили смело срещу преследващото ги отделение, преминали покрай него без спънки и се отдалечили, приемайки пожеланията за добър път.

Разговаряйки, ние се носим бодро към съдбата си. В подножието долината се стеснява във формата на фуния и става истински пъкъл от преплетени плътно листа. В тази сенчеста дупка земята е влажна и копитата на конете се отпечатват по меката кал. С други думи – идеалното място, където да ти прережат гърлото.

По средата на пътя срещаме втора група от овчари власи. Жените със своите тъмни дрехи, подчертани от светлите контрасти, и колани, закопчани с огромни катарами от позлатено сребро, притежават много характерни черти. Едно съвсем малко момиченце, голямо колкото мушичка, се люлее отпред, върху едно седло, в ръцете на престаряла

баба, чиито сиви падащи коси очертават енергичното ѝ лице. Възседнала коня, възрастната жена язди, изправена като гвардеец на парад.

В подножието на склона са спрели група гърци, някои от които носят дълги пушки. Ние припознаваме в тях „разбойниците". Защото, както казват българите, ако всички гърци не са разбойници, то всички разбойници са гърци. Отговаряме на техния поздрав с поздрав и това са единствените „куршуми", които си разменяме. Явно е, че са наклеветени едни доблестни хора.

Колкото повече наближаваме към изхода на дефилето, толкова повече се появяват свидетелства за упоритостта, характерна за българите; почти перпендикулярните склонове са обработвани. Селяните орат на зиг-заг с помощта на микроскопични волове.

Междувременно долината постепенно се разширява. Ние прекосяваме многократно река Бебреш по дървени, груби мостове. Липсват сглобки – всичко е съединено с пирони и се държи... докато не се срути.

Слънцето все още е високо, когато влизаме в Орхание по една права улица, отличаваща се с нетипична за българите точност. Изглежда, че Мидхат паша е минал оттук. Точно той е прекарал през Орхание новия път от Русе за София, превръщайки това населено място в център на околия за сметка на Етрополе.

Благоволението на пашата обаче не ще да се е отразило кой знае колко благоприятно на града. Това по-скоро голямо село не се е развило. Двете хиляди жители се чувстват добре. Часовниковата кула, изолирана на един пустинен площад, гледа тъжно към съседната джамия, и тя празна и изтърбушена. От другата страна на потока красиви дървета подслоняват безцветната тиха сграда на околийското управление и на държавната хазна, охранявана от меланхоличен часовой с угаснал поглед. Главите на семейство гъски разхождат новоизлюпените членове с вид на невъзмутими примерни граждани, сигурни, че няма да бъдат притеснени. Единствено лудеещи прасета тичат натам-насам с цел, която явно не може да бъде доловена от чужденците, непознаващи местните нрави.

А в същото време полето, окъпано от светлина, се вмества хармонично в котловината, обградена от вълнисти хълмчета. Планините на юг, по-високи и по-близки, служат за фон на красивата картина. Чувства се, че тук би могло приятно да се живее, особено ако погледът не се уморяваше от занемаряването и преждевременното унищожаване на всичко, носило турски печат или по-скоро печата на тур-

ската администрация. Наследниците ѝ не са имали нито времето, нито желанието да подновят старите отхвърлени традиции.

Хотел „Македония“ ни отваря вратите си. Това е хан като всички останали, но стаите са приемливи. Ала можеш да си изпразниш кесията и пак да не намериш нищо, което да сложиш в устата си. Принудени сме да прибегнем до кошницата с провизии, където откриваме окаяна гледка: всичко е разбъркано и омешано, а най-ужасното е, че сиренето е проникнало навсякъде – пфу!

Глава II. Клепала – Отпътуване от Орхание – Пейзажът – Изворите на Панега – Ангария – Законът в България – Луковит – Господна вечер – Турци и българи – Овенът-цар

11 май

Нощта беше ужасна – това ще ни е за урок, тъй като не се възползвахме с походните легла и се подведохме от привидно добрия вид на хана. Ето защо с радостта на освободен затворник посрещам зората и се заслушвам в звъна на неделните камбани – звън, твърде неубедителен от музикална гледна точка, защото камбаните са от дърво. По времето на турците не са съществували други с изключение на камбаните в няколко манастира, които са имали специално разрешение.

Клепалата, чието използване датира отдавна, са направени от парче дърво, увесено на железни вериги, по което се удря с чукче, за да се възпроизведат според мястото и силата на удара различни тоналности.

Първата мисъл при събуждането на всеки благоразумен турист е неговото кафе с мляко, особено ако и закуската е постна. Препоръчвам на всички тези, които като нас са забравили класическия филтър, да прекарат кафето през носна кърпа. Резултатът е сравнително задоволителен.

В 8 ч. потегляме отново на път. Шумът от нашите хлопки изкарва по праговете на къщите всички местни жители. Няколко завъртания на колелата и вече сме на открито в полето.

Отдясно сякаш има парк, залесен с дъбове, приели фантастичните форми на дърветата, които често се подкастрят. Вляво – широко поле, леко мокро, с големи стада от волове и коне. Биволите, потопени във вода или оваляни в тиня, са толкова лениви, че противно на логиката дори не преживят. Обработваемите земи са се приютили по

склоновете на хълмовете. Далеч пред нас струя пушек се издига, без да се разпръсква, в прозрачността на спокойния въздух – това е цигански стан.

След като го подминаваме, стигаме до една урва. Руслото на шумна река ту изчезва в мрак, ту докосва пътя. Преминаваме по дървен мост, клатушкащ се върху изгнили подпори. Отправям усмивка на облекчение към останките на една турска наблюдателна кула, лежащи на другия бряг.

Колкото повече се придвижваме, пейзажът става все по-очарователен и разнообразен. На която и страна да се обърне човек, навсякъде растителността прелива една в друга. Чудесни залесени места, равни тревисти поляни, за които човек може да си помисли, че са поддържани от градинари от Версай. Какви чудесни турнири по кегли биха могли да се провеждат тук. Навсякъде разкошни дървета, сякаш се намираме в някоя градска градина.

В 11,30 ч. спираме за обед в Миковицкия хан. Донасят ни яйца и кафе и ни предоставят огън; от нашите чанти изваждаме хляб и гъши пастет. Божествено ядене, бързо погълнато под сянката на един млад бряст.

Не изпитваме желание да оставаме дълго време в Яблаица – незначително село, чийто беден вид странно контрастира с доста погрижливо обработените, отколкото в софийското поле, култури.

На 115-ия километър профучаваме по един тесен път покрай самотен хан. Ако това бяха нормандски коне, дори два нямаше да искат да поемат по него един до друг, а нашите осем коня се втурват смело и в галоп, с помощта на „дий“ и „ууу“, прегазват закачащите ги бодливи плетове. Клоните се чупят така, сякаш ехти пукот от сражение.

Този път води до една обкръжена с високи треви локва със застояла вода и постепенно се изкачва до къщата, където смятаме да пренощуваме. Оказва се обаче, че стаите са пълни с жито, изсипано направо на пода, и съответно са необитаеми. Впряговете ни се връщат в първия хан.

Хвърляме един последен поглед, изпълнен със съжаление към това негостоприемно място, което нашето въображение рисуваше като спокойно и пълно с пъстърви, и водени от ханджията, тръгваме по течението на реката, преминавайки през поляни с диви ягоди и небесносини цветя. Спираме пред зеещa канара. Светлината на един фенер ни позволява да пресечем, без да се сгромолясаме, прохода, който ни извежда до широка пещера. Краищата ѝ се опират до пе-

щерно езеро под нивото на залата, свързано с нея по тайнствен начин и обградено от всички страни със стръмни стени. Само едно малко водовъртежче показва откъде извира водата под земята. Ние се намираме при изворите на Панега, един от притоците на Искър. Отляво на пещерата земята наскоро е била копана – миналата седмица е изровено съкровище, скрито там от турците.

По взаимно мълчаливо съгласие, без да изпитваме угризения, си правим хубава почивка на брега на зеленикавата, дълбока вода, в която лудуват едри риби. Разцъфнали люляци, провесени извън досега на осквернителите, изпълват въздуха с аромат, а дружески настроени свраки цвърчат от всички дупки. Двама български селяка, появили се незнайно откъде, сядат до нас. Дали не подушват в нас търсачи на съкровища? За всеки случай те добре ни наглеждат.

На връщане в крайпътния хан научаваме, че над пещерата се намира друга, в която човек може да ходи в продължение на 5 часа, и че там е истинският извор на Панега. Това сведение обаче противоречи на информацията, която ни дадоха нашият гид и „телохранителите" ни, и изглежда недостоверно. Въпреки колебанията си, грохнали от жегата, ние мъдро се въздържаме да се върнем обратно и оставяме на бъдещите туристи да разрешат този казус. В 4 ч. потегляме покрай коритото на Панега – бистра и сенчеста река, улесняваща труда на рудокопачите. Стотина местни жители използват неделята, за да си отбият „пътния данък", и работят около канавките на пътя. Те представляват пъстра тълпа – хора на различна възраст, външен вид, пол, натруфени с дрехи в най-различни цветове. Дори има няколко момиченца. Едно от тях е достойно да бъде нарисувано с венеца си от цветя, втренчените си големи очи и поза като на статуя. Малко по-далеч – втора група, също толкова разнообразна.

Съмнявам се, че сегашният закон позволява използването на жени, деца и старци за пътната повинност, но кой ли се интересува от духа на закона? В България повече от всякъде другаде Конституцията и законите са специални оръжия, които служат, за да се преследват политическите противници, а не като средство за установяване на законност и дисциплина. Чувството за законност трудно се изгражда в един народ, който от векове познава само произвола. Днес, каквото и да се говори, все още властва произволът. Законът не е нищо без създаването на навици сред населението, както често се повтаря. Това се отнася и за префектите, и за цялата областна администрация. Опасна ситуация, която може да доведе и българите до положението

да казват за своите сегашни управници това, което се е разправяло по турско време в едно балканско село, където за кратко са се сменили няколко кадии. Попитали един селянин кой от всички е бил най-добрият и той отговорил без всякакво колебание:

– Карамуни.

– Защо?

– Защото почина, преди да успее да стигне до нас.

Пред нас се появяват познати фигури. Разпознавам нашите вчерашни познайници – гърците, които явно са добри пешеходци. Така е – заекът винаги ще бъде унизяван от костенурката.

Навлизайки в коритото на реката, за да напоим конете, изненадваме две туркини, които перат дрехи. Те надават писък и покриват бързо лицата си, разголвайки обаче без всякакъв свян малките си гърди. Още веднъж се потвърждава мисълта, че дори свенливостта е една условност.

Районът е добре развит, пътят – чудесен, а земеделските насаждения – прекрасни; явно, че е богат край. Пластът плодородна земя лежи върху сериозни залежи варовик, а камъкът, разделен на естествени плочи, изглежда сякаш дялан с длето. Само да се наведеш, и ще си събереш материал да си построиш цял замък.

От поредната височина внезапно съзираме Луковит – едно голямо село от 2000 души, разпростряло се под залязващото слънце на дължина от близо километър по двата бряга на Панега, която на това място се разширява. На влизане в селото виждаме голямо турско гробище; то е непокътнато – доказателство за изобилието на каменен материал, защото, когато той липсва, християните често не се колебаят да си послужат с мюсюлманските надгробни плочи за постройката на своите къщи и огради.

Веднага след като ги разпрягат, нашите четирикраки приятели се отпускат и започват да се въргалят в праха, подобно на кастрави кучета. Атмосферата на двора става невъзможна за дишане и затова решавам да предприема една разузнавателна обиколка из Луковит.

Подобно на Елзас, и тук къщите са разделени с градини, които обаче за съжаление са по-зле поддържани. Слънцето съвсем скоро ще залезе и така тишината на вечерта се прибавя към неделното спокойствие. Няколко българи, въоръжени със сопи, се упражняват в маршировка. Група стари брадати турци мълчаливо пушат под едно дърво. Врабчета се къпят и подготвят тоалета си за нощта. Едно безформено кълбо се търкаля, спира, подскача и отново спира. Това е младо

теле, слисано пред чудото на живота, който му предлага непрекъснатите си изненади из улиците. Туркини се движат с бавна походка и изправени глави под тежестта на пълни стомни. Една хубава българска мома, горда със своите двайсет години и с хубавия си костюм, се носи, полюшвайки здравите си бедра към чешмата, където я чака нейният приятел. Човек трудно може да си представи каква голяма роля играе чешмата в живота на хората в Ориента, най-вече на жените. Тук е мястото, където три пъти дневно си приказват, сплетничат, одумват всеки, тук кокетничат, тук се влюбват.

На връщане, пресичайки моста над Панега, забелязвам група турци, чиито прекрасно гледани коне изглеждат в отлична форма. Проследявам ги с поглед и забелязвам, че се приближават до един селянин, който води пред себе си чифт биволи. Един от конниците слиза, опипва животните и в момента, когато пазарлъкът е на път да стане, се появява един „чорбаджия". Много бързо той наддава. Намесват се и съседи и всеки си казва думата. Турчинът се оказва в малцинство. Усещайки, че е измамен, той започва да се върти като „грешен дявол", но всичко е напразно. Неговият съперник протяга ръка на селянина и той я пляска с десницата си, която спокойно би могла да убие някой от биволите, после двамата изчезват зад едни порти и те се хлопват шумно зад гърбовете им.

Пет минути по-късно същият чорбаджия продава на същия турчин същите биволи. Горките турци! На всеки му идва ред на този свят, сега вие сте отдолу, вие сте изиграните.

Докато аз се размотавах, интендантството вече си е свършило работата: резултатът се изразява в една посредствена вечеря, приготвена само от собствени провизии. Извън консервите, изглежда, че основното ни ястие ще бъде лучената супа – със или без мляко, а тя е слаба храна.

Но явно едно странно животно, което въпреки че е много тежко, си заслужава теглото в злато, не е на това мнение. Този огромен овен се отличава с най-невероятната лакомия. Никакво ястие не го отвращава, никаква смес не е в състояние да го накара да отстъпи: дори хляб, натопен в мастика, го ентусиазира. Девизът на това гениално тревопасно животно явно е „Nil humani a me alienum puto"[7]. Освен това то е красиво като бога на прераждането, силно като атлет, хитро като дивак, властно като окръжен началник. Намирам за напълно не-

[7] Нищо човешко не ми е чуждо (лат.).

морално, че някакви противоестествени сили са развили дотолкова неговите тяло и ум. Това е най-интелигентното същество в квартирата. Кучетата и котките се държат на почетна дистанция, а двукраката клиентела също му засвидетелства истинско уважение – толкова е явно неговото превъзходство.

Ханът, в който отсядаме, може да ни осигури само една стая; затова се настанявам при един събрат в една съвсем нова къща, съблазнен от обещанието за пълноценна почивка. Но явно не съм предвидил лаенето на кучетата, тракането на щъркелите, бученето, долитащо от съседното кафене и въобще цялото безочливо поведение на един кокошарник, пълен с животни-лунатици.

Леле, колко са приказливи патките в Луковит!

Глава III. Отпътуване от Луковит – Българските попове – Телиш – Гробищната алея – Сражението при Горни Дъбник – Долни Дъбник – Вит – Плъхове – Пристигане в Плевен – Ханът на Никола-Чиско – Българската армия

12 май

Няма нищо по-хубаво от едно сутрешно обветряне със свеж въздух в открита кола, за да се превъзмогнат страданията от нощта. На тръгване от Луковит ослепителното бяло сияние освежи вчерашния декор и превърна един обикновен животински пазар, открояващ се под открито небе върху един хълм, в прекрасна картина, по-хубава дори от картините на Тройон[8].

Нашата първа попътна среща е с един стар поп, чието расо, запретнато на седлото, разкрива смешен панталон. Усмихвайки се, се обръщам към талигата. Суеверният Мехмед енергично плюе, за да се предпази от уроки, защото се знае, че в класацията на лошите знаци срещата с поп е дори по-страшна от срещата на заек. Горките попове! Дали са наистина толкова страшни, каквато е репутацията им?

Говори се, че по турско време те са оказвали какви ли не услуги на гостуващите им паши и ефендита и ако оттогава моралът им се е подобрил, то те изглежда са запазили монопола върху измамите и злонамереността. Монасите в манастирите сами продават житото от реколтата и техните хитрини са пословични. В България пазарлък,

[8] Констан Тройон (1810–1865) – френски пейзажист и анималист.

при който купувачът е бил измамен, се нарича „попска сделка", така както зле впрегнатата кола – „еврейска каруца". Селянинът не обича нисшето духовенство, но същевременно се страхува от него и влиянието му често е колкото неоспоримо, толкова и вредно. Нима един поп от Ихтиман не обяви пред паството си използването на земеделски машини за непростим грях?

Но аз не вярвам, че злото е дълбоко вкоренено в душата на българския селянин. Той има много трезво отношение към живота, характерно за целия народ. Това съчетание от независимост и суверенитет, което му дари общото избирателно право, ще покълне много скоро и ще му вдъхне вкус към лична независимост, ще го освободи от едно попечителство, което той и сега преценява като вредно за материалните си интереси.

Гледката, на която се радваме първите няколко километра, е ведра и приветлива, но без нищо запомнящо се. Планините са се отдръпнали и пред нас се простира само гладка равнина, през която чак до края на хоризонта се е проточил правият път, който се открива пред очите ни след един завой, предизвикан от пресичането на Панега.

Телиш е предшестван от няколко грозни постройки, до които са прилепени зимници с цилиндрична форма, приличащи на високи кошери. Вътре се съхранява царевично зърно. Стъблата служат за покрив на къщите. Дрипавият вид и сивият цвят, който покривите придобиват, след като изсъхнат, придават на селото – о, извинете! – на града, южняшки вид.

След като преминаваме през Телиш, пътят ни заобикаля едно баирче, върху което се издига обелиск от черен камък, заобиколен с ограда. Тук са погребани жертвите на сражението от 16/28 октомври 1877 г.

Това е първият етап от едно истинско пътуване по гробищна алея: около 157-ия километър, след кратко изкачване, стигаме до широко плато, осеяно с погребални плочи – така както езерото е осеяно с бели платна: едно признание, и то напълно справедливо, на руското дело по пътищата на войната, облени с руска кръв.

Слизаме по нанадолнището. Отдясно виждаме правоъгълен мавзолей с кръст на върха, заобиколен от двете срани с много дълги костници, а наблизо има малка горичка, в която светлеят сечища. Могилки, покрити с трева, подсказват за наличието на общи гробове. Подпрян на корниза на мавзолея, един чисто гол българин кърпи своите дрехи сред сенките на освободителите. От същата страна се вижда и бяла мраморна колона върху пиедестал, до който водят три стъ-

пала. На четирите ъгъла са излети стълбове, които символизират дула на оръдия, съединени с вериги. Едно от дулата вече е изтръгнато и лежи на земята. Надписът споменава имената на генерали, полковници и подполковници: Николаев, Лавров, Теодорович, Сергей Михайловски и т.н.

Отляво на пътя една четириъгълна пирамида завършва с православен кръст върху полумесец – символ, подобен на Девата, стъпкваща змията.

Тези паметници, както и много други, които се виждат в далечината, са в памет на кървавата битка при Горни Дъбник.

Атаката на това село е част от плана за обкръжаване на укрепения Плевен. Градът устоява на всички опити да бъде завзет с щурм от 8/20 юли до 30 август/11септември. Руснаците загубват 30 000 души. Явно те трябвало да се примирят с продължителността на една обсада по всички правила, да блокират плътно армията на Осман паша и да прекъснат връзките му с областта отвъд Балкана, откъдето по пътя, който ние следваме от три дни, са пристигали подкрепления и провизии. Генерал-адютант Гурко, командващ гвардейците, към които се прибавят 7 батальона румънци и няколко армейски ескадрона кавалерия (всичко 43 батальона, 66 ескадрона и сотни и 120 оръдия), е натоварен да предприеме офанзивата по пътя от Плевен за София, който вече е бил изминат от кавалерийския корпус на генерал-лейтенант Крилов. Тези войски са разпръснати, за да предприемат демонстративни атаки към Телиш и Долни Дъбник и да отрежат пътя за отстъпление на турците, заели Горни Дъбник, който е главната цел на руския генерал. Сутринта на 12/24 октомври в 9 ч. започва бомбардировката на селото и пехотата предприема атака едновременно от три страни. Дванадесет часа по-късно Хифзи паша се предава с 4 оръдия и 2500 оцелели от 4000 души гарнизон. Един интересен детайл, който показва колко упорита е била защитата: броят на загиналите руснаци и на обсадените е еднакъв. Между другото, защитата на Горни Дъбник се нарежда сред най-важните събития на войната от 1877 г. Пред това малко село, построено насред полето, без друго прикритие освен окопите и тревистите редути, ние се възхищаваме също и на героизма на турските войници, издържали цял ден под огъня на 70 оръдия.

На 16/28 октомври Телиш капитулира и на 20 октомври/1 ноември руснаците завземат Долни Дъбник, който неприятелят напуска при тяхното приближаване, за да отстъпи към Плевен.

След като Осман паша загубва основния път, по който се снабдява с продоволствия, на руснаците остава да заемат и подстъпите към Балкана и най-вече проходите при Етрополе и Орхание, за да прекъснат пътищата, по които може да се придвижи организираната от Мехмед-Али паша армия. Точно в този район стават и най-многобройните сражения. Те довеждат до напускането на Орхание и Етрополе от османските войски и до концентрирането им по височините на Арабаконак, откъдето, както вече посочих, те са прогонени на 19/31 декември, след завземането на Таш-Кесенската позиция.

На 12/24 ноември руснаците вече контролират всички важни пътища – от Лом паланка и Рахово до Тетевен и Розалица. Плевен се превръща в затвор, чиито изходи са завардени, и падането му е неминуемо.

От Горни Дъбник пътят се проточва монотонно към Долни Дъбник. В 2 ч. следобед, изтощени от жегата и изгладнели, ние сядаме да хапнем. Няколко местни хора са се събрали в единствената стая на хана: хубави мъже, високи на ръст, с енергичен вид. Навън няма жива душа – всички са по полето. Гледайки пустите къщи и тяхната парцалива външност, човек ще каже, че войната още продължава.

Стигаме до бреговете на Вит. Тази широка река слиза от Тетевенския масив, криволичи на запад и север от Плевен и се влива в Дунав над Никопол. Дървеният мост, разположен върху 11 каменни подпори, е построен от Мидхат паша. Нашите кочияши го пренебрегват и вкарват в жълтеникавите води преуморените коне, които пият на дълги глътки, едновременно вземайки и хигиенизираща баня.

Пътят става все по-тъжен, като единственото забавление са лалугерите; навсякъде в България, където сухият терен им позволява да живеят относително безопасно, има цели легиони от тях. При най-малкия шум те се изправят на двата си крака, за да могат да чуват и виждат по-добре, и застиват неподвижни дотолкова, че само опитно око може да ги различи сред неравностите на терена, който е в същите цветове; внезапно с рязък подскок се скриват в дупката си, която винаги е някъде наблизо. Най-храбрите веднага си показват носа и затова се забелязват множество лукави главички с присмехулни очи. Въпреки че българското правителство премахна натуралния десятък, лалугерите продължават да го събират за собствена сметка. Загубите от данъка, изплащан на тази порода, са значителни.

Ето ни най-накрая и пред Плевен, чието име, до вчера непознато, днес звучи като ек от фанфари. Силата на някои имена е изключител-

на. Докато в най-синтетичното изкуство – музиката, е необходима поне една цяла музикална фраза, за да въздейства върху нашите чувства, няколко букви, подредени по определен начин, са достатъчни да събудят цял свят от идеи, впечатления и спомени. Плевен! Това име, произнесено на висок глас, заличава всичко около нас; нашите очи са вперени към далечната зеленина, над която като светли точки се очертават новите куполи на църквата и минаретата на джамиите.

Градът, разположен на сто двадесет и четири метра надморска височина, е заобиколен от хълмове с полегати склонове. Вътрешната част е пострадала малко, защото защитата е била разположена на твърде широк фронт. Първоначалното общо впечатление е добро. Няколко нови, сравнително по-претенциозни къщи се открояват на фона на старите турски бараки.

Не е имало случай, в който и конете ни, и кочияшите ни да са влезли в някой град в жалък и омърлушен вид. Препускайки с всичка сила, с чудесни скокове по неравните калдъръми, ние се носим между редица от магазинчета и с някаква почти магическа точност нашите осем коня влетяват, без да намаляват скорост, в гостоприемния двор на Чиско-Николаев, което в превод означава „чистият Николай".

Това име звучи като щастливо предзнаменование и ни предразполага повече от архаичния вид на жилището, което явно не е построено вчера. Що се отнася до живописността, от това жилище не би могло да се желае нищо повече. Някой художник би казал, че то е по своему забавно с издадените си навън дървени чардаци, с рухналото стълбище, покривите с козирка, гълъбите, стария кладенец, покрит с конусообразна шапка, пъстроцветните каруци, саксиите, пълни с пръст, окачени навсякъде – истински висящи градини, чиито насаждения, подобно на жребеца на Ролан, имат само един недостатък – че не са живи[9].

Ние ще останем и утре в Плевен, така че нашето си е чисто и просто нанасяне. Трите легла в стаята са без завивки, защото те са окачени по прозорците вместо пердета. Моето походно легло е монтирано на прилично разстояние от събратята му, които подозирам, че са свръхнаселени с животинки. Само на български мога да поискам интимната мебел, която липсва във всички ханове, и вече се съмнявам, че на този език това име съществува – дотолкова този предмет е неоткриваем.

[9] Алюзия за поема на Ариост.

Тъкмо сядаме да ядем на масата под открито небе, когато една дружина минава покрай вратата. Войниците се връщат от учение и пеят с цяло гърло – по руски маниер. Всъщност българската армия е руска армия, обучавана по руски, командвана от руски офицери, но това съвсем не я превръща в лоша армия. Трябва да се каже, че резултатите, получени за толкова кратко време, правят чест както на загрижеността на княз Александър и на способностите на неговите поданици, така и на уменията на инструкторите. Имах възможността да сравня различните войски на страните от и около Балканския полуостров и не познавам друга, която да е по-добра от българската по отношение на дисциплината, поведението и войнствения вид. Към тази армия може да се отправи само един упрек: че струва много скъпо. Допреди две години бюджетът на военното министерство поглъщаше половината от годишните приходи, днес съотношението е над 1/3, и то по официални данни.

Не всички ръководни дейци в Княжеството гледат спокойно как парите на отечеството отпътуват за военни цели и общественото мнение е склонно военните разходи да бъдат намалени. Моето становище в случая съвпада с общото. Но не трябва да се подценява и фактът, че в една новосъздадена страна армията не е толкова училище за това, как да убиваш по-добре ближния си, колкото инструмент за материален прогрес, дори за развитие на интелекта и морала. Съвместният живот дава възможност да се зароди чувството на солидарност, а идеята за Родината, за преданост към колективния интерес се формира най-вече под знамената. „Дружината“ посреща и приема несръчни, необразовани, плахи и неосъзнати деца – тя връща на селата обиграни в ученията мъже, които – колкото и тясна да е тяхната сфера на дейност – са се запознали със света и носят съзнанието, че и на тях е отредено да играят роля в съдбините на страната им.

Колкото и странно да изглежда, не е парадоксален фактът, че младите наборници се учат в казармата дори как да се хранят. При нас е изключение войниците по време на службата да израснат на ръст – тук това е правило. По-голямата част от новобранците влизат в казармата с мутиращи гласове и всички признаци на едно закъсняло възмъжаване – по време на службата всички порастват. Ето още едно доказателство за това, че лошото хранене забавя навлизането в пубертета, а държавният котел с храна е предпоставка за това всеобщо съзряване. Един мой български приятел ми разказа следния анекдот, който звучи съвсем правдоподобно.

По време на една екскурзия миналата година той се озовал в някакво забутано село край река Искър. Цъфтящ от здраве селянин, с гордо навит мустак, му предложил порция пържена риба:

– Ти ходи ли войник?

– Да – едва преди четири месеца се уволних от казармата.

Малко по-късно се появило едно хилаво момченце с преждевременно състарен вид.

– Кой е този?

– Това е брат ми.

– Как така брат ти? Виж се ти какъв си як, а той каква е хилка.

– Така е – отговорил със смях бившият войник. – Това е, защото той яде само лук, а аз ям всичко.

Селяните от старото поколение почти умират от глад донякъде по традиция, а не защото са бедни и няма какво да ядат. Но когато техните захитрели синове се върнат по родните места, ще настъпи времето, когато те ще направят от биволите чудесни пържоли, сготвени с картофи, а родителите им рано или късно ще ги последват, заразени от техния пример. На това разчитат и привържениците на прогреса в страната, които смятат, че България ще бъде спасена в деня, когато и шопът ще започне да има някакви нужди. Философите са настроени скептично.

Глава IV. Плевен (продължение) – Разходка по улиците – Турците – Дипломатически спорове – Добре охранявани префект и префектура – Пещерата – Евреите – Случки от обсадата – Румънската църква – Басните на Лафонтен – Гривица – Български вярвания – Радостите на войната

13 май

Днес е 1 май по българския календар – всичко е разцъфнало. Тихият ветрец укротява слънчевите лъчи и разлюлява леко високите клони около съседната джамия, които хвърлят сянка в дълбокото корито на Тученица. Жени са тръгнали към полето, понесли мотика на едното рамо и дете на другото; селски момичета се тълпят пред витрините на магазините, наблюдавайки с желание изложените евтини и лъскави дрънкулки. Носията им е красива: тъмносиня вълнена лента, силно пристегната в ханша, едва достига по-дългата престилка, коя-

то е бродирана с пъстри шевици; в полукръглата дъга на елека се вижда чисто бяла риза; жълт или бледо лилав шал обвива сплетените на две плитки коси, а на върха на главата се люлее фльонга от плътна яркочервена или розово-карминена коприна.

Животът – всъщност твърде монотонен – е съсредоточен на улицата, по която пристигнахме, и на околните, пресичащи я улици. Извън центъра е пълна пустиня, и най-вече в турската махала – дълга поредица от високи стени, просечени от малки вратички. Два-три забулени призрака изскачат крадешком от тези мълчаливи убежища, но като разглеждаме вътрешността на дворовете, лесно се убеждаваме, че българите тук са голямо мнозинство. Групички жени работят или бъбрят под сенките на дърветата. Финитe черти и нежният тен на младите девойки приятно изненадват чужденеца, идващ от София, където населението е далеч от идеала за красота.

Останалите в Плевен турци са малко: най-много 300 или 400 души. Изтърбушените джамии показват, че те са имали убедителни причини да си търсят щастието другаде. Много са били коментирани гоненията на мюсюлманите в България. Преувеличението – по всяка вероятност от страна на заинтересовани кръгове, без съмнение е изиграло някаква роля. Личните чувства на княза и въздържаността – наложена или не – на по-голямата част от министрите са допринесли за смекчаването на позициите в тази трудна обстановка. Но Високата порта ще съжалява, ако толкова бързо се забрави Берлинският договор, превърнал България във васално княжество. Тъй като на практика няма възможност да демонстрира по друг начин своето напълно формално върховенство, какво по-нормално от това тя да използва всички възможни случаи, за да алармира Европа, проявяваща загриженост от учтивост, а всъщност напълно безразлична към обидите – понякога истински, понякога въображаеми, на които са подложени турските поданици. В отговор на това пък българите се оплакват от нахлуванията на башибозуците. Може да се каже, че въпросите за емигрантите-мюсюлмани и за разбойничеството са задвижени от двете дипломации.

Изселването на турците може да се обясни с фалшивото самочувствие на хора, бивши господари, които в момента са победени и са пречка за българите. Предпазливите умове се плашат от опасните, макар и временни последици от това изселване за обществените приходи, докато селянинът, сгоден за земята, има само една цел – разширяване на владенията си. В Румъния, където мюсюлманите отдавна

са се пригодили към нездравословните условия в Добруджа, те са незаменими жители и там се прави всичко възможно те да бъдат задържани. Ласкателства, обещания за пълна свобода бяха изпробвани без успех. Турците продължават да вдигат пушилка и емиграцията продължава.

На голямо кръстовище в центъра на града се издига монумент в памет на руските офицери и войници, загинали на 18/30 юли 1877 г. край Плевен. Той представлява пиедестал с 8 стени, до който се достига по 3 стъпала, издялани във формата на пирамида. Върху него се извисява статуя от бял мрамор на изправена женска фигура с драпирана дреха, с поглед, отправен към небето, подпряла се на една котва. Баналността на мотива трудно може да се компенсира от изработката, която е ужасна. Докато гражданите на Плевен имат пред очите си подобни произведения на изкуството, за да разпалват буйната искра на естетическото си вдъхновение, те няма да изоставят по-практичните си занимания, които са пуснали дълбоки корени и в националния им темперамент. Единственото по-оригинално нещо в този печален поменик е идеята над всеки от надписите върху пиедестала, под изпъкнало стъкло, което отдалеч прилича на биволско око, да се взидат фотографии на убитите офицери, направени приживе. Има нещо злокобно в съзерцаването на тези портрети, които сякаш още дишат и ни напомнят за мъртъвци, превърнали се вече в прах. Под влиянието на влагата чертите на лицата са се деформирали и те сякаш се усмихват, което още повече засилва ужаса при неволно мислено съпоставяне.

След обяда отиваме да видим окръжния управител; един бивш министър в София ни предаде писмо за него, което вече е връчено. Тази визита има предистория, за която трябва да разкажа:

Димитри, заменил готварската престилка с униформата на преводач, ни изпревари с няколко крачки пред префектурата – бивш турски конак, изглеждащ доста добре със своя двор, изпъстрен с цветя. От партера го изпращат на първия етаж, оттам го връщат на партера и ето го – разкарван от канцелария в канцелария, от стражар на стражар, докато ние на спокойствие разглеждаме не особено привлекателните детайли на вестибюла, розетката на тавана, представляваща диня, разсечена на 8 парчета, увенчани със златни лъчи, изборните листи, от които лъха актуалност, и т.н.

Въпреки че префектът е предупреден един час предварително и ни очаква, ние не успяваме да го открием. Това е типично българска

черта и има нужда от пояснение, също както и неудобството, което се чете по лицата на чиновниците; всичко това може да се преведе така: „О, Свети Кириле! Чужденци! И какво ли ни носят? От нашите родители с техния петвековен опит знаем, че предпазливостта е част от мъдростта. По всяка вероятност те идват да се оплачат от нещо, или още по-лошо – да искат нещо. Да ги заблудим... Но, о, Свети Методи! Ако пък въпреки всичко окръжният управител държи да ги приеме? Ако пък той ни се ядоса, че сме му създали затруднения?“

Когато се колебае, българинът се въздържа от всякакви действия. Преценявайки, че шегата е продължила по-дълго от необходимото, аз давам нареждане на групата си да се оттегли в боен ред; отдалечаваме се с добре изиграно равнодушие.

Ефектът е незабавен – бегълците веднага са настигнати и най-накрая ни представят на управителя, така добре пазен в този град, прочут със защитата си.

Г-н С. е около 35–36-годишен мъж, дълъг като безхлебен ден, с големи кафяви очи, с открито и симпатично лице, който ни посреща любезно. След като в продължение на пет минути подписва, приподписва и заверява различни книжа – както знаем, това е номерът на всички висши чиновници, за да поддържат престижа си, – той се самопредлага за ръководител на екскурзията, която смятаме да предприемем около неговата столица.

Излизаме от града от източния му край и следваме поречието на Тученица в една долинка, задушена от две отвесни варовикови стени, обрасли с трева както в основата, така и по върховете. Достигаме до широка пещера, където цари приятна прохлада. От една пукнатина в скалите се прокрадва струя вода; част от нея пада в бяла желязна тръба и се пръска в тънки искрици. Другата част се използва от заведение, построено в края на пещерата от един кафеджия, плащащ ежегодно на общината такса от 80 франка. Според местното предание този извор идва от подземно езеро – легенда, която обаче е опровергана от моя сънародник Лежан[10] след продължителни проучвания.

В това семпло кафене група евреи празнува с дечурлигата си. Те са пристигнали с една каруца, спряла на няколко крачки от кафенето. Преброявам 23 деца за 5 жени, като две от тях по външни показатели изглежда отдавна са забравили времето, когато тяхната любов е да-

[10] Гийом Лежан – френски пътешественик, публикувал през 1860 г. „Етнография на Турция“, а през 1873 г. – „Пътуване в България“.

вала плодове. Чудя се каква е връзката между това многолюдно племе и тази толкова малка каруца. Възможностите за сместване на децата на Израел на малко пространство са неизчерпаеми. Спомням си, че в Константин[11] живеех срещу една срутена къща; в нея дори и парижка портиерка не би се чувствала добре. Списъкът на лицата, които всеки ден излизаха от къщата, би запълнил цяла страница. Той включваше: група от юноши и девойки, две двойки на зряла възраст, които водеха цяла сюрия от сополанковци, старци от двата пола и като капак – три крави заедно с телетата им, които прибавяха „ароматите" на селото към разнообразните парфюми на улицата.

Окръжният управител ни обяснява, че цялото еврейско население в града – около 300 души, се е настанило най-много в 3 или 4 къщи. Тази цифра, огромна по отношение на обитаемите къщи, е нищожна спрямо големината на Плевен – град с над 11 000 души. Разбира се, последните цифри очароват нашия нов приятел.

Българите не обичат евреина – за тях той е нетърпим конкурент. Те поддържат отношения само с испанските евреи – далеч не толкова опасни и деморализирани като евреите в Русия или Румъния. Впрочем търговията в Плевен е доста вяла и въпреки че всяка година се построяват или надстрояват по няколко къщи, средната надница за зидар, която е средна и за работната ръка, не надвишава 15 гроша (3 франка), докато в столицата често тя е двойна. За сметка на това стойността на един хектар обработваема земя е същата, както в Софийската равнина – средно около 250 франка. Трябва да се отиде до Осман пазар в източната част на Княжеството – лишена от комуникации, гориста и несигурна местност, за да се намерят цени от порядъка на 20 до 25 франка за хектар. С 2000 или 3000 франка можеш да си купиш цяло село.

Напоени с турско кафе и прясна вода, ние тръгваме обратно и прекосяваме по дължина Плевен, за да достигнем на запад до моста на Гривица – малка рекичка, в която на един километър от града се вливат водите на Тученица, преди да се загубят в по-голямото течение на Вит. Минаваме по моста и започваме да се изкачваме по едно плато, оградено от едната страна от река Гривица, а от другата – от река Букова. От това плато си даваме сметка за станалата вече прочута отбрана на града, която струва на русите повече от 40 000 жертви, погребани в различни мавзолеи, чийто брой само в Плевен е над 50.

---

[11] Константин – голям град в Алжир.

Не че турците са били далновидни, предвиждайки, че това скромно селище ще се превърне по силата на случайността във войната и на стратегическото придвижване на противника във възел, от който ще зависи съдбата на тази смъртоносна военна кампания. В началото на военните действия е имало едва няколко батареи и окопа и когато след падането на Никопол главнокомандващият на Девети корпус на руската армия заповядва на генерал Шилдер-Шулднер да настъпи към Плевен, в града няма войска; затова е трудно да се обясни защо той не е бил превзет веднага. Каниц в книгата си „Дунавска България и Балканът" споменава за един не много известен факт, с който и аз съм запознат, и то от авторитетен източник, и следователно мога да гарантирам за автентичността му. Искам да го разкажа на свой ред, защото той показва какво голямо значение има по време на война разузнаването (това бе разбрано достатъчно добре и от германците), както и рядката способност на генералите да се възползват от всеки удобен случай, който съдбата им предоставя.

На 6/18 юли 1877 г. трийсетина казаци – авангард, достигат до Плевен, който в началото взимат за село. От страх, че ще бъдат съдени, ако не продължат пътя си, те влизат в града като парламентьори, с бяла кърпа. Тъй като не виждат и следа от гарнизон, поискват той да се предаде в името на императора. Каймакаминът, цял трепереш, заявява, че е покорен роб на царя, и ги напоява на воля. Развеселени от виното, казаците стисват ръката на честния служител, прекосяват улиците на града пеейки и се връщат в лагера, за да съобщят за победата.

Същевременно каймакаминът, убеден, че вече всичко е предрешено, събира българските първенци и им нарежда да отидат начело със свещениците да посрещнат руснаците. Смятам, че те въобще не са чакали да ги убеждават. Носена на вълните на радостта, депутацията бързо отива на шосето за Никопол, но идва нощта, без какъвто и да било освободител да се появи на хоризонта. На другия ден – същото разочарование. Привечер българското население, носещо венци и букети, вижда как вместо руснаците се появява авангардът на Осман, който влиза в града от другата му страна.

Веднага след като планът на Великия княз Николай става ясен, османският генерал разбира особеното значение на мястото, от което могат да се командват пътищата на Източна България и проходите на Балкана в посока към София. Той бързо напуска Видин. Пристигнал късно, за да навлезе в Никопол, който е завзет на 4/16 юли, той без

колебание се насочва към Плевен, където пристига тъкмо навреме, за да изпрати части към Ловеч и Севлиево и да отблъсне двойната атака на генерал Крюднер, който на 8/20 и на 18/30 юли загубва 253 офицери и 9907 войници. Деветте дни между двете атаки позволяват на енергичния паша да привлече всички възможни подкрепления и да подсили защитата на една позиция, по принцип достатъчно силна поради четирите водни препятствия, които разделят възвишенията, редуващи се в последователни тераси, и поради конфигурацията на терена: ветрилообразно разположени урви, долини и пътища. Всичко това улеснява бързия отпор на защитниците и затруднява атакуващите, защото ги кара постепенно да разширяват радиуса на действията си.

Това, което турците успяват да постигнат на този разчупен терен, заслужава адмирации; количеството земя, преместена от тях под неприятелския огън с цел изграждане на защитни насипи, е просто невероятно. Два месеца след началото на обсадата първоначалната позиция се превръща в обширен укрепен лагер, на ширина между 6 и 8 км от Плевен, защитаван от север и запад от Вит, а от изток и юг – от непрекъснат низ от траншеи и отбранителни съоръжения.

В крайна сметка двете армии се проявяват като достойни съперници, защото докато турците не успяват до края да пробият обръча от огън и желязо, то се оказва, че 200 000 руснаци не са в състояние да разкъсат последните защитни позиции на 50 000 войници на Осман; те отстъпват само пред болестите, глада и изтощението. На 28 ноември/10 декември 1877 г., след един последен напразен опит да пробие обсадата и да се насочи към Видин, раненият паша предава своята сабя, без да отстъпи пред каквито и да било условия и отказвайки да подпише акт за капитулация. Съпротивата продължава 140 дни.

Главната цел на нашата екскурзия е една църква в памет на румънските войници, загинали при обсадата на Плевен, изградена на мястото, където се е намирал Гривишкият редут. Не само симпатиите към една латинска нация, но и споменът за един наш румънски приятел, сражавал се тук, след като се е бил и под френските знамена през 1870 г., ни подтикват към това поклонение. Бих могъл да заявя, че зданието, изградено във формата на православен кръст, което, общо взето, не е лишено от елегантност, е един шедьовър, но съвестта ми не го позволява. Височината, която не е съобразена с ширината, прави пропорциите на сградата нехармонични. Вътре естетическото чувство още по-малко може да бъде задоволено. Портретите на краля и

на кралицата, нарисувани с темпера от двете страни на входната врата, Христос на купола, стенописите – всичко е с лошо качество, а общата украса – имитация на лошо оцветен мрамор, оставя у посетителя чувство на разочарование. Много по-добре би било църквата да остане с естествения цвят на хубавия бял камък, от който е изградена, излъчващ скромност, отколкото да се сътвори сегашната украса, напомняща кафене от краен квартал. Четири огромни прозореца разпръскват заслепяваща светлина, несъвместима с чувствата, които очакваш да те обземат на подобно място. Нека милостиво да предположим, че архитектът е имал за цел да удвои чрез контраста печалните чувства, които би трябвало да събуди тази подземна гробница. До нея се слиза по стълба от няколко стъпала. Лампа, висяща от свода, осветява купчини кости и редица от черепи, чиито празни очи ви фиксират. Една от тези глави е белязана от турски куршум в средата на челото и тази малка дупка изглежда като злокобна звезда. Качвайки се нагоре, ние прочитаме следния надпис над стълбата:

In aminterea
Bataliee incoronata de isbanda de le 30 august
Si a luptelor de le 27 august, 6 septembrie si 6 octombrie
1877

В памет на битката, завършила с успех на 30 август,
и сраженията от 27 август, 6 септември и 6 октомври
1877

Нашият сънародник Лафонтен, съчинявайки баснята за лъва и плъха, без дори да подозира, изкарва на сцената с два века аванс Русия и Румъния:

„Често имаш нужда от някой по-малък от себе си“ – пише той.

Руският лъв усети това през войната от 1877 г. Без да смея да твърдя, че намесата на румънския плъх го е спасила от неминуемо поражение, все пак може да се каже, че това го е предпазило от твърде неприятна ситуация.

В момент, когато поредицата неуспехи на генерал Крюднер пред Плевен в края на юли показвали, че градът не може да се превземе чрез атака, положението на русите било твърде неприятно. Гурко, достигнал твърде навътре в Балкана със смелия си отряд, бил застрашен от действията на Сюлейман паша, който разполагал със значителни сили около Сливен и Стара Загора. Източната армия, хвърлена към

Бяла, била заплашена от турските войски, намиращи се в Русе и в четириъгълника Русе–Силистра–Варна–Шумен. Осман паша задържал русите на запад и парализирал техните маневри в централната зона на операциите и като си представим, че 250 000 души държали стратегическия фронт от 300 км, разбираме как черните облаци се били сгъстили над московския хоризонт. Ако Осман паша чрез успешна атака успеел да си пробие път към Дунава и там, подпомогнат от силите на Сюлейман паша, да се съедини с войските от четириъгълника, то войските на царя щели да бъдат отрязани от продоволствените си бази и изложени на най-мрачни перспективи.

Ето защо, ако Плевен не можел да бъде превзет, трябвало на всяка цена Осман паша да бъде задържан на място и плътно обкръжен. Наличните войски били недостатъчни, за да успее това начинание, а очакваните подкрепления от Русия нямало да дойдат преди края на есента. В най-добрия случай руснаците нямали друг изход, освен да посрещнат зимата в България или да се върнат през Дунава.

Следователно помощта, която им оказала Румъния, изпращайки бързо 46 000 души към Плевен, е значителна. През август руско-румънската армия била реорганизирана под командването на принц Карл и на 27 август (8 септември) бригадата Боронеско завзела малко укрепление, намиращо се на 1 км зад двата големи Гривишки редута. На 30 август (11 септември), след седемдневен оръдеен обстрел, била предприета повсеместна атака, в резултат на която румънската пехота превзела един от редутите. Тогава, по общото мнение на принц Карл и на генерал Тотлебен (нашия прочут противник от Севастопол, наскоро повикан на помощ), било решено да се извърши обсада по всички правила и неприятелят да се изтласка стъпка по стъпка от източна посока, където се намирали двете вече завзети позиции. Вече накратко описах обходните действия на генерал Гурко с помощта на гвардията, пристигнала с най-голяма бързина. Същевременно усилията се съсредоточили върху централния редут на Гривица, който останал непревземаем. Действията на 6/18 септември и 6/18 октомври се оказали ненужна касапница. Четвърта румънска дивизия пожертвала половината от личния си състав.

До какво ли би довела една последна атака, комбинирана с взривяването на мини под редута? В момента на падането на Плевен се водела подземна война с прокопаването на галерии, стигащи на 30 м от страшния редут. Един офицер ми разказа, че уморени да се разстрелват почти от упор, понякога румънци и турци разговаряли помеж-

ду си и чрез един метод, напомнящ игра с топка, си разменяли хляб и тютюн. Горките! Вечното пушечно месо!

Ако някой невеж сънародник ме попита, с какво бе възнаградена Румъния за пролятата кръв на 10 000 войници по време на войната през 1877 г., ще му отговоря с риск да обидя апологетите, припомняйки му баснята за вълка и щъркела.

Румъния отстъпва volens nolens[12] плодородните поля на Южна Бесарабия и придобива в замяна, за сметка на България, маларийните блата от другия бряг на Дунав, в Добруджа. И когато Румъния се оплаква, отговорът е: „Вие сте неблагодарен, гледайте да не попадате под моя власт."[13]

Слънцето залязва в часа, когато прекосяваме село Гривица. Оградите, изплетени от клони, са обилно украсени с черепи на биволи, коне и овце. Този обичай е много разпространен в България – смята се, че предпазва от зли сили. Лошите духове, представяни или като жени с прозрачни облекла, или като различни животни, обичат да се спират пред различните избелели кости, които толкова им харесват, че забравят да влязат в къщите и да тормозят обитателите им.

Здрачава се и детайлите от Плевен постепенно избледняват. Пушеците от комините спокойно се издигат в хладния въздух. На запад все още се прокрадва някаква светлина и на позлатения фон на залеза кръстовете на гробовете се очертават в черно. Обхваща ни неволно чувство на преклонение и в колата, движеща се по земя, която е била осеяна с трупове, настъпва почтителна тишина.

Аз имах възможността да чуя от устата на свидетели разказа за падането на Плевен. Спомените нахлуват в паметта ми, съживени от гледката на местата, където са станали събитията. Образите се появяват и въздействат със силата на преживени неща: виждам малката самотна къщурка недалеч от моста на Вит, където е отнесен плененият паша, чийто крак е счупен от куршум, убил коня под него; хълмовете, покрити с хиляди дрипави войници – изгладнели сенки, едва държащи се на краката си; църквата, задръстена от муниции, оръжия и ранени; града, покрит от кален океан, пълен с предмети без форма и без име; затворените дюкяни; улиците, по които не се вижда жив човек, пълни с мъртъвци; долината, задръстена от дълга редица каруци – там са се наблъскали старци, жени и деца, надяващи се да се

[12] Volens nolens, лат. – „волю-неволю".

[13] Откъс от баснята на Лафонтен „Вълкът и щъркелът".

измъкнат с армията. Навсякъде кървави парцали, човешки останки, които ботушът на победителя е стъпкал, минавайки; нещастници, които се молят за късче хляб и умират, преди да са успели да го вкусят; разложени коне, преобърнати оръдия, счупени пушки, зеещи сандъци... На другия ден – срещата между Осман паша и Александър II, който връща на победения почетната сабя, с която го е наградил султанът; руската армия, строена в боен ред, а върху възвишението – православният клир, празнично облечен, отслужващ тържествен молебен пред императора. За да се освободи пътят на Негово Величество и на конвоя му, от двете страни на пътя буквално са захвърлени тела в страшна смесица от умрели и агонизиращи. Камарите от трупове помръдват от усилията на тези, които не искат да умрат; ръце и крака се повдигат; глави се надигат над купчините, от които се носят вопли, заглушени от галопа на конете, от фанфари и викове „Ура". В кратките паузи ухото долавя цяла гама от вопли и неразчленими стенания, докато в далечината се виждат силуетите на плячкосващи селяни и бездомни кучета.

Същата вечер във Върбица се леят потоци от шампанско в чест на тъй скъпо платения триумф. Руските и румънските офицери си разменят най-ентусиазирани тостове, въпреки че на масата седят и трима паши-пленници – колкото смутени, толкова и смущаващи. Полковник Фалкояно е обхванат от вдъхновение: той вдига чашата си и пие „за достойно загубилите, за храбрия Осман паша". Развълнувани, пашите забравят както Аллах, така и неговия Пророк. Ледът е стопен. Празненството тече, сълзите също и малко остава довчерашните неприятели да се прегърнат.

„Този случай не доказва ли много по-убедително от цели томове нуждата от всеобщ мир? Кой може да каже дали, ако не съществуваха правителствата с техните често съмнителни интереси, цивилизованите народи, отдавайки се на подобряване на своето материално и духовно състояние, нямаше да осъществят идеалната република, за която пишат мечтателите утописти?"

Отговорността за тази филантропична мисъл пада върху г-н Клеон Рангабе – гръцки дипломатически агент в София. Епизодът, за който споменах по-горе, е разказан в една брошурка, отпечатана през 1879 г. във Виена; за чието съдържание бях уведомен от уважаемия дипломат, който е и нейният автор.

След падането на Плевен играта била загубена за Високата порта, но сраженията продължили до примирието, сключено в Одрин на

13/31 януари 1878 г. Тази заключителна фаза от военните действия не е по-малко забележителна заради енергията и упорството, които показали руските войски при преодоляването на трудностите, причинени и от една изключително сурова зима. Тогава изпъква и целият ужас на войната. Ако не се погрижели за някой ранен, той неминуемо загивал. Веднага след като преминела колоната, той бивал събличан и изоставян, а час по-късно вече замръзвал. Смъртта го превземала малко по малко; имало дори нещастници, вече вкочанени, но чиито лица още живеели и се гърчели в ужаса на жестоки страдания. Кой е съблича телата на умиращите, без да ги дочака да издъхнат? Най-често селяни, но понякога и самите войници – дотолкова инстинктът за самосъхранение принизява човека до състоянието на животно. Ботушите пораждали най-много желания. Напразно офицерите налагали най-строги наказания – дисциплината се рушала. Колкото и да бил верен руският войник, той бил на края на силите си.

През зимата денят след сражението бил особено зловещ. Човек може да се разтрепери само като зърне голите, вече черни тела, всяко със своята струйка кръв, прокарала розова бразда в снежната белота. През нощта кучетата и вълците се захващали за работа, изгризвайки бузите – винаги започват оттам.

Знам подробности, от които на човек му се повдига, но защо да се задълбочаваме в сюжет, засягащ най-ужасните тайни на нашето съществуване? Един пруски офицер описа в писмо, публикувано през 1871 г., промяната, която настъпва в душата и на най-кроткия човек вследствие на войната:

„Аз оставям перото и ще го взема отново след 8 дни, защото е ужасно да се пише постоянно с кръв вместо с мастило. Вече 5 месеца и половина, откакто това продължава, и най-накрая, след като присъствам само на сцени на унищожение и убийства, започвам да губя власт над себе си. Чувствам, че разсъдъкът ме напуска, страх ме е, че полудявам: дори гледката на един-единствен цял, непокътнат предмет опъва нервите. Шумът от махалото на часовника те дразни, счупваш го; разбиваш на парчета чашата, чиято дръжка не е отчупена; разкъсваш пердетата, от които войниците не са си направили носни кърпи; нито едно стъкло не остава цяло, нарязваш картините – унищожаваш всичко заради самото унищожение, защото не знаеш дали ще си жив на другия ден."

Глава V. Отпътуване от Плевен – Зелените планини – Животните в България – Ловеч – Покритият мост – Красивото и грозното момиче – Пътно произшествие – Пристигане в Севлиево – Нощен шум

14 май

Тръгваме в 7 ч. сутринта с подновен екипаж. Господин Петро се отърва в Плевен от нещастните животни, които още от първия ден на нашето пътуване си бяха наумили да куцат с единия крак и до края не поискаха да се отучат от този си навик. Той успя да ги размени срещу два млади коня, доплащайки 6 наполеона, които аз му дадох в аванс. Притесняваме се обаче, че сами сме си утежнили живота, защото се оказа, че нашите жребци никога досега не са били впрягани, а ни очакваха доста трудни преходи. Безгрижието, с което местните хора при опасни ситуации поверяват живота си на първия намерен кон, е нещо типично за тази страна. Ако във Франция в такива случаи ще ви вземат за луд, тук това е съвсем в реда на нещата и затова произшествията са често явление.

Отгледани на свобода, без да познават, докато не тръгнат на път, нито конюшня, нито обор, животните в България имат чудесен инстинкт за самосъхранение и са много кротки. Нерядко децата се впускат в състезание върху гърбовете на биволи и намират това за съвсем естествено, както и всички, които ги срещат. В селата жребчетата идват при вас, за да ги погалите, подобно на кучета. Злобните коне са почти непознати. Ето още един сериозен аргумент в полза на свободата.

Общо взето, селянинът е добър към животинската си стока. Той се грижи за нея с такова внимание, каквото не отделя на самия себе си; зимно време намята зиморничавите си биволи с вълнени чулове, през лятото никога не тръгва на път без дървено съдче, закачено на дълга пръчка. При преминаването и на най-малкото поточе той ги полива с малки пръски, подобно на домакиня, която пръска огромно печено ястие. Течността, често със съмнителна чистота, засъхва върху гърбовете на тези комични животни и наслоява няколко пласта кал, които им придават апокалиптичен вид.

Но същевременно липсва каквато и да е сантименталност – в момента, в който някое животно окуцее, нарани се или е болно, го изоставят на съдбата му. Пасищата са осеяни с избелели кости. Всички трябва да се хранят – и лешоядите, и гарваните, и вълците, и подиве-

лите кучета. Неотдавна пощенска кола, преминавайки през Балкана, се сринала в една река. Петнадесет дни по-късно още можел да се види един конски крак, заклещен между дъските на моста. На никой не му хрумва да махне това отвратително нещо.

След като преминаваме през моста над Тученица, излизайки на пътя за Ловеч, започваме изкачване, което ни довежда до върха на едно плато – най-високото от всички около Плевен, където е била разгърната част от дясното крило на обсаждащата армия. Тук е построен и паметникът, наречен „Скобелевия", на мястото на редута, около който се съсредоточила отбраната на „Зелените височини" и срещу който смелият генерал се хвърлил с повече храброст, отколкото благоразумие, и това струвало толкова човешки жертви на Русия. Отзад се вижда село Брестовец, малко по-надалеч, в посока Вит – селата Олкагаз и Търнене, които заедно с Кършин и Радизовац обхващат периметъра на позициите на Осман паша срещу руските дивизии.

Около нас цари изобилие от лози; селяни заедно със своите жени и щерки ги прекопават с тежки мотики.

На 187-ия километър на руски гроб се чете датата 22 ноември 1877 г. Не знам за кое военно събитие се отнася. Наляво, далеч в полята – друг кръст.

Пейзажът не представлява нищо особено – серия от леки възвишения, но за сметка на това е много ведър, благодарение на плътната зеленина (пасища, различни земеделски култури, горички), сред която не може да се види и късче гола земя. Мъжете са високи и силни, едри бели волове са заменили характерните около София малки сиви добичета.

Колкото повече се приближаваме към Ловеч, толкова повече планинският релеф се разчупва, проходите се очертават и пейзажът се оживява. В преддверието на града лозите започват да се редуват с ливади; сред тях са изкопани множество дупки, които служат за вани на биволите, чиито глави единствено се подават на повърхността.

Изгладнели, попадаме в един чудесен нов или подновен хан, където има невероятен лукс – трапезария с прекалено високи маси с къси покривки и агнешко печено с червен пипер. Явно обаче кокошките в района са безплодни. Никъде не могат да се намерят яйца. Но съм склонен да простя всичко след млечните продукти, които ни сервират в изобилие.

Ловеч е изграден върху двата бряга на река Осъм. Това красиво водно корито описва широка дъга на сравнително голямо разстояние

от Плевен и се влива в Дунав вдясно от Никопол. Градът е запазил турския си облик с многобройните бояджийски работилници, казанджии, търговци на кожени изделия. Главната улица пресича малък площад, където, освен дървената кула с градския часовник отгоре и общинския кантарджия отдолу, са разположени една стара джамия и неизбежната плачеща върба, тъй обичана от мюсюлманите. След малка чупка улицата достига до покрит мост, подобен на венецианския Риалто. По средата на моста едно заведение, едновременно кафене и бръснарница, заема остъклена ротонда, откъдето се открива хубав изглед към течението на реката и разкривените трептящи отражения на къщите и джамиите. От двете страни на моста се намират магазинчетата на местния базар. Триумф на дрънкулките. Еврейски магазинчета са препълнени с фалшиви бижута и украси – несръчна имитация на старинни медальони и монети. Тези отвратителни залъгалки нямат вече никаква стойност, но полека-лека те заместват преносимите музеи, разположени около вратовете на девойките, които дават възможност флиртът да се превърне и в нумизматично изследване. Евтината стока е едновременно примамката и „божият бич“ на съвремието. Нищо не е по-скъпо от евтиното, защото то насърчава непостоянството и капризите на модата и подхранва кокетството на жените, като същевременно го и деформира.

Отстрани този мост изглежда величествен с тежките си полегати подпори и с изгледа на неописуемите лодки, устремени към зелената далечина, където скалите сякаш се сливат и затварят прохода. Ловешкият мост е направен преди 15 години и е дело на един напълно неграмотен зидар от Търново или Дряново. Трябва да си призная, каквото и да струва на моето западноевропейско самочувствие, че ако съпоставим издръжливостта на мостовете, построени в Княжеството от най-обикновени местни самоуки майстори, и на тези, построени от най-учените инженери в Европа, сравнението няма да е винаги в полза на последните.

На излизане от покрития мост, по който преминаваме на път за Севлиево, едно драматично произшествие помрачава спокойното ни пътуване. Забелязвам, че талигата с багажите вече не ни следва. Какво да правим? Да чакаме. Всяка изминала минута увеличава разстоянието помежду ни. Да тръгнем след нея? Но накъде? И все пак нямаме друг избор. Петро слиза от капрата с флегматичност, характерна за всеки истински жител на Балканите, и след 20 минути чакане и притеснение ни довежда бегълците. Не бих искал да си представя

страшните последици от едно евентуално напразно търсене на нашите вещи, които са ни толкова необходими.

Въпреки силното слънце, на което биха могли да се сготвят яйца, ако въобще ги имаше в Ловеч, не устоявам на изкушението да изкача пеша стръмнината до града. Целият град постепенно се разкрива пред очите ми. От лявата страна на реката къщите се разгръщат, за да се скупчат на брега и да се съберат под скалите подобно на войници в атака. На запад пейзажът, докъдето ти виждат очите, се разстила плавно, докато към Троянската долина дърветата се открояват по върховете на тесни възвишения.

На 5–6 часа път с кон на юг от Троян, по поречието на Черни Осъм, в горите се намира много шлака, почти изцяло покрита със зеленина. Явно е, че тя е резултат от обработката на място на запасите от желязната руда, извлечена преди това от залежите в планината. Рудната жила, притисната от лиазичен варовик, по всяка вероятност е на голяма дълбочина – може би няколко километра, с широчина от 0,50 до 1,50 м. Минералът – червен хематит, е много чист. За съжаление находището е защитено от естествени препятствия – ето защо разработването му няма да бъде ползотворно в наши дни. Останалите следи са от времето на Римската империя.

Минаваме покрай два руски паметника, които зърнахме още отдолу: единият е бял, другият – черен. Още през юли 1877 г. турците влизат в Ловеч въпреки съпротивата на жителите християни, подпомогнати от слабо руско военно формирование. Опитът на Скобелев да превземе града завършва с неуспех; но когато през август княз Карл Румънски поема командването на десния фланг на войските около Плевен, завземането на Ловеч става задължително. На 2 септември (21 август по руския календар) частите на генерал Скобелев го превземат след смъртоносна битка. На другия ден опитите на Осман паша да си го възвърне завършват с неуспех.

Природата, която спокойно продължава да действа, без да се съобразява с човешките крамоли, е украсила пътищата с люляци. Те растат съвсем свободно, смесвайки се с храсталаците. Ние пристигаме обаче твърде късно – китните цветове са опадали.

Коларят спира, за да си починат конете; двата по-млади коня никога досега не са минавали през подобно изпитание и са се стопили наполовина. Забелязвам близо да хана една красива българска девойка. Костюмът ѝ представлява новост за нас – булото от бял плат, което покрива главата, откривайки челото, завършва отгоре във формата

на чиния. Токата на колана, направена от студено обработена мед, затваря яркочервения пояс, който многократно опасва мощните гърди.

– Колко струва коланът?

– Шест гроша (1 фр. 20 сантима).

– А цялата девойка?

Закачката има неочакван успех. Хубавата девойка се засмива, за да покаже белите си зъби; нейната грозничка приятелка също се подсмихва, за да прикрие своята обида, ханджията се усмихва по навик; един младеж с глуповат вид се засмива, за да не остане назад от другите. Дори и кучето се усмихва, но то не изглежда чак толкова глупаво.

Моят спътник награждава с малка сребърна монета хубавата девойка и тя му благодари, сграбчвайки ръката му, над която се навежда, без да я целуне. Жестът ѝ е чаровен нюанс между благодарността и раболепието. Подавам моя подарък на грозната мома. Другата го пожелава за себе си, докато онеправданата се колебае дали да го приеме, сякаш учудена, че може да ѝ се случи нещо приятно. Поведението на двете разкрива и характерите им. В света съществуват два типа хора – щастливите и... останалите.

В района царевицата е на почит. Петдесетина бели волове, впрегнати в рала, орат. Лекият ветрец полюлява неколкомесечно бебе в люлка, закачена на клоните на дъб. То е било оставено на сянка, но слънцето се е обърнало и сега го опича като малка яребица. Младенецът спи със стиснати юмручета под надзора на един козел с провиснали кичури козина. Неговият почти човешки профил (става дума за козела) и бялата му брадичка му придават вид на стар похотлив паша.

Хребетите отново се събират, пътят става неравен, дърветата изобилстват. Казаха ми, че България е изправена пред опасността от цялостно обезлесяване, а вече пет дни вървим само по залесени терени, през малки горички, бранища, и то достигащи до върховете на планините. Имало е прахосничество, неразумна експлоатация и всичко друго от този род, но извършеното може да се поправи – съществуват всички възможности за възстановяване и залесяване на горските масиви. За разлика от народите, които преувеличават достойнствата на отечеството си, българите, вероятно поради болезнения си страх от чуждо завоевание, целенасочено принизяват и обезценяват всичко родно, а страната им е очарователна и богата. Явно затова Турция съжалява, че се е лишила от тези земи.

Семейства от гугутки и сини сойки са се наредили по телеграфната жица. Може би са прочели удивителното „тескере“ от Константинопол, което гласи следното: „Позволено е да се ловува по цялата територия на Османската империя, с изключение на дивеча върху телеграфните стълбове.“

Въпреки че по пътя не видяхме нито поп, нито заек, денят е прокълнат. Нашата талига отново е изчезнала. Спираме.

Часът и мястото са сякаш по поръчка. Полските щурци вдигат шум, сякаш има митинг, кукувици кукат и върху песните на славеите се наслагват отривистите подвиквания на пъдпъдъците, скрити в житата и зелената ръж. На 10 км пред нас Севлиево е все още в синева, блещукаща от подвижни огньове, запалени от залязващото слънце. Турци, работили по полето, го напускат и се отправят към близкото село Аканджилар[14], където извисяващата се джамия сякаш ги призовава на почивка. Каруците са оставени с ок във въздуха – никой няма да ги пипне. В България, както навсякъде в Ориента, честността е пословична. Нашите сандъци прекарват нощта в дворовете на хановете; често забравяме да затворим вратите на стаите, но нищо не липсва.

След половин час чакане, противно на желанието на конете, които усещат близката конюшня, ние се връщаме обратно. Намираме талигата, която бавно крета. Главината на едно от колелата се е счупила и въпреки своята сръчност Мехмед ще види зор, докато стигне до Севлиево. Взимаме с нас Димитри, на когото разчитаме, за да хапнем нещо, и отново се връщаме.

След като преминаваме покрай селата Кормянско и Рана, които са отчасти турски, доколкото може да се съди по доброто състояние на джамиите, ние тръгваме по-бързо и с падането на нощта стигаме до Севлиево.

На влизане в хана с учудване чувам, че някой ме вика по име, и попадам на г-н Т. – млад депутат, с когото съм имал честта да се запозная в София. Бързаме да разучим мястото и да се настаним. Въпреки задоволителната чистота нощта минава ужасно. Освен звуците от курника животните без пера също са източник на разнообразни шумове, които не могат да заглушат виковете на един глухоням, натоварен с почетните функции на слуга в обора.

В 11,30 ч. пресипнали гласове подемат славянска хорова песен. Марсилецът – самата всеотдайност, става от леглото си и започва пре-

[14] Ананджилар – дн. с. Петко Славейков.

говори с жената на ханджията. Музиката заглъхва. Сега още по-добре се чуват ударите от билярда и споровете в отсрещното кафене. Тъкмо да се унесем, и двама местни жители се настаняват на партера, близо до прозореца, до който се опира моето легло. Техният разговор, съпътстван с песни и бира, има всички изгледи да продължи дълго. Аз започвам да тропам – те се разсмиват, развиквам се – те умират от смях. Тъй като не мога да ги наругая на техния роден език, запалвам лампата и почвам да чета. Когато най-накрая те се махат и аз решавам, че вече съм заслужил правото да си почина, разбирам, че не съм предвидил буболечките.

Глава VI. Шум от зори – Глухонемият и неговото прасе – Пътят от Севлиево до Габрово – Габрово при залез – Новото убежище

15 май

В 4 ч. шумът започва отново; слугините си тананикат националния химн, конете цвилят, кокошките кудкудякат, а глухонемият издава толкова ужасно мучене, че изтичвам до прозореца. Лицето на злочестия прилича много на свети Антоан от Падуа[15], преобразено от ентусиазъм. Неговото любимо прасе се къпе в едно корито и се изтяга с вид на глезено дете. Прасето – животно, познато на повечето хора само във вид на пържоли, всъщност е едно интелигентно същество. С удоволствие наблюдавам сръчността, с която излиза от ваната си, без да я обърне, защото явно си дава сметка, че е достатъчно едно невнимателно движение, за да унищожи възможността да я използва на всеки четвърт час с точността на маниак.

Нощ, подобна на тази, която преживях, не е предпоставка за добро настроение. Градът е абсурден и безумно скучен. Могат да се отбележат единствено скулптурите и фреските в църквата, но и те според мен са прекалено нови.

Покупката на една гръцка монета пооправя лошото ми настроение и се сдобрявам с живота, наслаждавайки се на красивата долина, където река Росица тече под един мост с 9 арки, построен от българи. Към обяд планинска верига, покрита със сняг, се очертава в широкия полукръг на Балкана.

---

[15] Свети Антоан от Падуа (1195–1231) – католически проповедник в Африка. Празнува се всяка година на 13 юни.

Ковачът, на когото е поверена талигата ни, заявява, че е под достойнството му да прави кърпежи, и правенето на новото колело забавя нашето отпътуване чак до 5 ч.

След Севлиево пътят става още по-красив. Стройните редове на скалите, различните видове дървета и въобще целият пейзаж напомня влизането в Савоя от страната на Кюлоз[16]. Горите се редуват и слънцето грее в пълна хармония с величественото спокойствие на пейзажа. Вече е почти нощ, когато зад един малък, но стръмен хълм се очертава неясната панорама на Габрово. След като пресичаме моста над р. Янтра, бързайки да изпреварим рота войници, нашите водачи се загубват в криволичещите улички. В този час те имат злокобен вид и донякъде напомнят рисунки на Густав Доре[17]. Дървените къщи, черни и безформени, се приближават една към друга с всеки по-горен етаж, разположен на тесни подпори, подобно на средновековните нормандски градове. В центъра на града пресичаме стар каменен мост с един свод. От двете страни се разкрива фантастична перспектива: отляво леки постройки, които изглеждат като разхвърляни развалини, се открояват на фона на бледото небе с безразборните си ажурени балкони, въздушни кули, разединени чардаци; отдясно, в средата на реката, чието корито внезапно се стеснява, стърчи една скала; разделената вода кипи около нея и се излива в двоен водопад.

Ханът има вид на свърталище на алхимици със своите проядени от червеите колони, със сложния си строеж и тъмни кьошета, където едва мъждукат лъчите на анемичен фенер. Стаята, която ни предлагат, е толкова малко привлекателна, колкото и възможността да ни предоставят тук някоя друга. Тъй като съм свикнал да разчитам само на собствените си сили, тръгвам да намеря някакво друго убежище за през нощта. В отсрещния хан, който по всяка вероятност преди е принадлежал на някой богат турчин, откривам една широка стая. Резбованият таван и ламперията, както и долапите са в чудесна цветова гама. Пред огромната печка са поставени хоризонтални пръчки за сушене на пране; около стените – ниски миндери, на пода – черги, в една ниша на стената – икони и кръст от Йерусалим, както и разпятие, кафена чаша, служеща за ваза, осветена върбова клонка от Цветница. Облегната на печката в странно равновесие, твърде далеч от вертикалното, е поставена една гипсова Богородица, която сякаш всеки момент ще загуби съзнание.

---

[16] Кюлоз – градче на брега на р. Рона.

[17] Густав Доре (1833 – 1883) – френски художник и гравьор.

Описанието на моята стая няма да е пълно, ако не изброя и художественото ѝ богатство: портрети, впрочем твърде малко похвални, на княза и на император Франц-Йосиф; свети Михаил, убиващ с уланско копие един твърде кротък дракон; негърка, символизираща Африка; цар Александър II, ескортиран от неговия генерален щаб; царят и царицата на Гърция; капитулацията при Седан[18] (тази гравюра трябва да е много евтина, защото се намира почти навсякъде) и три фотографии, по всяка вероятност на членовете на семейството на ханджията.

Глава VII. Индустрията в Габрово – Янтра – Местният патриотизъм – Обител на фабрикант на шаяк – Бижутер – Ресторант – Български нрави – Пътят от Габрово до Трявна – Семейството на ханджията – Мечтата на гражданите на Трявна

16 май

Въпреки взетите предпазни мерки с цел да изолирам походното си легло аз съм подложен на тежки атаки. Зазоряването ме заварва облегнат на прозореца, вдишващ свежия въздух и разчитащ табелката на подозрителния хан, където моят нещастен другар, нямайки друг избор, прекара нощта. Ханджията, човек на прогреса, не се е страхувал да напише на табелката, встрани от българския текст, френския му превод, който звучи така:

Pascalier han	(Паскалев хан
Hotel economiche	Хотел икономичен
Chambres a couche	Спални
Places pour chevaux	Места за коне и каруци
Et carrosses	Собственост на Христо Паскалев)
Le proplietaire Christ	
Pascalier	

Тръгваме напосоки из стария град. Той не е толкова отблъскващ през деня и е запазил своята оригиналност. Съжалявам само, че жените са с почти европейски дрехи. Запознаваме се с един стар мелничар, той ни се оплаква, че парите, които изкарва, стигат само за не-

[18] На 2 септ. 1870 г. френската армия капитулира пред германците при гр. Седан.

говата и на персонала му прехрана. Конкуренцията е силна. Янтра дава на жителите на Габрово значителни възможности, които, макар и недобре използвани, допринасят за развитието на града като важен индустриален център. Ножарството е на почит, също както и производството на шаяци. Фабриките за гайтани (шнур, употребяван в пасмантерията) ме интересуват заради използвания там механизъм, който, въпреки че е много прост, е крайно рационален и е създаден, както се говори, от един българин от Самоков.

Близо до моста, по който минахме вчера, се издига едно наскоро построено училище за момчета. Малко по-далеч се открива живописен изглед към града, течението на Янтра, островърхия свод на моста и двойния водопад. Изкачвайки се по дясната страна на реката, преминаваме покрай градската болница. Върху фонтани, построени преди 30 или 40 години, е поставен като герб руският орел; по парапета на моста, построен по времето на Абдул Меджид[19], под турския надпис стои български. Тези детайли показват, че руското влияние е навлязло отдавна в този район и че Габрово е останал славянски град. Трябва впрочем да отбележим, че турското иго невинаги е имало в България тази тежест, която му се придава в Европа. В не една област в България мюсюлманският елемент се е ограничавал само до чиновничеството и доста градове са си запазили сравнително големи права в самоуправлението. Габрово е между тях. Ето защо градът винаги се е отличавал както със своя патриотичен дух, така и с упорството си да подпомага опитите за постигане на национална независимост и за издигане на народното образование. Според Каниц тук през 1835 г. е отворено първото училище, в което се преподавало на български език. Основателите на това училище – Априлов и Палаузов, са били търговци, установили се в Одеса.

Напряко през реката са построени множество мостове или мостчета (първите са от камък, вторите – от дърво), които заедно с грохналите къщи са чудесен сюжет за акварел или офорт. Къщите са покрити навсякъде с каменни плочи. Има няколко бояджийски работилници. Каци, издълбани в цели дъбови дънери, са свидетелство за огромните размери, до които достигат дърветата в страната. От прозорците висят одеяла на разноцветни райета, подобно на тези в Мароко. Те също са местно производство.

[19] Абдул Меджид (1823–1861) – султан, управлявал от 1839 до 1861 г.

Търсейки как да стигнем до една църква, чиито бляскави кубета привличат рояци туристи, ние се изправяме голямо турско здание, което днес служи за училище. Гипсови бюстове показват мястото на рисувалната стая. Допреди малко сме се възхищавали в едно дюкянче на творбите на местен ученик (с телосложение на борец и заплашителен поглед), който ми даде за спомен етюдче на хана в Орхание, нарисувано с въглен. Въпреки някои наивни неточности, личи дарбата му да улавя формата и движението. Кой знае дали новата свободна генерация няма да даде на Балканите един... Рафаел, както и всякакви други месии.

От около половин час се въртим сред къщите, които заобикалят църквата, без да успеем да открием някакъв проход, сякаш това е халюцинация или лош сън. Най-накрая милостива госпожа ни посочва ниска вратичка на една стена. Когато преминаваме през вратата, две жени, облечени в черно, се появяват срещу нас. Ние се намираме в един от многото манастири в България. Единствената прилика на тези институции с нашите е във външния вид на постройките и на техните обитатели. Те представляват по-скоро обединения от набожни жени с цел не толкова да се молят или да извършват някакви богоугодни дела, колкото да работят заедно и чрез кооперирането да си осигурят материално по-добър живот. Такива са женските манастири. Никакъв обет не свързва обитателите им. Те обработват чистата вълна и я превръщат в шаяк – националния плат. Индустриалците вече ги конкурират, като изработват подобна тъкан от памучни влакна и заместват здравината и мекотата ѝ с единственото предимство – ниската цена. Може би правителството още не е осъзнало необходимостта да се подкрепят малките местни индустрии и да се предостави на тях снабдяването на армията. Местните хора, които са интелигентни и работливи, ако имат интерес, бързо ще поправят несъвършенствата в сегашната си работа.

Църквата, толкова непостижима, докато я търсехме, се намира в центъра на квадратен двор, част от който е превърната в градинка. Гробовете покрай единствената алея имат сандъчета под кръстовете, предназначени за даровете за мъртвите. В края на алеята, между два кичести чемшира, подкастрени във формата на кълба, е положено тялото на руски офицер, загинал във войната през 1877 г.

От другите две страни на двора се намират килиите на монахините. Всяка има своя стая. Хранят се заедно, в столовата, но това не е задължително правило. Всичките стаи са поддържани много чисти.

За да се влезе в църквата, се минава под една асма. На входа се извисява нещо като приемна стая с витражи, която завършва с купол, украсен с рисунки. Фреските в църквата са от 1846 г., когато е построен манастирът. Те изобразяват: вляво от иконостаса – светиите Ефросим, Георги, Нестор, Димитър и св. Евгения; вдясно – св. Катерина, св. Варвара и св. Мина като воин, както и двамата най-важни светци – св. св. Петър и Павел. Тези рисунки са от времето на построяването на храма; по-новите са ужасни. Но честта е спасена благодарение на добрата работа на дърворезбарите по иконостаса.

Монахините ни донасят сладки, но ние любезно отказваме. Без да се обидят, те приемат малкото възнаграждение, което рискувам да им пъхна в ръцете.

Продължаваме да се изкачваме по течението на Янтра – все същите работилнички за гайтани и крехки мостове. Потресен съм от приликата на това място с Во-де-Вир[20], възпято от Оливие Баселен – царя на пиячите на сидер.

Връщаме се в центъра на града и спираме пред едно бижутерско магазинче. Вътре няма никой; това е нормално за тази страна, която все още живее в доброто старо време. Магазините са оставени на общественото съзнание, понякога ги наглежда някой съсед. Две момичета, облечени по европейски, притичват бързо. На нашия въпрос: „Антика има?“, те се спасяват на бегом и малко след това се появяват отново, за да ни заведат в една стая на първия етаж, където ни очаква късо подстриган мъж на около 30 години с нехарактерна, но изразителна физиономия, подобно на повечето хора в този район. Първо разглеждам изложените стари гръцки и римски медали, преди да се насоча към старите бижута, толкова трудни за съхраняване. Българите недооценяват тяхната стойност и затова ги потапят в сребърна баня. Между няколкото предложени ми още необновени пафти си избирам една, която ми продават на прилична цена.

След изпитото заедно кафе бижутерът ни гласува повече доверие; предлага ни няколко мостри от своята работа и между другото – един църковен потир от сребро с позлата, който биха оценили и нашите занаятчии. С помощта на няколко думи на турски, италиански и френски той ни обяснява, че никога не е напускал Габрово, че баща

[20] Во-де-Вир (Vaux-de-Vire) – област във Франция, споменавана в сатиричните песни от XV в., композирани от Оливие Баселен, които са известни като „песни от долината на р. Вир“, откъдето и по-късното название „водевил“.

му е прост тъкач и че е самоук. Той се гордее с последното и има основание за това.

На малък площад, разположен от двете страни на голяма църква – отново руски гробове: капитан Йенекович, убит на Шипка на 11 август 1877 г.; майор Александър Мелофсов, убит на 13 август; капитан Андреев и т.н. Олеандър, посаден в каца, пази слаба сянка на тези забравени герои.

Предишния ден ни показаха (уважаемият Христо Паскалев дава само спални под наем) един ресторант, който трябва да е върхът в жанра си. Хапнахме чудновати ястия в компанията на половин дузина пансионери, на един млад заек, съжаляващ още за поляните, покрити с мащерка, и на възрастна баба – грижовна бавачка на дете на 2 години.

За обяд отново влизаме в нашата малка зала, която ни изглежда още по-бяла и весела на дневна светлина. Три лалета в една чаша са достатъчни, за да създадат приятна атмосфера и дори да опоетизират обичайната тъмнина в това прозаично място, предназначено за хранене.

Зад гърба ми са окачени оцветени литографии, представляващи форсирането на Дунав от русите и предаването на Осман паша. Отсреща Александър II подава любезно ръката си на една нечовешки голяма императрица, чийто ръст надвишава този на съпруга ѝ, а той, както е известно, е бил най-високият мъж в империята. В техните крака св. Петър и св. Георги с ръст на джуджета са издигнали нагоре ръце и взор, изумени, че те са покровителите на подобни великани.

По време на обяда ставаме свидетели на една твърде характерна сцена: двама младежи пред нас разнообразяват храненето си с четене на висок глас. Книгата е за войната на русите с турците. Те толкова са увлечени в заниманието си, че чиниите им остават пълни, а един трети гост, току-що пристигнал, се присъединява към тях. Самият готвач се приближава и застива прав, с чиния в ръка, докато помощникът му – едно хлапе на дванадесетина години, опряно на рамката на вратата, също надава ухо. Четецът спира: веднага започва разговор между готвача и гостите му, забравили – първият своите фурни и тенджери, а другите – основната цел на своята визита в ресторанта.

Тази картина, колкото и да е незначителна, описва добре българските нрави, които не познават презрението – резултат от разслоението на социални класи. Тази непосредственост в общуването е впрочем свързана с традициите в Турция, където нерядко може да се види

как слугите взимат участие в разговорите и дори изказват мнение относно делата на господарите си без всякакво неудобство. Това е съществувало и при нас, но все пак в по-малка степен. Много често Ориентът е клеветен, а се оказва, че робството, което толкова ни възмущава като нарушаване на човешките права, всъщност при мюсюлманите представлява доста по-мека социална позиция, отколкото нашето прислужване.

За да завършим описанието, не трябва да забравяме бабата, която в съседната стая разказва приказки на своето внуче, подчинява се на глезотиите му с безкрайно търпение и цялата тя излъчва силна обич. Българите, много всеотдайни, за да са егоисти, обожават и най-далечните си потомци. Егоизмът, за който казват, че е порок, включва и много силно патриархално чувство, а това всъщност е достойнство.

Тъй като нашият маршрут отново ще ни доведе до Габрово, ние отново тръгваме на път и към 2 ч. след обед небесните ангели, които виждат много надалеч, се облягат на най-високите облаци, за да проследят с очи две черни точки, движещи се една до друга със скорост, право пропорционална на наклона на пътя. В личния и обществения живот на България не трябва да се подценява и най-малката възможност за пропадане.

Прас! Едно от колелата на файтона ни се откъсва и се изтъркулва в пропастта. Нищо не е счупено, но болтът остава неоткриваем въпреки усилията на кочияша, който, възседнал един от конете, се връща доста назад да го търси. Щем не щем, се обръщаме към Светата Неделя – покровителката на коларите в беда, и криво-ляво допълзяваме до близкото село. За щастие намираме един ковач и о, чудо! – в купчината железария е открит един болт, който е доста широк, но укрепен с тел, върши работа.

Селото, в което попадаме, е на разклона на пътя за Търново и Трявна и ние поемаме по него с облекчението на хора, освободени от тежка грижа. Повече от обичайното се редуват изкачвания и слизания. Пътят на много места предоставя чудесни възможности на желаещите да се самоубият, но в същото време храбреците, дръзнали да продължат по него, са богато възнаградени от красотата на природата. Минаваме ту край високи дъбови и букови гори, през които не се вижда нищо, ту покрай полегати полянки по склоновете на планините. Тук някой порой е изрязал в гората проход, там подканващата нежност на наклонените ливади ни предлага забранената радост на почивката.

В Трявна пристигането на две звънтящи коли се превръща в събитие за селото, което пресичаме надлъж, без да открием и следа от хан. Един жител ни завежда до строяща се къща, в която никога не бихме разпознали единственото място за подслон.

За щастие, на партера няколко стаи са завършени – бели и чисти, все още девствени в техния кратък живот. Дивани, покрити с плат, изтъкан от домакинята, ни предоставят удобни места за почивка; ето защо липсата на легла не ни огорчава прекалено много.

Домакините правят всичко, за да ни посрещнат добре. Съпругът е около 30-годишен мъж със замислен поглед. Лицето на съпругата е нежно и приветливо. Тя е приятна жена, което означава сръчна и възпитана, без да се държи раболепно. И двамата изглеждат обожават децата си, чиито лица изразяват любопитство; то проличава навсякъде, където чужденците представят интересен спектакъл, като бършат носа си с носна кърпа, силно се смеят и говорят на непознат език. Второто по възраст момче е рядко хубаво. Едно малко момиченце на 5 годинки бързо ни става най-добрата приятелка; позволено му е дори известно интимничене след кратка консултация с майка му, на която то отива да докладва след всеки звънък смях.

А яденето? Туристите, които не си признават, че пътувайки из България, се вълнуват повече от своя стомах, отколкото от музите или красотата на природата, дори да са поети, са или позьори, или лицемери. Обещават ни мляко и агнешко – тази нещастна жертва на сезона, само споменаването на която миналата година беше достатъчно, за да ми прилошее, след като в продължение на 63 дни се храних само с това добро, но скучно животно. Все пак аз настоявам да оставят животинчето на грижите на майка му и да не го убиват.

Ние се подготвяме да се храним като през Античността – на земята, излегнати върху диваните, когато нашият домакин с гордост ни донася една взета назаем от съседа маса и столове, издялани с брадва от дънерите на дъбови дървета. Радостта от дегустацията на пушения език не ни пречи да забележим през отворената врата множеството сенки, превъзбудени от любопитство. Когато трепкащото отражение на нашата свещ ги осветява, очите им заблестяват като на вълци; следва едно общо разбягване, придружено от приглушен смях. Ние доставяме на селото повече забавления, отколкото то е преживяло през петте столетия османско владичество.

По кафено време ханджията ни прави протоколна любезна визита. Той сваля връхната си дреха – или за да ни почете, или за да не му

е толкова топло, а след това и ботушите – вече със съвсем необяснима цел. Явно гори от желание да разбере какво ни води насам, което се подразбира от само себе си и ни развеселява. Но той говори само на български, а нашият главен преводач в момента се разправя с коларите. Онези, които са пътували в чужбина, знаят как благодарение на една-единствена позната дума по интуиция се разбира цяла фраза и каква голяма роля играе пантомимата, за да се запълнят дупките в речта.

Домакинът, който има много бърза мисъл, се пробва в тази игра на гатанки и разговорът следва логиката без големи трудности. За да бъде разбран, нашият събеседник използва цялата страст, на която е способно българското сърце, когато се заговори за интереси и печалби. Ще предам разговора в резюме.

Трявна е малко село, което обаче е индустриализирано и би могло да се превърне в цветущо място, ако се намерят пазари за стоките му и се направят пътища. Иначе тук идват 3–4 пъти годишно винаги едни и същи търговци, които изкупуват на едро, на ниски цени поради липсата на конкуренция, част от изработената продукция. По този начин изостаналата стока се натрупва. От друга страна, липсват свободни пари, за да се закупят материали, и така хората използват само местна суровина, т.е. вълната от овцете. Единственият път, който ги свързва със света, е познатият и на нас. Той е резултат от дейността на Мидхат паша, чието име всички в долината произнасят с уважение и благодарност, въпреки че е турчин. Бедните хора сами поддържат със собствените си ръце пътя – трудна работа, като се има предвид, че той отчасти е разположен върху подпорни стени, всяка година отнасяни от пролетните дъждове. Ето защо е удивително, че с изключение на няколкото трудни за преминаване участъци пътят е изряден.

Мечтата на Трявна е да се съревновава с Габрово. Това може и да стане, ако правителството се постарае да завърши започнатия път, който води до Стара Загора и оттам – до Ямбол, където железопътната линия ще го свърже с Цариград и Пловдив. Така жителите на долината ще продават продукцията си в Източна Румелия и ще си набавят толкова необходимите им суровини. Габрово има прохода Шипка, Троян – Троянския проход, единствено Трявна е в „задънена улица". Ако държавата изгради техния път или им помогне да го завършат, а след това ги обложи с по-сериозни данъци, никой няма да се оплаче.

Това разсъждение не е лишено от логика. Няма да бъде справедливо да не отчетем, че правителството на княжеството е доста затруднено и неедно невидимо „вето“ парализира неговата дейност, но също така трябва да се констатира, че и тук, както и другаде, съществува неразбирателство между управляващите и повечето управлявани: първите се занимават само с политика, а вторите обръщат внимание само на търговията и индустрията. Много логично гласоподавателите от Трявна са избрали за свой депутат г-н Г., който строи сега в селото една фабрика за шаяк по европейски маниер. Те много разчитат на него и на неговите усилия, които до този момент са безрезултатни.

След лекцията по политическа икономика следва игра на карти. Бащата и хубавото му дете отварят широко очи и я следят с интерес. Тя завършва в момента, когато ни приготвят леглата. Имаме крещяща нужда да си починем от предишните нощи.

Глава VIII. Трявна (продължение) – Сутрешни впечатления – Малките занаяти – Религиозната скулптура и живопис – Църквите – Учениците – Качествата на българския народ – Сбогуване – Амбулантните търговци на руски картини – Стръмният мост – Дряново – Монархически конгрес в Ганчовец – Български поет – Велико Търново – „Бела Бона“ – Градът – Курс по история на лунна светлина

17 май

Благословена да е Трявна! Спах като младенец и се събудих само за да видя как вали дъждец. Слънцето скоро ще се покаже. Един рибар от нормандските брегове би казал, че ръми, а ръмежът е израз и на спокойствие. Земеделец по душа, аз се наслаждавам на това затишие. Дори и кокошките замлъкват; котката се протяга и се прозява безшумно; седнал на едно стъпало на стълбата, по-малкият син учи уроците си преди да тръгне за училище. Малкото сестриче ме забелязва. Грижливо сресана и облечена в красива червена рокля, тя се приближава и протяга устни, за да получи „бучка захар“ – упражнение, което тренирахме вчера и от което тя е запазила хубави спомени.

Дъждът спира; ние се размотаваме из селото, придружени от ханджията. Ето ни пред един възрастен занаятчия с очила, изработващ

колани, каиши и седла от фина кожа. Заедно със съпругата си той работи в една зле поддържана, но пълна с птици и дълбоки сенки градина. Качва се на горния етаж и ни донася една юзда, украсена със златни филиграни и пискюли, изработена много изкусно. Цялата конска амуниция струва 400 гроша (86 франка), т.е. почти без пари. Най-голямата му гордост е, че клиент му е бил и Мидхат паша.

Занаятчийски работилнички за шаяк, за гайтани, ателиета, където се изработват бурета за ракия, по-големи бъчви за вино или олио и дори веялки. Магазинчета за кожени изделия, пълни с всякакви кожи – от вълци, лисици и диви котки. Много ковачи, занаятчии, изработващи подкови и пирони. В пещите използват дървени въглища. В Балкана, на около два часа път от Трявна, има мина, частично експлоатирана от един българин, чиято незначителна продукция стига до Търново, оскъпена с транспортни такси, възлизащи на над 30 франка за тон. Още не е изяснено към кой геологически период принадлежат тези въглища. Докато някои ги отнасят към вторични терени, други ги свързват със специфични каменовъглени терени и по-точно с тези, формирани между вторичната епоха и терциера. Резултатите от наскоро предприетото от г-н Тула изследване може би ще дадат отговор на този въпрос.

Навсякъде ни посрещат с много доброжелателство и сърдечност. Отвътре домовете са изключително чисти. Момиченцата, повечето от които са хубави, са заболи цветя в косите си. Няма жилище, което да не е украсено с рози, лалета или разцъфнали клонки. Това население, на пръв поглед неуко, крие деликатни и нежни инстинкти.

Минавайки покрай едва различимата под формата на сайвант църква, решаваме да се отбием в нея. Изненадата ни заковава на прага. В полумрака на мъгливия ден вътрешността на храма ни омагьосва.

Иконостасът е чудо на изработката в испански стил. Три порти се отварят между извити колони, обвити с позлатени листа. Пространството между портите е изпълнено с 12 пана с фигури във византийски стил в човешки ръст, изрисувани в хубав нюанс на въгленово-черно, като дрехите са подчертани с позлата, около главите има ореоли от ковано сребро. Над тях са наредени други 4 по-малки пана, изработени в същия стил. Тази галерия от персонажи се губи в изобилие от релефни скулптури; възхищаваме се както на добрата им изработка, така и на богатството от мотиви. Дванадесет сребърни лампи, провесени на 3 м от земята, са разделени от щраусови яйца и емайлирани кълба – явен спомен от украсата на джамиите. Короната над

иконостаса се състои от огромен кръст и два Свети Духа с разперени крила. Дървените ленти, които ги свързват, придават на контура леко пирамидален рисунък, в хармония с извивките на свода.

Същото изобилие от скулптури се наблюдава и на амвона, разположен високо, при трона на игумена, върху постамента, където са поставени светите книги и един внимателно нагънат балдахин. Пет кристални полилея допълват общата украса на сградата. Времето, въпреки че църквата е строена преди не повече от 50 години, е придало на този ансамбъл един чудесен оттенък благодарение на златото, щедро положено върху всички изпъкнали части.

В преддверието, запазено за жените, които винаги са изолирани от мъжете в източните църкви, свети картини покриват стените.

Всичко в църквата, с изключение на полилеите, е дело на тревненци – и рисунките, и дърворезбата. Разказаха ни, че работниците са искали дневна надница от 2,5 гроша (50 сантима), докато, ако ги наемали турци, цената им била значително по-висока. Ето защо, за да не събудят подозрението им, мнозина работели нощно време.

Някои от работниците, изградили храма, са още живи. Един от тях влезе заедно с кмета. На излизане стискаме ръката на помощник-окръжния началник. Забелязвам с удоволствие, че моето име, макар и явно принадлежащо на чужденец, не му прави лошо впечатление.

Отстрани на църквата има девическо училище – можем да се досетим за това по дърдоренето. Съвсем наблизо общината и държавата съвместно строят ново училище.

Върху моста над р. Трявна тридесетина ученици се прибират от училище под опеката на трима младежи, почти на тяхна възраст. Не могат да не ни направят впечатление външният вид и уравновесеността, които излъчват тези млади хора.

Българите си имат и своите недостатъци – кой ли ги няма, но те са предразположени да възприемат не с апломб и бурно, а спокойно и продължително обучението и знанията, за които народът е зажаднял. Мога да посоча много примери за това упорство и това самочувствие, които карат българина многократно да се връща към даден проблем, докато го обхване цялостно, без да се ограничава с повърхностно запознаване с него. Той няма да разбере проблема от първия път, даже може да се каже, че ще го възприеме бавно, но никога няма да твърди, че го е разбрал, докато не е сигурен в това. „Приблизителното“ го плаши, трябва му нещо солидно, върху което да стъпи. Отли-

чителна черта на българските училища е, че наставниците и надзирателите там са непознати; дисциплината властва в учебните стаи и децата си помагат взаимно.

В нашите страни, където цивилизацията е стара, обучението отговаря на различни нужди. За мнозина то е приятен плюс – обогатяват мозъка си, така както се украсява холът в къщата, или пък го приемат като задължение, защото така правят всички. Ценени сме в „обществото“ не толкова според количеството на възприетите знания, а по-скоро според това, къде са получени. Принадлежиш към тази институция, така както по-късно ще принадлежиш към определен кръг. Еднакво трудно можеш да се откопчиш както от поставянето на ваксина, така и от практикуваната реторика – също толкова необходимо е да търкаш чиновете в даден колеж, колкото и да си облечен по определен начин. Всъщност сред младите желание да се трудят имат само онези, които се подготвят истински за битката с живота. А в България това се отнася за всички. Там не съществува аристокрация нито по рождение, нито по занятие, нито пък по доходи; може дори да се каже, че и буржоазията все още е в зародиш. Тази млада нация, появила се късно, желае да се издигне до другите – оттук и неосъзнатата страст към знания има силата на инстинкт.

Не се ли подчинява на инстинкта си селянинът, когато, без да каже и дума, развързва кесията си, щом стане въпрос за училище – той, чието скъперничество е пословично и чиято мечта, непрекъснато подхранвана от различни политически агитатори, е да не го обложат с данъци. Същият инстинкт действа и у детето, когато постъпва при някой майстор, при условие че ще посещава и училище, или пък у слугата в хана, когото можете да изненадате вечерно време, след тежкия ден, наведен над някоя книга на български или дори на френски език.

Добросъвестността на последните е просто учудваща. По-голямата част от прислугата, която идва в градовете, е почти без пороци. Ето например моят Димитри: хигиената му не е съвършена, методичността и старанието му изглеждат прекалени, но въпреки че е във възрастта на страстите, той е лишен от тях – никога не излиза и се подчинява като войник. Не можеш да му чуеш гласа и ако случайно надзърна в неговата стаичка през свободното му време, намирам го да чете – той знае и да чете, и да пише, и да смята и освен това не е доволен от себе си, защото преди да го „повиша“, той беше на най-ниското стъпало на прислужническата йерархия.

Това, което е най-ценното у един българин, и аз не се уморявам да го повтарям, са невъзмутимостта и самоконтролът му. Дори и в отклоненията си той не прекрачва определена граница и това го отличава от руснака, който, за добро или за зло, живее на ръба. Селянинът от старата генерация пие здраво и това е неговата слабост; но той не загубва разсъдъка си на дъното на бутилката с ракия.

Разбира се, гореказаното се отнася за първичния българин. Този, който се отъждествява с т.нар. „средна класа“ и е роден и живял в градовете, не струва толкова. Чиновниците са най-лоши. Младите служители флиртуват с момичетата, играят на карти, посещават кафенетата, месят се в политиката, но не те са типичните представители на нацията. Българският народ в своята огромна маса е с морални достойнства, които безспорно надвишават тези на западните народи, и има много качества, будещи уважение.

Съсед ни уведомява, че един от дърворезбарите, работили в старата църква, живее близо до хана. За да се вмъкнем в малката му къща, прескачаме ограда, по която не се забелязва никаква врата. Ателието му се състои от една поставена на пода дъска и от овча кожа, а инструментите му са няколко длета, резци и една пила за дърво. Показва ни различни произведения, върху които работи в момента. Врата за иконостас, предназначена за едно от съседните села, излиза 420 гроша (84 франка); във Франция същата работа би струвала 4 или 5 пъти по-скъпо. Шарките са толкова красиви, че искам да разбера откъде са взети. Старецът ми казва, че са тукашни и се предават по традиция. Съмнявам се, тъй като мотивите отговарят на идеи или естетически критерии, които са прекалено изтънчени, за да са създадени от самоуки хора. Предполагам, че са донесени от Атон от някой монах, основоположник на това свещено изкуство в Тревненската долина. Защото и днес сред най-добрите български майстори се срещат свещеници.

Споменавам това, за да не забравя посещението ни в една друга църква, чийто строеж е започнал през 1853 г. Дори и само поради това, че е по-нова, тя е по-некачествена от другата. Времето е помощник, с който произведенията на изкуството задължително се съобразяват.

Когато идва часът на отпътуването, събираме децата и им раздаваме по някоя пара; няма нужда да казвам, че нашата щедрост отново затвърждава славата ни, която вече е достатъчно голяма благодарение на не особено сполучливия портрет, набързо направен на втория син. Веднага щом се качваме в колата, ханджията почерпва с вино за

добър път, а цяла тълпа от доброжелателни изпращачи също ни пожелават леко пътуване. Сбогуването е прочувствено и аз запазвам най-добри впечатления за тези кротки хора.

Нашите кочияши също хранят подобни чувства. Те са сменили подковите на всички коне и са платили по 10 гроша (2 франка) на кон. В София биха заплатили 3 пъти повече. Аз подозирам Петро, че гледа на живота през „розови очила" – с цвета на виното, което е пийнал. Той се е възкачил на седалката с наперен вид, плющи с камшика над конете, които почивката е направила лесно възбудими, и пердаши по пътя, който си го връща, като ни раздрусва. Моят съсед е целият в синини, защото начинът ни на живот не предполага да сме покрити с перушина, която да ни предпазва.

Пътят е пуст, както вчера. Човешката раса е представена само от един амбулантен търговец на картини, превит на две под товара си. Тези амбулантни търговци, които са цял легион и непрекъснато прекосяват страната, в повечето случаи са руснаци и имат лоша слава. Те се промъкват навсякъде, дори и в най-отдалечените селища, продават картините си на много ниски цени, дори ги подаряват. Обвиняват ги, с право или не, че под прикритието на търговията, напълно в съгласие с руската пропаганда, целта им всъщност е да шпионират. Дори се носят слухове, че някои от тях са много по-високопоставени, отколкото може да се предположи по вида им. Не знам доколко са верни тези хорски приказки, но мнозина им вярват.

Петро явно има тежък махмурлук. Сега вижда живота в черни краски и явно е решил да ни убие с помощта на един от младите коне. Малко преди Дряново, когато преминаваме през мост без парапет, каквито има много, животното, чието търпение явно се е изчерпало, прави толкова рязък завой, че две колела от впряга буквално увисват над бездната. Ако се движехме по-бавно, Марсилецът и Нормандецът щяха да лежат в общ гроб, където дебелината на единия и слабостта на другия щяха да се допълват. Според преброяването от 1881 г. Дряново има население от около 3000 души и те явно са толкова, ако се съди по дължината на единствената улица, която изглежда безкрайна. Градът е уютно разположен сред приветлива околност; дървените къщи изглеждат като облечени в зелено от виещите се около тях лози. Във въздуха се носи и нещо вяло и застинало, което предизвиква прозявките ни. Единствено бръснарите извършват някаква дейност, стържейки с усърдие бузите на клиентите си, които седят с обречения вид на хора, осъдени на смърт.

Но да не се доверяваме на „тихата вода“. Тук през 1876 г. под предводителството на поп Харитон се издигат първите гласове за независимост от въстаниците и съвсем наблизо, в манастира „Свети Архангели“, малката чета, обкръжена от турците, загубва една четвърт от личния си състав. Тя успява да се отскубне, без да помисли да се предаде. Въстанието от 1876 г., също както и това от предишната или от 1867 г., не завършва успешно, но всички те довеждат до кланетата, които предизвикват намесата на Великите сили, и до обявяването на война от Русия през май 1877 г. Поради разположението си Дряново е доста пострадало по време на войната, като ту е ограбвано от башибозука, ту е прекосявано от руските войски. По-малко взискателни от казаците, ние не откриваме в цялото селище дори стиска фураж за конете си и го напускаме, след като посещаваме една заслужаваща си визитата църква. Вътрешността ѝ е разделена на 3 кораба от колони с богато украсени капители, всяка от които е различна, подобно на нашите църкви в романски стил; иконостасът блести с позлатата си. Кръглата площадка в дъното е ограничена от перила, чиято повърхност е претрупана от груби, но много декоративни фрески. Една помалка площадка, надвесена над първата, се влива в тясната част на дъгата на свода. Общото впечатление е за елегантност.

В село Ганчовец ръководството на хана е временно поверено на едно дете на дванадесетина години; хлапакът изпълнява задълженията си със самочувствието и сериозността, характерни за децата от страната. Ние поглъщаме нашия „здравословен омлет“ под погледите на всички царстващи особи в Европа, групирани около царя, който е с по-големи размери, подобно на спътници около слънцето. Без съмнение в този детайл има скрита политическа идея, предназначена за широките маси. Кралица Виктория направо ми разваля апетита – толкова е смешна със своята корона, поставена върху подобие на нощна шапчица. Забелязвам отсъствието на нашия президент, което може да се обясни с това, че у нас властва народът.

След като забелязваме отляво колибите на Катранджии и Косарка, пресичаме село Дебелец и започваме да слизаме към долината на р. Янтра. Преграда от скали все още скрива Търново, което явно много е ядосало един български поет, чиято мъка се е изляла преди време в следните стихове на френски език:

Търново! Търново! Градът, където се родих,
градът, който аз страстно любя.
Благороден град, аз, твоят син, те търся;

тук ли си, чуваш ли ме? Покажи се свеж и хубав.
Над твоите скали покажи се пред очите ми;
покажи се бързо и ще съм щастлив
да те видя веднага. Моля те, покажи се.
Но напразно аз те моля, уви, напразно викам.
Твоят хоризонт, безмилостен към мойте дарби,
те крие от очите и се вдига
по-високо и от тебе, което ме отчайва,
и от всичките страни прави бариера,
която пречи на моите стъпки.
Аз съм тъй нещастен.

Аз също, о, музо! Но в края на краищата и в това, което се вижда, може да се намери утеха; окото различава една обширна част от пейзажа, сред който пътят от Елена криволичи като бяла ивица. Отстрани – селца, разположени подобно на букети върху зелен килим; вдясно – Присово и Килифарево, по височините на пътя за Осман пазар[21] – село Шереметя, вдясно – Чолакова махала.

Скоро пътят се изравнява с Янтра; бързото течение преминава трудно скалните проломи, преди да достигне в ниското до долината, където буйният поток се превръща в спокойна река, носеща се лениво под надвесените над нея дървета.

Ние сме в много цивилизована област. Това си личи по разнообразната човешка дейност. Изнежени селяни крият мургавите си лица под слънчобрани, направени от листа – точна репродукция на Crux-Ave, които нормандските деца носят по Великден, предлагайки на минувачите да целунат срещу някоя пара едно обикновено доста мръсно разпятие. Колко ли Юдини целувки е получил горкият Христос! Градинари поливат салатите с вода, която изчистват с метла от многото клони; други използват за същата цел нафтови варели, превърнати в класически поливалки. Човек не може дори да си представи всевъзможните начини на използване на тези ламаринени изделия, внасяни от Америка, щом попаднат в ръцете на икономичните българи.

При последния завой на пътя внезапно, без каквото и да е предизвестие, което да издава присъствието му, в пролуката между две огромни варовикови скали се появява Търново – истинска каскада от къщи, сякаш падащи от небето. Веднага след като подминаваме скала с формата на входна врата, пред нас се разкрива южната част на

[21] Осман пазар – дн. гр. Омуртаг.

града; жилищата, накачени едно върху друго, са толкова притиснати и окичени с прозорци, че човек започва да се чувства неловко пред всичките тези очи, които сякаш са насочени към него.

Един-единствен град в света досега ми е въздействал толкова силно – Константин. Приликата между двата града е очевидна: същите остри скали около бездната, в която тече река – там Румел, тук Янтра; същото любопитство лъха и от малките къщички, свити в ужас пред празното пространство; с малко повече желание могат да се намерят прилики в профила на планината и Сиди М'сид и Мансура[22].

Този път и дума не може да става да се колебаем къде да отседнем. Информацията, която имаме, е сигурна, защото идва от дипломат: препоръчана ни е къща, украсена със следната озадачаваща, но и грациозна табелка: „Бела Бона". Дали тя е резултат от грешката на някой български художник, заменил „дона" с „бона", или пък може би е търсено определение за домакинята – хубава и добра? Не знам. Но тя е толкова далеч от красотата, колкото и ланският сняг. Една възрастна жена предлага на „почетните пътници" (чужденците задължително влизат в тази категория) 4–5 доста добри стаи. Входният коридор води до веранда, мебелирана с диван, върху който живеят в разбирателство кучета и котки, чиято фамилиарност граничи с недискретност. От върха на тази наблюдателница, намираща се наравно с улицата, погледът може да проследи стръмнина от 100 м, на хоризонта се издига Балканът, окъпан в синьо, на втори план – свличащите се хълмове, надвиснали над отрязъка, който прекосихме; долу е Янтра. Богатство от светлина, пространство и въздух. Но как да се опише с думи величественото впечатление от подобен град, окъпан от лунната светлина в полунощното спокойствие? Най-различни шумове – квакане на жаби, песни на славеи, крясъци на кукумявки и тихият ромон на реката се сливат в тайнствена хармония, която изглежда толкова далечна, та човек има чувството, че се намира някъде високо над земята, на непозната звезда. Постепенно започвате да мечтаете, а за какво друго може да се мечтае в Търново, освен за странната съдба и неразгаданата история на българите, дошли в далечна епоха от дълбините на Северна Азия, намерили името си край Волга, после тръгнали напред под ударите на аварите, минали Дунав към края на VII в. и уседнали в земята на древна Тракия – тези сурови вòйни, които по времето на нашия Карл Велики кръвожадният Крум

[22] Сиди М'сид и Мансура – стръмни възвишения около град Константин.

довежда до стените на Цариград; тези диви орди, чието нашествие, също като това на хуните и на турците, вцепени Европа и събуди омраза заради ролята, която им бе отредена в теологичния спор през Средновековието.

В края на XIV в. всичко потъва в тотална забрава и ето, че тази раса, вдигнала толкова шум, проляла толкова кръв, създала могъщо царство, се превръща в послушно население, годно единствено за полски труд. Волът заменя бойния кон, а войнът се превръща в най-добрия орач на Балканите. По силата на една любопитна, но логична еволюция, докато победените българи се оказват на свой ред окупирани и подчинени, те си подготвят подмолно реванш, преминавайки границите и завладявайки с палешника и каруците си земята на господарите и на съседите си. Войнствено настроените турци, малко на брой, заселили се в европейските си владения предимно в качеството на аристокрация, или нежелаещите да се занимават с полска работа гърци, преди всичко търговци, не могат да се противопоставят на плавното нашествие на българите – трудолюбиви и упорити селскостопански работници. Експанзията се извършва по долините, тя създава опорни точки, върху които се базират днешните териториални претенции.

Преди да изчезне, погълната от османското завоевание, България има противоречива съдба. Славата на Търново – Велико Търново, както е наричано по време на разцвета си (и както го наричат и днес, за да се различава от омонимите си Тракия и Тесалия), се дължи на факта, че градът е бил резиденция на царете по време на възхода, който започва в края на XII в., когато българската мощ е в апогея си. Аспарух, основателят на Българското царство, избира за столица Преслав и налага на Византийската империя данък, който е плащан 3 века. Когато великият Симеон умира през 927 г., държавата му се простира от Цариград до Дунав и от Дунав до Адриатика. Според свидетелството на арабския историк Ал-Масуди[23], за да се прекоси българската империя по дължина, са били необходими 30 дни, и по широчина – 10 дни.

По време на царуването на Петър I, син и слаб наследник на Симеон, император Никифор Фока, използвайки въстанията на сърби и хървати, нашествията на унгарците и вътрешните противоречия в стра-

[23] Хасан Али ал-Масуди – арабски пътешественик и географ от първата половина на X в.

ната, решава да подрони властта му. По ирония на съдбата, която заслужава да се спомене, той успява благодарение на съюза си с русите – същите руси, от чиито ръце младото Княжество получи свободата си.

Дунавска България е подчинена, Преслав завинаги изчезва като столица. Днес едва личат следите от развалините му, сред които недалеч от Шумен се издига турското село Ески-Стамбул.

Но тогава Търново вече е заело мястото си в историята. По времето на Петър един от неговите синове – войводата Шишман, създава в Македония и Албания независимо царство. Неговият наследник – Самуил, поел в храбрите си ръце наследството на Симеон, първоначално разбива гърците и върви от победа към победа; дори се е смятало, че българското царство, едва покорено, ще възстанови своята предишна мощ, както загасващият огън пламва отново от собствените си искри. Самуил живял достатъчно дълго, за да види провала на делото си и 6 години след смъртта му (1020 г.) остатъците от империята му стават византийски провинции.

След 160 години българите се пробуждат от гласовете на братята Асен и Петър. Първият се възцарява върху възстановения престол през 1186 г. и Търново става негова столица. Наследникът му Петър царува само няколко месеца. Брат им Калоян царува 10 години и управлението му се характеризира с военни победи и успешни договори. Тримата първи царе от династията на Асеневци загиват от ръцете на убийци, а четвъртият – Иван Асен II, заема престола след 11 години борба срещу един узурпатор. Неговото царуване бележи апогея на българския просперитет и народната памет го поставя редом с цар Симеон. Той се оказва голям владетел както в мирно, така и във военно време; построява дворци и църкви в Търново, покровителства манастирите, успява да накара Вселенския патриарх да признае автокефалността на Българската църква, чрез браковете на своите дъщери осигурява ценни съюзни договори и оставя на сина си Михаил държава, изглеждаща непоклатима, която обаче той не успява да защити. Смъртта на Михаил през 1251 г. слага край на династията на Асеневци.

От този момент анархията навлиза в страната и повече от един век историята на България е поредица от узурпирания на трона, спорове между претенденти от сръбски и кумански произход и раздробяване, което е предвестник и на разорението. В момента, когато смъртта на сръбския цар Стефан Душан премахва и последната бариера, която би могла да спре турските завоеватели, България е раздробена на няколко независими княжества. Един от князете – Иван

Шишман, се установява в Търново. Той напразно се опитва да се бори и да подпомогне княз Лазар. За да предотврати съединението на двете армии, султан Мурад напада българите и принуждава Шишман да стане негов васал. Сърбинът Лазар в началото има по-щастлива съдба, но в крайна сметка пада по време на прочутата Косовска битка.

Четири години по-късно Баязид щурмува Търново и завладява България, която по това време вече е зависима и обложена с данък.

Малко по-късно последният опит на съюзена Европа срещу османското нашествие завършва с неуспех при Никопол (1396 г.) и синовете на Крум загубват всякаква надежда за спасение. За почти петстотин години България загубва свободата си.

Глава IX. Търново, продължение на лекцията по история – Съвременният период – Учредителното събрание – Общото положение на страната – Конституцията – Претендентите за трона – Изборът на владетел – Пристигането на княз Александър Батенберг

В по-ново време Търново се радва на нов прилив на слава, като записва името си на първата страница на аналите на Княжеството. В този град на 22 февруари 1879 г. се открива Учредителното събрание на българските първенци, натоварено да изработи Органически устав и Конституция – задължителна предпоставка за избора на владетел.

След войната княз Дондуков-Корсаков притежава като императорски комисар необходимата власт да управлява България през периода на руската окупация, но под контрола на делегираните агенти на Великите сили, подписали Берлинския договор. Идва моментът, когато той трябва да преотстъпи своя мандат на редовно избрано правителство, а временното управление да се замени с постоянно.

Учредителното събрание представлява един типичен модел на еклектизъм. В него са включени: представители на висшето българско духовенство, един депутат от Рилския манастир, варненският владика, видинският мюфтия, софийският равин, чиновници от съдебното и административното ведомство, избрани представители и назначени от руския имперски комисар членове – мюсюлмани и християни. В събранието влизат дори и депутати от комитетите в Одеса и Виена, създадени с пропагандна цел.

Лесно можем да си дадем сметка за вълненията на един народ, възкръснал от пепелищата след многовековно потисничество, при тази първа проява на държавен живот. Краят на турското господство е сигнал за завръщането на мнозина емигранти, живели дълги години в изгнание. Почти всички стават членове на Учредителното събрание. До тях стоят селяни с кожуси, дългокоси попове, а една стриктна проверка би открила не един депутат, чужд на територията, която ножицата на Берлинския конгрес отрязва от Санстефанска България като Княжество България.

Събранието се провежда в сградата на някогашния турски конак, превърнат днес в префектура. При влизането си в залата княз Дондуков-Корсаков е акламиран. Той получава благословията на видинския митрополит, най-възрастния сред клира, и произнася реч, последвана от френетични аплодисменти.

Ентусиазмът е заразителен. Мюфтията и равинът са доказателство за това, защото и те участват в благодарствения молебен на православната църква. Има такива мигове, когато човек чувства нужда да изостави своите предразсъдъци, подозрения и омраза, за да се отдаде на доброжелателност. За съжаление тъжните моменти са винаги повече от другите.

След молебена започва банкет. Руският императорски комисар, депутатите и господин Палгрейв – английският консул, отправил приветствие от името на европейските делегати, вдигат тостове. Краят на този ден е белязан с овации, отправени към руския княз, към европейските представители, към властите; „Държавен вестник“ би могъл да отрази този исторически момент така: „Всичко върви от добре към по-добре в този прекрасен свят.“

На другия ден започват трудностите.

Всъщност ситуацията е много сложна: очакванията на руснаците след победата са твърде големи, особено след като Санстефанският договор присъединява към Княжеството и Македония. Берлинският договор съответно е пълно разочарование, което се оказва и много жестоко, защото турците, уплашени, че могат да загубят всичко, затягат властта си върху оставените им територии. Реквизициите за османската армия, нападенията на башибозука във вътрешността и на албанците и клептите по границата, опустошаването и палежите на селата, избиването на жителите, притокът на турски емигранти, недостигът на храни – всичко това допринася за разорението на нещастната страна. Старци, жени и деца, търсещи защитата на руските сили, заливат няколко окръга на Княжеството.

Българите от Източна Румелия, макар и поставени в по-добро положение от събратята им в Македония, също са под пряката власт на Високата порта и са много по-чувствителни към факта, че са оставени извън общата родина, отколкото към подобренията, които трябва да им осигури назначената международна комисия.

Чувствата, вълнуващи българите от Източна Румелия и Македония, естествено намират отзвук в Княжеството и мисля, че няма да обвиня несправедливо и Русия, ако предположа, че въпреки привидната коректност на поведението ѝ, за нея е трудно да не симпатизира на желанията, които съвпадат и с тайните ѝ помисли. Официални делегати от Румелия и Македония пристигат в Търново няколко дни преди откриването на събранието и голям брой български депутати обещават да поискат отлагането на сесиите, докато не бъде изпълнено единодушното желание на България за обединение с Румелия и Македония.

В първото си редовно заседание на 25 февруари Учредителното събрание излъчва 20-членна комисия, натоварена да проучи какви мерки трябва да се вземат, за да се реализират патриотичните стремежи. Решено е да се изпрати Мемоар до Великите сили, подписали Берлинския договор, и една делегация да обиколи европейските кабинети, за да поиска ревизирането му.

Не е нужно да си голям политик, за да прозреш опасностите, осеяли пътя, по който тръгва неопитното събрание. Една гръмка протестна акция срещу Берлинския договор и едно официално искане за създаване на Велика България, съвпадащи с изтеглянето на руските войски и с въстание извън Княжеството, биха предизвикали безкрайно много усложнения и биха компрометирали задълго крехкото дело на европейската дипломация. Княз Дондуков чувства опасността и неговата политика е много гъвкава. Той затваря вратите си за делегатите и използва спечелените няколко дни, за да може с помощта на дипломатическите агенти на Русия, Англия и Франция да въздейства поотделно на депутатите да си дадат сметка какви са техните реални интереси. Шовинизмът на събранието се излива в речи и не надхвърля границата на парламентарната реторика. В края на краищата един мемоар е изготвен извън събранието и е предаден в първите дни на април на представителите на Великите сили в неофициален вид, което позволява приемането му. По този начин кризата е предотвратена.

Сред такива вълнения се провеждат дискусиите и гласуването на Конституцията от събрание, обединило хора, чужди както на полити-

ческия живот, така и в по-голямата си част на правото; мобилни, каквито са свободните личности, които не са ограничавани нито от определена програма, нито от дадена партия; разделени единствено от разликите в темперамента на умерени, крайни, неуверени и ловки, подобно на Сабините[24], които стоят между сражаващите се скръстили ръце, готови да се омъжат вляво или вдясно, в зависимост от интереса си. В редиците на това събрание се открояват още от първия час имената на Цанков, Каравелов, Балабанов, Бурмов, Греков, Начович, Стоилов – водещи личности и в днешна България, монополизирали често променящата се игра на държавното управление. Жалкото е, че изтеклата вода е донесла повече мътилка, отколкото бистра вода във воденицата на политическия живот – независимо дали той е либерален, консервативен или радикален.

Както и да е, хубавият град Търново, след като дава името си на Учредителното събрание на България, кръщава и първата Конституция на страната, станала твърде известна, защото се превръща в поле за политическа битка на партиите. Не трябва да се злослови срещу конституциите, защото те, за разлика от хората, са поправими, но можем да констатираме, че основният закон на Княжеството е един прекалено стар за такъв млад народ механизъм, послужил повече за противопоставяне, отколкото за управление. Ако Търново е кръстникът на Конституцията, то княз Дондуков е истинският ѝ баща, а Балканският полуостров показва каква е ролята на Русия и с какви средства си служи тя, за да поддържа вълненията сред южните славяни. Въпреки че е най-нелибералната нация на континента, тя навсякъде е знаменосец на либералните течения. Това автократично управление е производител на конституции... за другите; тази абсолютистка власт, която съществува, опряна на полицията и потисничеството, проповядва сред другите народи човешките права; тя слага намордник на пресата в държавата си, но я купува зад граница. Това е кулминационната точка на човешката комедия.

След като е гласувана Конституцията, остава да се проведе турнирът сред желаещите да заемат престола на България.

Сериозните кандидати са трима: принц Рьоис – немски посланик във Виена; датският принц Валдемар, брат на гръцкия крал; принц Александър Батенберг, племенник на руската императрица.

---

[24] Сабини – древноиталиански племена, обитаващи Централна Италия. Според легендата техните жени и дъщери били отвлечени от римляните. Преди началото на битката те застават между воюващите и ги помиряват.

Споменават се и други имена: Високата порта покровителства княз Богориди. Една брошурка, разпространявана специално по този повод, разкрива заслугите на княз Георги Бибеску. Със или без тяхното съгласие, румънският престолонаследник и неговият брат също са в листата на кандидатите.

На 28 април 1879 г. Учредителното събрание е тържествено закрито, за да се открие Великото народно събрание, специално излъчено от народа, за да избере владетел. На другия ден, 29 април, депутатите, на брой 250, се събират в заседателната зала. Княз Дондуков държи дълга реч и заявява, че съгласно желанието на императора никой руски поданик не може да бъде избран на българския престол.

Веднага след като императорският комисар го напуска, събранието се превръща в таен комитет под председателството на Антим I, чиято почетна възраст от 82 години за втори път му предоставя това право. Прочитат се имената на кандидатите и при името на Александър Батенберг депутатите отговарят с аплодисменти; приветствени възгласи заглушават гласа на г-н Славейков, изразител на противното мнение. Тъй като новият господар не ѝ е под ръка, тълпата, насъбрала се отвън, излива възторга си върху княз Дондуков, който е носен до събранието и возен в кола, в която са „впрегнати" български граждани. Престижът на освободителката Русия не е имал още достатъчно време, за да намалее. Ако не беше ветото от последния час и името на княз Дондуков беше излязло от урните, никой нямаше да бъде изненадан, дори и той самият, както говорят злите езици. Оказва се, че селяните са искали да изберат граф Игнатиев за княз, и никой не се съмнява, че бляскавият успех на младия княз Батенберг се дължи преди всичко на роднинските му връзки с руската императорска фамилия и на това, че е бил дискретно посочен от император Александър II.

Изминават няколко седмици в очакване на височайшия избраник, водещ преговори в столиците и наслаждаващ се на последните си свободни мигове, ако използваме популярния израз. Най-сетне следобеда на 8 юли от най-високия мост по пътя за Русе населението на Търново протяга ръце към този, който идва, за да продължи толкова отдавна прекъснатата верига на неговите царе. Едва 23-годишен, много висок, очарователен в българската си униформа, княз Батенберг притежава всичко, което би могло да привлече погледите и да завладее сърцата на тълпите. Вече е известно, че той е воювал в руската армия за освобождението на новата си страна, затова го посрещат с искрена

радост. На входа на града се издига триумфална арка, където Конституцията не конкурира Негово величество (както ще стане по-късно) в лозунгите, написани върху празнични ленти. Там митрополит Климент го посреща с хляб и сол според старата традиция и го поздравява с добре дошъл. Князът отговаря на български, което удвоява ентусиазма; одисеята му по улиците на града е поредица от аплодисменти, а виковете „Ура“ продължават до късно под прозорците на къщата, приготвена за неговото пребиваване в града.

На другия ден има благодарствено богослужение в митрополията и князът отива в Народното събрание, за да положи клетва. Той я произнася на висок глас, без обаче да успее напълно да прикрие вълнението си. Може би му се привижда трънливият път, по който поема и който в този час изглежда тъй цъфтящ.

Военният преглед заема сутринта на 10 юли. Симпатиите са взаимни; ето защо не е учудващо, че войската бурно акламира своя главнокомандващ, защото князът, войник в кръвта си, обожава армията. Вечерта галавечеря събира членовете на дипломатическото тяло, а народът се весели в долината на Маринопол.

Жребият е хвърлен. Александър I се е венчал за България и три дни по-късно той влиза и в столицата си сред същите аплодисменти и викове „Ура!“. В началото на всяка сватба има сключено примирие под формата на т.нар. „меден месец“. Иначе кой ли би се оженил?

Глава X. Търново (продължение) – Топография – Янтра – Митрополитската църква – Владиката Иларион и българските ръкописи – Църквата „Свети Димитър“ – Ресторант „Български лъв“ и чешката музика – Доктор Б. – Митрополията – Преображенският манастир – Пейзажи и лица

18 май

Приликата на Търново с Константин е поразителна, когато погледнеш към града от определени места, но се изпарява, щом обхванеш с поглед целия му план от някоя по-висока точка. Докато Константин е разположен върху една-единствена скала, то Търново се намира върху множество хълмове, разчупени от течението на Янтра, която, криволичейки многократно, сякаш не желае да напусне града. Изхабеният шаблон за „змийски пръстен“ няма да даде пълна представа за капризите на плетениците ѝ; може би завъртулките на под-

писа на султана ще са по-удачно сравнение, което би добавило и местна окраска, защото този подпис отдавна се излива в злато и се изработва във формата на игла за вратовръзка. Учудващо е, че патриотизмът на някой български бижутер не е въздигнал до същата почетна роля и „подписа" на Янтра, положен през Търново. Едно гръмко определение като „национално бижу", 1000 рубли за обяви по вестниците – и забогатяването на изобретателя му е гарантирано.

Слизайки на изток, оставяме зад гърбовете си няколко стари джамии (една от тях е много хубава и е превърната във военен склад) и достигаме до стар дървен мост. На това място реката описва мека извивка, отразявайки тъмната зеленина на едно високо възвишение, някога наречено „Света гора", и симетричните стъпала в скалите, покрити с мъх и трева. След като е очертала далеч в полето една двойна извивка, реката се връща към началната си точка и преминава успоредно толкова близо до предишното си течение, че хълмът, обхванат от двата ръкава, които сякаш го задушават, се вталява дотолкова, че заприличва на прекъсната през средата си стена. Това прекъсване образува едновременно проход, през който може да се премине от една махала в друга, и естествен мост, достигащ с единия си край до подножието на хълма, наречен от българите в чест на резиденцията на техните владетели „Царевец". Турците са го наричали „Хисар баир" (планина на замъка), откъдето идва и името на джамията, намираща се на върха – „Хисар джамия". А отсреща е Трапезица.

Разглеждаме митрополитската църква, наречена „Св. св. Петър и Павел", известна като най-стария религиозен паметник в България. Клисарят, който ни дава тези твърде общи сведения, прибавя, че тя е връстница и на Боянската църква в околностите на София; това обаче не е довод, подкрепящ нейната древност. Знае се кога е построена църквата „Свети Панталеймон" край Бояна, а именно – през втората половина на XIII в.; един славянобългарски надпис, датиран от 1259 г., ни дава сведения, че е построена по времето на Константин Асен. А ако се опрем на архитектурните детайли, една друга софийска църква – „Света София", е построена доста по-рано – през XI в.

Митрополитската църква, много малка постройка, е забележителна с издигащите се сводове, простотата на стила и точните си пропорции. Четири мраморни колони с многоцветни капители поддържат централния купол, откъдето струи ефирна светлина, едва усилена от тесните прозорци, изсечени в стената на апсидата. В средата на предното пространство на храма плоча, носеща датата 1838 г., пок-

рива гроба на гръцки владика. Целият ансамбъл има подчертано религиозен характер, но изминалото време, обикновено по-сръчно, би могло да избере да освети допълнително това свято място с патина с по-благороден оттенък от шоколадовия. Врата от жълта мед води към сводест коридор, който обикаля църквата. Има изобилие от фрески, някои добре запазени. За съжаление остриетата на турските ятагани и байонети са издълбали очите на всички персонажи. Говори се, че през 1835 г. в преддверието на църквата владиката Иларион е изгорил сбирка от древни български ръкописи и книги – ценни архиви, които дори времето и мюсюлманите са пожалили. Други ръкописи са унищожени в Мъглиж, край Казанлък, от същия висш духовник, забравил потеклото си и сервилно служещ на интересите на гръцкото духовенство. Това е бил отговорът на първия опит да се отхвърли духовното иго на Гръцката патриаршия и да се създаде първото училище, даващо образование на български език.

На срещуположната страна на Янтра, която се забавя, криволичейки сред група гористи островчета, се извисява друга църква; тя обаче е заключена. Едно хубаво момиче излиза от съседната къща и любезно започва да издирва клисаря, след като напразно е поискало тази услуга от един млад сополив гражданин, чиято яростно защитавана независимост изглежда комбинирана и със силна докачливост. Ние изчакваме около четвърт час под лъчите на слънцето, само за да констатираме по-късно в църквата, че в тази развалина под патронажа на свети Димитър не е останало нищо. Според преданията първият от Асеневци е коронясан тук за цар от патриарх Иван.

Продължавайки на север, отминаваме Трапезица и излизаме при друг завой на реката. От едната страна се намира градът в своето орлово гнездо, от другата над горите се извисяват червените покриви и куполите на Преображенския манастир.

Пътят, по който вървим, се изкачва по течението на реката; поради липсата на мост сме принудени да прекосим по камъни, поставени в плиткото корито. По левия бряг стръмна пътека води до каменна врата; оттам влизаме в гостоприемната сянка на „Българския лъв“, коректно обслужени от един едър мъж, който носи като реклама огромния си корем.

Залата е украсена с литографии; сред тях се забелязва сражението на Шишман с Мурад. Странен детайл в този отпечатък (разбира се, съвременен, въпреки сивкавия оттенък, който му придава архаичен вид) е, че всичките български коне имат големи глави, които чес-

то ги загрозяват и в реалния им облик. Рисунката е дотолкова наивна, че може да се вземе за репродукция от стара гравюра.

Една чешка фамилия ни очарова с триото си на арфа. Неразумно благоразположени, ние ги обсипваме с дребни монети и ги почерпваме с леко вино. Бедните, в знак на признателност, те ни подлагат на свой ред на толкова протяжни трели, че нашето единствено спасение е да избягаме от тази прекалено благодарствена музика.

Навън слънцето припича повече отвсякога и при тежестта от храносмилането и умората от сутринта започвам да си мечтая за следобедна дрямка.

Колко неизпълними са човешките планове! От групата пиячи, край която минаваме, се надигат две сенки, следват ни по петите и ни залавят точно пред вратата на „Бела Бона". Единият е г-н С., секретар на окръжния съвет, а другият – г-н П., финансов чиновник. Тъй като окръжният управител отсъства, те ни заявяват, че са на наше разположение, и ни предлагат помощта на един свой приятел – д-р Б., който говорел френски и се занимавал наред с лекуването на пациентите си и с археологически разкопки и история. Щем не щем, трябва да ги придружим до любезния медик. Виждайки разочарования вид на моя спътник, по-голям поспалан и от мен, аз се обричам на саможертва в името на общото благо и поемам сам пеша по нажежените до бяло улички.

Къщата на д-р Б., живописно разположена над една от извивките на Янтра, се извисява над 2–3 градини, разположени амфитеатрално. Гледката се разпростира от квартала към Русе до хълма Хисар. Отсреща патриотът има възможност да се наслаждава на не много видимите основи на дворците на древните царе.

Влизайки в първата стая, ние се озоваваме в компанията на чаровно младо момиче, облечено по български: къса рокля, бяла риза с широки бродирани ръкави, червена престилка, гердан от монети. Това е госпожица Б. – току-що завършила пансион в Одеса и останала вярна на националния си костюм.

Този изискан патриотизъм може да е вдъхновен и от кокетство. Не знам нищо по-подходящо от тази наивна мода и затова се учудвам как жените, толкова изкусни в изкуството да бъдат харесвани, могат да се лутат, и то до такава степен, че почти всички да изоставят онзи оригинален отличаващ ги елемент, който ги прави красиви и различни една от друга, за сметка на дегизирането по европейски, което ги слива в еднородна женска маса.

Доктор Б...[25] е дребен на вид и много избухлив човек. Не бих рискувал да говоря за възрастта му, защото въпреки че има големи деца и посивели мустаци, държането му е по-скоро на буен младеж. Роден е в Котел, малко градче в Източна Румелия, което има любопитната привилегия да е родното място на двамата генерал-губернатори на областта: предишния – Богориди, по-известен с името Алеко паша, и новия – Гаврил паша, по-известен като Кръстевич. Г-н Б. е учил медицина в Германия и въпреки че това е професията, с която си изкарва прехраната, и макар че си е натопил пръстите и в меда на политиката, достигайки два пъти до почестите на народното представителство като депутат, истинските му страсти са други: от една страна – лингвистиката, от друга – търсенето на стари находки, разкриващи миналото, и от трета – разискването на проблемите на националната история. Той е автор на българо-немска и българо-френска граматика, на история на България, на изследвания и на доклади като председател на Дружеството на археолозите. Нищо не може да го затрудни; винаги е готов да обяснява и е като риба във вода сред мрака на неясните неща с нерви на кален духом човек и с вяра на апостол. Не очаквайте обаче каквато и да е милост към онези, които имат друго становище, различно от неговото; тези нещастници не са достойни да живеят и са обект на най-язвителни нападки.

Посрещнати сме, впрочем, с голяма, но авторитарна любезност, от която лъха напрежение. Слушайки го, разбираме, че вече трябва да сме на път за манастирите; с големи мъки успявам между кафето и сладкото да се измъкна и да се насладя на един свободен час, който едва ми отпускат.

В 3 ч. взимаме неустрашимия доктор в колата ни; двамата ни приятели ни следват с местен файтон. Първата визита е на митрополита, чиято обител е близо до църквата. Улицата е толкова тясна, че една биволска каруца ни принуждава да обърнем обратно – трудно начинание, което изисква и време. Най-накрая пристигаме и сме посрещнати в една голяма, добре осветена зала, където търновският митрополит стои в обкръжението на няколко цивилни. Митрополит Климент Браницки е още млад мъж, с кестенява коса и брада, със здрав външен вид, по-подготвен, както изглежда, за светските битки, отколкото за съзерцанието на религиозния живот; общо взето, това е валидно за висшия църковен клир в България, който винаги е бил

[25] Д-р Васил Берон (1824–1909) – лекар, писател и общественик.

патриотично настроен, неуморен водач на стремежите към независимост и национално обединение. Много от членовете му са ставали монаси – не толкова по призвание, колкото от патриотични подбуди. В политиката те са винаги в авангарда на борбите и точно при тях можем да открием това, което някога наричахме „шовинизъм". Нали точно софийският митрополит беше този, който по време на един банкет в Радомир, 6 седмици след пристигането на княз Александър, го сравняваше с Александър Велики, посочвайки по този начин, че той е предопределен да завладее Македония. Ето защо не съм никак изненадан, че по време на разговора ни митрополит Климент изразява без ни най-малка предпазливост, иначе толкова характерна за българите, пожелание за извършване на прословутото Съединение. Този парлив въпрос отново е на дневен ред и на митинга, организиран предишния месец в София, сред ораторите беше и отец Т.

Търновският митрополит е изключителна личност. Въпреки младостта си той е сред най-изтъкнатите депутати в Учредителното събрание, където е представител на град Русе. Член на комисията, съставяща Мемоара до Великите сили, в края на заседанията той е натоварен да отговори на приветствието на княз Дондуков. Когато през декември 1879 г. първото българско правителство подава оставка, а г-н Каравелов не успява да излъчи нов кабинет, князът се решава да разтури Народното събрание и поверява на митрополит Климент поста министър на народното просвещение заедно с председателството на Министерския съвет, който продължава да действа до избора на ново Народно събрание и след четиримесечно съществуване отстъпва мястото си на кабинета Цанков–Каравелов.

Докато повторно отпиваме от задължителното кафе със сладко и пушим също така задължителните цигари, митрополитът се отделя за няколко минути, за да напише една бележка с препоръка до игумена на Преображенския манастир.

Снабдени с тази препоръка, ние потегляме по настояване на кочияшите ни, които се стремят да избегнат дългите обиколни маршрути, по едни кози пътеки и прекосяваме реката, рискувайки всеки момент да се окъпем. Няколко километра по-нататък изоставяме пътя за Русе, прекосяваме една гора и стигаме до манастира по ужасно уморителен път, но... за конете ни.

Манастирът „Свето Преображение" е един от най-богатите в България. Сградите се намират в широко заградено пространство във формата на правоъгълник и включват две църкви, стаите на монаси-

те, на прислугата, общите зали и т.н. Всичко е ново, но според преданията преди това тук се е намирал манастир, унищожен от турците. Вероятно преданието отговаря на истината, като се има предвид сръчността, с която монасите винаги са усвоявали най-хубавите места. Сигурно това тук ги е съблазнявало отдавна.

Манастирът е облегнат на гранитна скала под формата на стена, която почти отвесно се издига на една смущаваща височина, а подножието му се къпе в море от зеленина, скрито в низина, изглеждаща безкрайна. От балкона на верандата, където сме се облегнали, гледката надолу, следваща наклона на стените към пропастите, предизвиква страх, докато, ако се погледне нагоре, прекрасната панорама радва окото: отсреща се вижда манастирът „Света Троица", бял на фона на зелено-синьото; на втори план зад него, вдясно – късче от град Търново, вляво – част от голямата равнина, а над всичко това – скали с нежносив цвят. Скалистата верига свършва внезапно, затваряйки най-близкия хоризонт с вертикални блокове – толкова правилни, сякаш са стени, правени от човешка ръка. Моето перо е безсилно да опише въздействието на буйната растителност. Смесени ухания създават симфония от парфюми, сред които се откроява яркият аромат на огромни акации, чиито най-високи клони почти достигат до прозорците на манастира.

Игуменът отсъства, което изглежда е основното занятие на всички игумени. Посреща ни едно дребно старче, изглеждащо зеленикаво под снежнобелите си коси. То е придружено от двама души: дебело отче – тлъсто, зачервено, изпотено, апоплектично, пълна противоположност на другия – послушник с вълча глава и здрава селска фигура. През рамката на вратата се плъзгат силуетите на монаси и прислужници, някои от които толкова грозни, че човек не би искал да ги срещне сам в гората. Калугерче с боси крака ни поднася сладко, ракия и кафе с помощта на един рус Елиасин[26]; лицето на последния, с дългите коси, падащи върху крехките му рамене, напомня портрета на Рафаел от нашия квадратен салон.

Разглеждаме голямата църква – дървените части и иконописите са дело на нашите приятели от Трявна. Страничните фрески, по-груби от тези на иконостаса, би трябвало да представляват портретите на някогашните български царе. Без да са крещящо грозни, те са все

[26] Елиасин – царски син, герой от трагедията на Расин "Аталия".

пак несполучливи, но са в унисон с потъмнялата позлата на скулптурите. Колкото до другата църква, тя не заслужава особено внимание.

Библиотеката с около петдесетината си тома не представлява интерес; тя предизвиква обаче енергична тирада от страна на д-р Б. за главните грехове на безполезните обитатели на манастирите. Забелязвам, че броят на греховете надхвърля регламентираните седем. Прекрасният доктор изглежда е в много добри отношения с нашите домакини, но, Господи, колко е критичен към тях и колко е хубаво, че те не знаят френски език. Винаги е много смешно да наблюдаваш как някой се усмихва любезно, докато го размазват с критика на език, който той не разбира.

След като разглеждаме всичко: и килиите със съмнителна чистота, и кухнята, където грозни мъже белят с любов съпротивляващи им се картофи, общата столова, залата за молитви и резервоара за вода – огромна цистерна, захранвана от един поток, захванат в иззидан улей, чак тогава тръгваме на разходка в гората, за голямо неудоволствие на орлите и лешоядите, които, изненадани, описват кръгове над царството на дърветата. За спомен от екскурзията си взимам феноменални листа, които биха накарали нашите нормандски липи да се изчервят от срам; едното има размери 26 на 21 см.

При завръщането ни сервират закуска, състояща се от яйца, салата и бяло сирене. Виното се лее и отново се появява кафето с кортежа си от ликьори. Докторът яде и пие, без да се ограничава, и приема без никакви угризения гощавката на презираните от него същества. Ето докъде води материализмът!

Монасите от Преображенския манастир, на брой 18, не ядат месо. Влизайки в общността, всеки внася в касата на манастира всичко, което притежава, и никой не може да си позволи извънреден разход или да изтегли пари от общата сума без разрешението на игумена. Те не дават обет и въпреки че по принцип не могат да напускат монашеския живот без позволението на владиката, пред гражданските власти официално са свободни.

Съседният манастир „Света Троица“ е бил, също както и този, унищожен от еничарите, след това е издигнат отново преди петдесетина години. Нищо не се знае за първоначалния му вид, но д-р Б. е разкопал един камък от старата църква, носещ надпис, който може да се отнесе към 1070 г.

Глава XI. Търново (продължение) – Безцелно скитане – Църквата „Свети Четиридесет мъченици“ – Археологически хипотези – Надпис на цар Иван Асен II – Екскурзия до женския манастир „Свети Николай“ – Мидхат паша – Лични спомени – Арнаут-Кени – Хисар-баир – Една легенда – Пътуващи реликви – Разговор с Бела Бона

19 май

Тази сутрин си позволих да се наслаждавам на гледките, разхождайки се напосоки от горната част на града до дъното на урвата, служеща за легло на Янтра на юг. Дори когато си пребродил във всички посоки стария Алжир, откриваш, че и тук има места, които предизвикват изненада и възхищение в лабиринта от криволичещи улички, по стъпала, стръмни като каменни стълби, в дворове, големи колкото човешка длан, където фантазията на някой самоук архитект отрязва сенките на неочаквана рисунка, във внезапните празни пространства, през които се прокрадва зеленината на някой кът, женски силует или балкон с разцъфнали цветя...

Веднага след завръщането ми от тази „самоотлъчка“ попадам в орбитата на д-р Б. Той ни предлага сериозно занимание, завеждайки ни в църквата „Свети Четиридесет мъченици“, която е най-старата в Търново след митрополитската църква. Превърната в джамия, тя възвръща първоначалното си предназначение едва след Освобождението. При изравняването на терена нивото ѝ се е смъкнало със 70 см и на повърхността се е появило голямо количество кости. Нашият гид би дал живота си, за да докаже, че това са част от погребенията на старите царе; няма доказателства, освен преданието, че тази църква е била и гробница на князете от династията на Асеневци, а той самият преди 25 години е прочел със собствените си очи върху една надгробна плоча следния текст на славянски език: „Тук почива Петър, син на цар Иван Асен.“ Камъкът е изчезнал отдавна и не се знае какво е станало с него.

Вече е доказано, че главната фасада е била обърната към реката; трите врати – все още различими, въпреки че са зазидани, водят до един каменен мост, чиито подпори още се виждат, който е свързвал светилището с хълма Трапезица. Според д-р Б. това местоположение има много важно значение в подкрепа на неговата теза, която той поддържа срещу общоприетото становище – че дворецът на Асеневци е бил разположен на върха на хълма Трапезица, а върху Хисаря са

се намирали само административни сгради, доколкото подобно понятие може да се употреби за тази щастлива епоха, когато думата и значението ѝ са били почти непознати.

Дървените подпори, които носят преддверието на църквата, се опират върху обърнати надолу капители, а две от мраморните колони, подпиращи вътрешния свод, имат цокъл, украсен с биволска глава, заобиколена с листа. Тези фрагменти произхождат без съмнение от останките на някой езически храм; но това, което е най-забележително, е дългият надпис, издълбан върху една от колоните, представляващ удостоверение за произхода на християнския храм. Една част от колоната е отчупена. Преди няколко години доктор Б. намерил липсващото парче непокътнато и предвидливо го запазил. За щастие е имал късмета да използва и прилива на добро настроение на местния паша, за да предпази колоната от желанието на турците да я унищожат, защото тя станала подозрителна, привличайки вниманието на гяурина.

Подобен надпис е имало и в митрополитската църква, но той е бил унищожен, преди да бъде разчетен.

Ето текста на надписа от църквата така, както ми бе предаден от моя неуморим чичероне:

„В лято 6738 от сътворението на света (1230 по християнския календар) аз, Иван Асен, на Христа верен цар и господар на българите, изградих и украсих с живопис отначало докрай цялата тази свята църква, издигната в чест на четиридесетте мъченици, с чиято помощ на дванадесетата година от царуването ми беше изградена тази църква. Отидох на война в Румелия. Аз разбих гръцката войска и самия цар Теодор Комнин плених с всичките му боляри. Превзех всичките земи от Одрин до гръцка Тракия, както и албански и сръбски земи. Градовете, намиращи се около Цариград, както и самият този град се владееха от френците, но и те ми се покоряваха, защото нямаха друг цар освен мен и на мен плащаха данък. Защото така пожела Бог, а без неговата воля нито делата, нито думите могат да се изпълнят. Нему вечна слава. Амин!“

Този текст е доста интересен, доколкото дава ясна представа за могъществото на „българската империя“ през XIII в.

Но не трябва да се мотаем, защото докторът става нетърпелив и потегляме към „Свети Никола“. Пътят за манастира пресича скалиста верига със страховит вид. Камъните изглеждат така, сякаш ще паднат, а и в действителност това се случва понякога. Колкото повече се

изкачваме, толкова панорамата се разширява, височините се заоблят. Хисар, който, гледан отдолу, доминира над всичко, в момента е в краката ни, а Трапезица (на гръцки „маса“) оправдава името си с хоризонталната си горна част. Градът, гледан отстрани, се разстила според капризите на планината; над него се издига Балканът с постепенно избледняващи багри. Вляво се забелязва кварталът с лоша слава – Франк-хисар. Това име пази спомена за търговците от Рагуза и за саксонските занаятчии, които се настанили там през XVI и XVII в. Казват, че тук е убит Балдуин I – латински император на Византия, след като е бил победен под стените на Адрианопол от Калоян, третия цар от династията на Асеневци (1205). Дори се говори, че е и погребан тук, но преданието е неясно и точното място на погребението е неизвестно. Според друга версия плененият Балдуин е бил хвърлен от високата скала, която образува естествен мост между града и хълма Хисар-баир.

Отдясно още личат следите от стария път. Смятам за ненужно да казвам, че новият път е направен по време на управлението на Мидхат паша. Мидхат е едно от имената, които в дадени страни ви преследват на всяка крачка подобно на халюцинация – също както не можете да се отскубнете от пирамидите в околностите на Кайро или от Монблан в Алпите.

– Чий е този замък?

– На маркиз дьо Карабас – както се казва в старата приказка „Котаракът с чизми“.

– Чия е тази прекрасна гора?

– На маркиз дьо Карабас.

– Кой е построил този път? – ще попитате в България.

– Мидхат паша.

– А този мост?

– Мидхат паша.

– А тези конаци, складове, тази образцова ферма, тази фабрика, тези казарми, тези болници, тези приюти, тези училища?

– Мидхат паша, отново той.

Той е извършил всичко това, докато е управлявал Дунавския вилает. Стигнал е дори до построяването на нови градове и като връх на всичко дори е започнал конструирането на железопътна линия от Плевен до Дунав, когато бил изненадан от отстраняването му през декември 1867 г. Аз изследвам следите, оставени от този толкова интересен турчин, с когото имах възможността да се срещна случайно

по време на моите пътешествия през март 1880 г., когато той беше начело на Сирийския вилает. Признавам, че докато си приказвахме в Дамаск с един груб човек, който не се различаваше много от продавачите на улица „Сен Дени“[27], бях обзет от учудване, граничещо с разочарование. Признавам си, не можех да възприема, че под тази простодушна външност и неенергичен вид се крие дейният администратор, който е успял да „галванизира“ мюсюлманската апатия, непреклонният военачалник, удавил в кръв сръбско-българското въстание от 1867 г., големият държавник, който, изпълнен с вяра във възраждането на своята страна, е бил един от апостолите на реформите, амбициозният мъж, който през март 1873 г. е свалил Махмуд Недим[28] паша и 4 години по-късно е бил издигнат за втори път на поста Велик везир след заговора, при който Абдул Азис[29] е бил убит с ножица. Още по-малко можех да видя в негово лице големия играч, който умее с достойнство да губи и който единствен от всички обвиняеми на процеса през 1881 г.[30] запази гордостта си.

Точно когато го видях, сякаш имаше олово в крилете и беше в такъв упадък, който, подобно на крадец насред гората, дебне и застига и най-силната воля, и най-уравновесения ум. Той бе човек с размах – дори да бе живял 100 години, Мидхат паша пак щеше да си остане същият, но в този момент активността на мозъка му бе някак детинска и идеите му попадаха в празно пространство. Той не успя в Сирия. Наскоро след нашата среща го изпратиха в Смирна[31] да управлява вилаета Айдин.

По време на престоя ми в Дамаск получих доказателство за смущенията в мисълта му и за детинщините на административните му прищевки. Една вечер, воден повече от скука, отколкото от любопитство, влязох в „Имперския османски театър“ – голяма разнебитена зала с кирпичени стени, без таван, който да скрие скелета на постройката – явно бивш хан за камили, опушван от половин дузина лампи, конкуриращи се с още толкова зрители, седнали на първия ред. Един от тях се обърна, дочул шума от стъпките, отекващи в празния

[27] „Сен Дени“ – улица в Париж, известна с лошата си слава.

[28] Мидхат паша е назначен за велик везир на 31 юли 1872 г., а не през март 1873 г.

[29] Абдул Азис – султан от 1861 до 1876 г.

[30] Процес срещу обвинените в убийството на Абдул Азис. Мидхат паша е признат за съучастник и е осъден на смърт. Султан Абдул Хамид заменя присъдата му със заточение.

[31] Смирна – дн. гр. Измир.

салон; това бе Мидхат. Той ме позна и с баналното усърдие на скучаещ господар ми изпрати секретаря си – едно от онези любезни момчета, които се срещат в Ориента и говорят всички езици, та дори и жаргона на парижките булеварди, работили почти всичко, надвили предразсъдъците, насъбрали отвсякъде всички видове изтънченост, но и всички пороци. След като ме заведоха при пашата, аз се заех да играя всички роли, които той ми предостави – пушач на цигари, пияч на кафе и най-вече слушател. Завесата бе спусната; той използва момента, за да ми преведе турските строфи, с които бе украсена и които вече не си спомням. Знам само, че им се възхищаваше и дори парадираше със своите литературни вкусове. Малката конференция му послужи като преход, за да яхне отново своя кон и да се превърне в патентован реформатор. В паметта ми е останала една шарлатанска реч: той ми говори за реформата на административните закони, за децентрализация, за парламентарен режим и т.н., но обърнете внимание на странния начин, който той бе избрал, за да „цивилизова" жителите на Дамаск.

„Нямате представа колко са изостанали – каза ми той. – Още с пристигането си се чудех как да победя апатията и предразсъдъците им и смятам, че открих начин. Създадох този театър и много разчитам на резултатите от моя експеримент. Играят се преведени европейски и преди всичко френски пиеси. Като им представям картина на живота и нравите на Запад, аз ще популяризирам сред арабите тези идеи и ще ги принудя безмилостно да приемат реформите, които съм запланувал."

Аз погледнах в очите моя събеседник, убеден, че той се шегува, опитвайки се да ми докаже, че познанията му за „европейските нрави" са толкова добри, та дори може да „изпързаля" един техен представител. Но той бе сериозен. Това, което правеше илюзията на пашата особено гротескна, бе фактът, че освен няколкото души от неговия антураж и един от синовете на Абдел-Кадер[32], впрочем сляп, жителите, които трябваше да бъдат приобщени към въпросните нрави, бяха двама евреи, забутани в другата част, в дъното на салона; те стояха скрити в сянка – от уважение. Още по-лошо стана, когато се вдигна завесата. Представяната пиеса се наричаше „Тереза" и би трябвало да е превод на драма от Александър Дюма. Като по чудо 18-те

[32] Абдел-Кадер (1808–1883) – арабски емир, първоначално воювал срещу французите, а към края на живота си станал техен съюзник.

персонажа от оригинала бяха въплътени на сцената от една арменска трупа, която се състоеше от 5 души – трима мъже и две жени. Този, който не е видял благородния баща с белия му „полковнишки" мустак, залепен наопаки, с черния разкопчан редингот, нахлузен върху жилетка от яркожълт памучен плат и турски потури; най-големия му син с черен фрак и бяла вратовръзка, размахващ в края на прекалено късите си ръкави огромни червени ръкавици, контрастиращи с жълтите му чехли; наивницата от пиесата – с крайно свирепа физиономия, с коси, падащи на гърба, облечена с бална рокля, наподобяваща завеса от кретон, която пристъпваше по горските пътеки с походка на човекоядка и ревеше на турски език любовни слова в ухото на възлюбения си – този, който не е видял тези сцени, той не е видял нищо и животът му е протекъл напразно.

Приблизително на 3 км от Търново напускаме пътя, водещ за Арбанаси, за да се насочим към манастира по една едва забележима от гъстата трева пътека, обсипана с камъни. Това село (на турски Арнаут-Кени – село на арнаути) заема много по-малка площ отпреди. Принадлежащата към манастира „Свети Никола" църква е била част от селото. И днес повечето от жителите му са потомци на албанците, заселени тук от турците, но техните фамилии са се смесили с българските семейства, също както и говорът им, който, казват, е различен от говорите в останалите населени места.

Веднага щом преминаваме през вратата на манастира, обонянието ни е приятно погъделичкано от аромата на изпълнена с цветя градинка. Изобилстват рози, обсипани тук и там като със снежни топки с цветенца с необичайна, специфична за Балканския полуостров форма. Старателно подрязаният чимшир контрастира на безредните бръшляни.

Игуменката, разбира се, отново отсъства. Посрещат ни две монахини: едната облечена в черно, а другата – в кафяв шаяк; едната е нежно бледо същество със сини очи, другата – с кестенява коса, енергична и студена като портрет на Филип дьо Шампан[33]. Поканват ни в общата зала, където – неочаквана любезност от страна на тези свети жени – един съд с тютюн и цигарена хартия са предоставени на посетителите. Окачените по стените фотографии отразяват лицата на уважаеми руски митрополити и гримасничещи образи на набръчкани

[33] Филип дьо Шампан (1602–1674) – фламандски художник, представител на класицизма, автор на много портрети на монахини.

старици, които са били игуменки на манастира. Една групова снимка обединява 25-те монахини, увенчани със странни шапки, които те не носят в обителта.

Толкова е приятно навън, на свеж въздух, че по общо съгласие се преместваме в градината за голямо нещастие на доктора. Зает нестабилно положение върху клатещ се стол, той внезапно прекъсва една от своите поредни „оратории“ и се претъркулва сред сладко от ягоди, зелен ликьор и врящо кафе. За утешение госпожата със сините очи набира за всеки от нас по букетче, а след това ни показва мостри от бял шаяк, но не успява да ни изкуши.

Във вътрешността на църквата гръцки надпис, отчасти покрит с боя, сочи, че храмът е съществувал през XV в. Всичко е било толкова добре реставрирано, че не намираме вече нищо интересно, защото започваме да се пресищаме от архитектурата и дърворезбите по иконостасите.

Посещението на килиите, на кухнята, на магерницата не е по-отморяващо и ние побързваме да си тръгнем, оставяйки в ръцете на тези свети жени материално доказателство за добрите спомени, които ще запазим. Това се приема много естествено, както и предишния ден в мъжкия манастир, но то все пак намалява, макар и малко, романтиката на тези места. Кутията за волни пожертвования във френските църкви е може би по-лицемерна, но аз все пак я предпочитам пред даваните на ръка подаръци.

Излизайки, срещаме един от монасите от Преображенския манастир, чието конче поглежда с желание към вратата на манастира. По всяка вероятност то вече е намирало тук добър подслон. След няколко крачки се разминаваме с две монахини. Едната от тях – едра жена с доволен вид, е игуменката на манастира „Свети Никола“. И двете яздят.

Преди да се върнем в града, се изкачваме на Хисар баир. Малката заострена могилка, която го увенчава, се намира на няколко метра от джамията, превърната също във военен склад, и е чудесна наблюдателница, от която се вижда целият град Търново. Над пътя за Осман пазар още личи тревясал редут от последната война. Корпусът на генерал Гурко, който преминава Дунава на 21 юни/3 юли, достига до града 4 дни по-късно и съсредоточава оръдията си точно срещу Търново – в едно село, намиращо се над Преображенския манастир. Оттук се виждат разпилените къщи, зад които са се прикривали стрелците, напредващи постепенно към Маринопол, обстрелвайки турци-

те, които скоро избягали по пътя към Осман пазар след артилерийския „дуел", продължил не повече от час и половина. През 1393 г., когато султан Баязид е обсаждал Търново, той по-трудно се е справил със защитата му. С тази обсада е свързана една легенда, която обяснява необичайната липса на евреи в един толкова важен търговски център.

Разположението на Търново било превъзходно и представлявало солидна преграда за средствата, използвани за превземане на крепости през XIV в. Имало е само два достъпни входа. Обсадата се проточила във времето и тогава в турския лагер се появил един евреин и предложил да отвори една от вратите. Спазарили се и столицата била превзета; но султанът, който презирал предателите, след като вече си бил послужил с тях (впрочем той не е единственият), обезглавил евреина. Щом главата му била отсечена, тялото се надигнало и побягнало през полето, като достигнало до съседната планина, където било погребано. Най-интересното от цялата история е, че и днес мястото е отбелязано с купчина камъни, които българите, в знак на проклятие, хвърляли един по един, а преди войната през 1877 г. пък турците, в знак на благодарност, всяка година принасяли за курбан една овца.

Изящната джамия на Хисар е от XV в. Тук се е издигала църква, изградена от Иван Асен II, приютила тялото на света Параскева, отвоювано от византийците. Връщането на тленните останки било условието за мирен договор, сключен под стените на Константинопол, и епископът на Преслав ги приел много тържествено. Първоначално, когато турците окончателно завладели България, тленните останки били пренесени в Унгария, а днес се намират в гр. Яш в Румъния.

Тленните останки на известния Иван Рилски също са скитали много. Те били пренасяни последователно в София, в Острогон, отново в София, после в Търново и оттам – в Рилския манастир. Именно благодарение на Иван Асен II, който изглежда е имал афинитет към реликвите, Търново е притежавало една толкова ценна придобивка; тя била поставена в църква, носеща името на светеца, в подножието на хълма Хисар, точно до брега на реката. Смята се, че трудно различимите развалини, сред които турците са построили ледница, са останките от тази църква.

Завърнали се при Бела Бона, ние смело атакуваме армията от кучета и котки и завладяваме дивана на верандата, за да изпитаме, лениво изтегнали се, сладостта на залеза и да се насладим за после-

ден път на красотите на пейзажа, с който утре трябва да се сбогуваме. Възрастната съдържателка на хотела, която до този момент проявяваше резервираност, се навърта наоколо със загрижен вид. Накрая, не издържайки повече, тя сяда до нас и се мъчи да ни разкаже на турски език това, което я измъчва:

Нейният единствен син, любимецът ѝ, учи в колежа в Цариград; тя има за него много големи амбиции и би искала, когато той стане на 17 години, да го изпрати в Париж. Какво мислят двамата французи по този въпрос?

Трябва ли да съм откровен? Като лоши патриоти ние не скриваме от любящата майка, че нейният херувим рискува много, ако отиде в големия град, че там, далеч от нея, той ще бъде изложен на много изкушения. Бела Бона въздъхва тежко; консултацията само е засилила опасенията ѝ. Моето мнение е, че все пак хлапакът можѐ да отиде в Париж. Коя амбициозна майка би отхвърлила мечтата синът ѝ да се издигне над средата си?

„Какво искате? – ни казва тя. – Всичко се изменя, трябва и ние да се променяме. Някога младите момичета работеха. Днес те не правят нищо с ръцете си, но се учат и стават интелигентни. Аз едва чета и ми трябва много време, когато пиша. Едва пиша – „като някой поп".

Тези последни думи не са ли достатъчно показателни за това, колко неизлечимо е невежеството сред нисшето духовенство?

Глава XII. Отпътуване към Елена – Манастири – Планинският проход на р. Дренска – Разбойничеството в България – Елена – Трудностите на настаняването – Лучената супа и народните суеверия – Любовно писмо – Леяр на стари мѐтални съдове – Християнин, захвърлен на зверовете

20 май

В 2 ч. следобед, под слънце, което би изпекло и хамелеони, ние потегляме за Елена. През първата част на пътуването ни няма нищо особено за отбелязване, освен изобилието от шипкови храсти, които изпълват въздуха с ухание, и манастири, криещи се сред сенките: вдясно е Кованлъшкият, вляво – Килифаревският, чиито представители по време на събора в Търново през 1350 г. са били сред найяростните защитници на православието, и Плачковският, изграден

отново от общината преди 30 години. Ние преминаваме покрай манастира „Свети Илия“, после в околностите на Къпиново – покрай друг манастир, наречен „Свети Никола“, станал известен с патриотичното начинание на българина Мамарчев и с трагичната смърт на неговите монаси, които били обесени от турците след разкриването на заверата.

Последният манастир се извисява над прохода, където р. Дренска разстила по скалисто дъно едва ромолящите си води. Толкова е тясно, че между раззеленените стени на прохода няма място за нищо друго, освен за реката и пътя, изсечен на места в самата скала, но с такава пестеливост, че е направо страшно да се управлява което и да е четирикрако животно. И двата впрегнати коня рискуват: единият – да остави част от кожата си по грапавините на скалите, а другият – да падне в пропастта. Но за сметка на това каква приятна сянка! Какъв божествено свеж въздух! Колко здрави изглеждат листата наоколо със сатенения си блясък. На другата страна по стръмния склон се издигат преплетените корони на дърветата, под които въображението на някой ловец може да си представи голямо разнообразие от диви животни. Близо до един мост, останал от византийско време, наполовина разрушен, се намира друг български мост, построен през 1861 г., който позволява на пътя да стигне до другия бряг на реката. Скалите стават все по-високи и достигат до 400–500 стъпки, като приемат все по-разнообразни форми. Покрай нацепените скали и красиво излъскания варовик се виждат сякаш разливи от лава, дотолкова камъкът изглежда като че ли изваян от силата на нечия фантазия. Урви, обсипани с преплетени сечища, пресичат тук и там долината и осигуряват лесно отстъпление на хайдутите – последни представители на разбойническата традиция. Този път изглежда така, сякаш е специално прокаран за поставяне на засада и е разбираемо, че той изкушава лицата, желаещи да се облагодетелстват незаконно; само един от тях е достатъчен, за да спре колата и в случай на необходимост – да я запрати в реката. Три седмици по-рано двама подобни господа бяха убити, а трети – задържан от българските стражари след кратка схватка.

Причините и подробностите, свързани с разбойничеството, винаги са били повече или по-малко обгърнати с неяснота. Нахлуванията на въоръжени банди са били възприемани ту като постоянно и неизличимо зло, на което не си струва да се обръща особено внимание, ту като епидемия, срещу която трябва да се реагира и която е

въздигана до равнището на онези държавни въпроси, за които правителството се хвърля веднага да изписва тонове официални документи и е готово да играе ролята на жертва, щом бъде обвинено, че е насилническо. Българското правителство си служи с турския разбойник така, както някога Портата си служеше с емигранта. Но зад изкуственото преувеличение се крие и частица истина. Когато бутилката се разклати, утайката винаги се издига. В турските райони, разтърсени от войната, изплува много пяна. Общото положение на държавата, което вече описах в основни линии, е благоприятно за избуяването на безредици и води до увеличаване и на разбойничеството. Общоизвестно е и е доказано, че през 1879 и 1880 г. не само бандитите са произхождали от мюсюлманското население, но и че османското правителство е проявявало към тях крайна толерантност. През лятото на 1880 г. писмата, намерени у един убит разбойнически главатар, разкриват съществуването на организация, в която членуват 500 или 600 турци. Банди, заловени предишната зима в района на Одринския вилает от Реуф паша, са изпратени в Цариград; те веднага са освободени въпреки протестите на българския агент, който е убеден, че в този град се извършва набирането на бандитите в специални бюра. Разбойничеството винаги е избирало за място на действие източната част на Княжеството и най-вече пределите на Добруджа. Липсата на ясни и определени граници, малобройността на румънските полицейски сили, опитите и желанието на румънското правителство да привлече или задържи в тези нездрави райони мюсюлманското население, което вече е привикнало с условията, спомагат да се увеличи злината и да се обезсили противодействието ѝ. Това противодействие винаги е било или локално, или е прекъсвано периодично. Генерал Ернрот е единственият, който организира цялостни мерки с определена ефективност. Може да се каже, че откритото разбойничество, което никога не е и причинявало опасни поражения, е прекратено донякъде и поради „анемията“, предизвикана от уляганието на страната и влизането ѝ в нормалното русло на живота, засягащо дори и елементите на съпротивата, които тя е срещала дотогава сред мюсюлманското население. Разбойничеството е сведено в наши дни до размерите на начин за незначително препитание, нанасящо много по-малко щети, отколкото например някои нехигиенични или неудобни заведения у нас. То е микроб като всички останали, от който сигурността на Княжеството не страда прекалено много. Към разбойниците се отнасят като към мухи, които са оставени

да си бръмчат, докато не станат прекалено досадни, и тогава избиват половин дузина от тях. От време на време вестниците съобщават, че някой разбойник е заловен, но публиката не се вълнува от това изобщо. Ако на другия ден се разбере, че той е избягал заедно с полицая, който го е охранявал, хората се смеят.

Въпреки несъмнената красота на дефилето на р. Дренска, изпитваме облекчение, когато най-накрая тези постоянно повтарящи се изкачвания и спускания свършват и достигаме до едно все още неравно, но достатъчно обширно плато, за да може погледът да се простре до замъглените далечини. Не след дълго се показва малкото градче Елена, сгушено в гориста падина, където часовниковата кула, бялата църква с калаени куполи и чистите казарми образуват хармонични петна в пейзажа. В местността, която пресичаме, къщите са измазани със смес от глина и вар, здрава като мрамор, и изглеждат много комфортни, което не е типично за България. Трябва да отбележим, че планинските села са по-спретнати от полските.

На входа на града бариера за заплащане на входна такса виси над главите на пристигащите като постоянна заплаха. „Виси" е точната дума, защото тя се състои от дълъг прът, поддържан в хоризонтално положение от противотежест, винаги готова да се стовари върху своенравния пътник, отказал да плати таксата. Всяка вечер бариерата се спуска.

Ханът на господин Матьо, който ни бе препоръчан в Търново, се оказва разрушен. Ядосани, тръгваме да търсим подслон, разтърсвани от ужасния паваж на една улица, която сякаш няма край. В това населено място, център на околия, което наброява над 3000 души, откриваме един-единствен хан, където едно девойче ни отваря единствената малка стая. Няма дори ечемик за конете ни; смятам за ненужно да добавя, че не е приготвена и никаква храна за гостите. Всичките ни усилия се насочват към намирането на мляко, за да приготвим прочутата лучена супа, която толкова често ни спасява от гладна смърт. Може да дойде краят на света, но споменът за лучената супа няма да изчезне.

Димитри, потеглил на лов, се връща, мърморейки. Има мляко, но отказват да ни го продадат. Смятайки, че това е спекулация, ние предлагаме един лев за ока мляко, което не струва повече от 40 стотинки, но отново ни отказват.

Нощта пада бързо. Поради липса на столове седим в откритата кола и пушим нервно цигара след цигара, очаквайки развитието на

събитията. Внезапно женски гласове промълвяват поздравления и невидими ръце стискат нашите. Собственицата на хана се връща от полето заедно с голямата си дъщеря – хилаво 16-годишно девойче, чиято стройна сянка едва се вижда в тъмнината. Надяваме се, както се казва в стихотворението, че „Нашите дела ще вземат нова насока".

Запозната с нашето положение, домакинята първоначално изпраща дъщеря си като посланик в царството на млякото, след което потъпква своето достойнство и отива лично да провери, но и тя се завръща без успех. Отговорът е неизменен: „Утре сутрин – колкото искате, но тази вечер – ни капка." След дълъг разпит най-накрая разбираме причината за това необяснимо упорство: онзи, който ни продаде мляко след залез слънце, на другия ден няма да може да издои и капка от виметата на овцете или кравите си. Те ще пресъхнат за целия ден – такова е народното вярване.

Яйцата, с които успяваме да се сдобием, заменят липсващото мляко в ястието, за което мечтаем. Ние надзираваме с интереса на гладните оскъдното блюдо, което се приготвя. Три деца – от една до 4-годишни, са се сгушили около огъня заедно с едно семейство котки. Аз извършвам безпристрастна подялба на хляба, омесен преди 12 дни в София, между децата и котките. За тях това е дива оргия. Други малчугани се разхождат засрамени. Те са общо 8 на брой. Второто по големина сред момичетата, облечено по „европейски", е най-ученото в семейството. Изненадваме го да редактира едно писмо, написано на 4 страници върху разкошна хартия; на листа има украсена с пръстени ръка, държаща букет рози, чиито цветове са много по-красиви от истинските. Девойката признава, че писмото е предназначено за нейния „любим", а тя е едва на 13 години, въпреки че изглежда на 10. Но тайната ѝ не е опазена, защото тя ни прочита писмото; по лицето ѝ обаче е изписано убеждението, че ние не сме в състояние да го разберем.

Вечерта се разхождаме около хана. Дюкяните са затворени, с изключение на един, който ни привлича с блясъка на разпаленото си огнище. Възрастен мъж, въоръжен с дълга лула, изпъква като китайска сянка в светлината на жаравата. От нея безредно се издигат пламъци във всички нюанси на жълтото, червеното и виолетовото сред огнени езици, които са почти бели. Над тях младо момче, което може да бъде взето за огнеупорен автомат, определя ритъма на духало с двойно подаване на въздух, чиито дълги тръби са поставени в

огнището. В предната част на сцената едно полуизпечено дете меланхолично сучука мокри дървени въглища. От време на време българинът с лулата разбърква с ръжен огъня, който бълва пламъци. Мъжът изревава, сякаш се ядосва, а кучетата от улицата посрещат с вой всеки облак от искри. Картината е чудесна със своята дива прелест.

След като сам се е докарал до пълно прегракване, майсторът облича престилка от дебела кожа, разравя огъня и открива долната част на пещта. Той претопява стари медни съдове, после разменя получените слитъци срещу нови отливки, от които сглобява нови съдове. Евентуалната печалба от тази сложна операция може да се обясни единствено с евтината цена на въглищата.

Нашите домакини от хана в Елена се отличават с прекалената си дружелюбност. Моята стая (все пак успяваме да си извоюваме самостоятелно помещение за всеки) става обект на своеобразно сраднощно поклонение. Цялото семейство се разхожда из нея. От леглото си присъствам на преглед на багажа ми; госпожиците и по-малките деца опипват четките ми, отварят флаконите, опитват оцета и дори помирисват ботушите ми. Майката си бърника из своите долапи, без въобще да я е грижа, че в стаята има и един чужденец, който би желал да поспи. След двуногите гости идва един плъх, след него – мишки, след тях – по-дребни, но много по-чевръсти животинки. Ако имах дарба, каква ли прочувствена поема щях да напиша под заглавие „Еленски нощи“?

Глава XIII. Призраци от 1870 г. – Елена-Капуа – Упадъкът на местните занаяти – Ханът на Яковиц – Селският поп – Съединението на двете части на България – Политическата роля на българското духовенство – Религиозният въпрос – Гимнастика на кон – Връщане в Търново

21 май

На зазоряване кучешки лай и отривистите звуци от нечия дейност ме карат да отворя очи. Моята стая е украсена по турски маниер с красиво изработен таван, но няма прозорци – те несполучливо са заменени с дървени кепенци. Стените ѝ са покрити с много репродукции, взети от някакво руско списание, сред които откривам освен съвременни руски лица, и портрети на нашите дейци от 1870 г.: дук

дьо Грамон[34], генералите Трошю[35], Ухриш[36], Базен[37] и т.н., както и кошмара на капитулацията при Седан. Бързам да се избавя от тези тъжни призраци и да се потопя отново в незаменимата радост от изгряващото слънце над приятното малко градче, разположено сред ведър пейзаж.

По всяка вероятност същото очарование е изпитал и руският гарнизон, който, завоювайки през юли 1877 г. Елена, разтегля до тази точка десния фланг на армията на Царевич. Жителите са запазили спомена за веселия начин на живот на руските офицери. Те, въпреки близостта на турците, според израза на един културен местен жител, са си живеели като картагенците в Капуа[38]. Напразно българите, на които това съседство пречело да спят спокойно, се опитвали да привлекат вниманието на военачалниците към непрекъснато нарастващите неприятелски сили; никой не обръщал внимание и на предупрежденията, идващи от Сливен. Празненствата и баловете продължавали с ненамаляващо темпо. Тази лъжлива сигурност била фатална за русите. На 22 ноември/ 4 декември войските на Сюлейман паша завзели защитната позиция при Марен, влезли в Елена, която била запалена, а част от жителите ѝ – избити, и заплашили Търново, което можели и да превземат, ако техният генерал бил по-решителен, за да се възползва от предоставения му случай да отхвърли неприятеля до Дунав.

По отношение на индустрията в Елена не е останало много от предишния ѝ разцвет. Производството на платове и сукно почти изцяло е замряло; изчезнали са и черниците, и отглеждането на копринени буби. Все още се тъкат много красиви килими с дълги ресни, оцветени в ярки тонове, но тази индустрия се е настанила предимно в съседните села. Напразно обикалям от дюкян на дюкян, молейки се и просейки късче, поне с големината на овча кожа. (Имах голям късмет след завръщането ми във Франция, тъй като един любезен

---

[34] Антоан-Аженор дьо Грамон (1819–1880) – френски дипломат, министър на външните работи при обявяването на френско-пруската война през 1870 г.

[35] Луи Трошю (1815–1896) – френски генерал, председател на правителството за национална защита и парижки управител през 1870–1871 г.

[36] Жан Ухриш (1802–1886) – френски генерал, комендант на Страсбург, капитулирал след 52-дневна обсада на 28 септември 1870 г.

[37] Ашил Базен (1811–1888) – френски маршал, командващ лотарингската армия; капитулира в гр. Мец през 1870 г.

[38] През 215 г. Ханибал завзема този южноиталиански град и прекарва там зимата. В армията му настъпва разложение и тя скоро е победена.

депутат от Елена, Ю. Т.[39], беше така добър да поръча да ми изработят един красив килим, който имаше голям успех в Нормандия.)

Не зная дали съществува по-неприятно пътуване от това да се връщаш обратно по стъпките си. Обсъждаме плана да прекосим Еленския Балкан и да стигнем до Казанлък през Йени Загра[40] и Ески Загра[41], но липсата на сведения за пътя и местата за подслон, а най-вече желанието да вляза в Източна Румелия през прочутия Шипченски проход ме накараха да настоявам енергично да се върнем обратно.

В 9 ч. потегляме по пътя за Търново и след по-малко от два часа закусваме на маса (отново много висока) в хана на Яковиц сред рояк лакоми кокошки и сюрия деца, които се карат за нашите петачета. Появяват се двама конници, които слизат от конете. Хората, пътуващи из тези места, са винаги добре оборудвани и въоръжени до зъби. Освен ножовете, запасани в коланите, единият има и револвер, а другият – карабина „Уинчестър“ с цял арсенал от патрони, препасани около тялото му. Това е просто прищявка на наскоро освободени хора, защото в живота българите не са войнствени и се съмнявам, че биха използвали при нужда тези смъртоносни оръжия, с които толкова парадират.

Селският поп – хубав мургав мъж в разцвета на силите си, ни следи с края на окото си; крадешком приближава стола си, опитва се да се включи в разговора ни с ханджията и в крайна сметка идва при нас на кафе. Той не познава София, но въпреки това с възхищение я сравнява с по-големите ѝ европейски посестрими. Отново се появява въпросът за двете Българии и очите на няколкото заобикалящи ни селяни припламват. Чувства се, че за жителите на този район съединението с Източна Румелия е въпрос на живот и смърт. В София този проблем занимава само политическите мъже, за които това е въпрос на позиция и интересът е насочен повече към Македония и Сърбия. Националната спойка не е здрава и българите все още нямат достатъчно развито чувство на солидарност един към друг, за да може патриотичната нотка да навлезе сред всички слоеве на населението и да представлява нещо повече от лична загриженост.

Не искам да намаля заслугите на българското духовенство, което, признавам, винаги е било начело на нацията по пътя към освобождението и еманципирането ѝ. Но не е ли всъщност защита на

[39] Ю. Т. – Юрдан Тодоров.

[40] Йени Загра – дн. гр. Нова Загора.

[41] Ески Загра – дн. гр. Стара Загора.

собствената ѝ кауза тази упорита пламенност в мечтата за съединение в най-общ смисъл, т.е. в българизацията, ако мога така да се изразя, на всичко, което е останало гръцко или турско? Каква друга причина би могла да ръководи внимателното поведение на екзарха, когато той отклонява честта да ръководи Учредителното събрание, освен страха, че така ще излезе, че е приел ограничаването на неговата духовна територия до границите на Княжеството, и желанието да запази непокътнато влиянието си над духовенството извън него? В деня, когато Високата порта утвърждава единството на Българската църква, тя поставя и първия камък на политическото обединение; късното пробуждане на потомците на Крум се осъществява на религиозна основа, която всъщност постоянно прикрива политическите проблеми. За да докажем това, е достатъчно да очертаем най-общите насоки в съвременната история:

Религиозната битка между българското и гръцкото духовенство е особено интересна с това, че всъщност представлява безмилостен дуел между славянската и елинистичната пропаганда – тези две неприятелски сили, невъзможността за съвместно съществуване на които е черната точка и препъни-камъкът на всички планове за конфедерация, които градят някои умове. С тази борба започва и националното възраждане на българската нация. Духовните искания са първите опити на един народ, стремящ се да се върне отново на политическата сцена със скрития подтик на Русия и неволното сътрудничество на Турция, която ѝ помага да разклати вековното иго на Константинополската патриаршия.

Гръцката църква, окончателно отделена от Западната през XII в., се нарича православна. Завладяването на Константинопол от турците не само че не се оказва фатално за нея, а дори нещо повече – тя затвърждава както светските, така и духовните ѝ права. Гърците, на които Мехмед II[42] оставя имотите, законите и религията им, се групират в общност, различаваща се от завоевателите, общност, на която цариградският патриарх с помощта на Светия синод и на граждански съвет става граждански и религиозен водач, имайки същевременно ранга на велик везир.

Въпреки че османското правителство признава 4 автокефални православни църкви: Антиохийската, Йерусалимската, Александрийската и Цариградската, патриарсите на първите три управляват

[42] Мехмед II – османски султан (1451–1481), завладял Константинопол (1453 г.).

само ограничени области, без голямо влияние. Канонично независими, те се удивляват през цялото време на цариградския патриарх, който разполага с по-голяма власт от тях. Следователно във Фенер[43] се настанява истинска могъща сила, която оказва влияние върху всички християни в турските провинции.

Преди 1767 г. българите, покръстени в християнската вяра около 861 г. и привлечени два века по-късно в схизмата на Михаил Керуларий[44], се отделят в автономна православна църква начело с патриарх. През тези години фанариотските интриги подчиняват вярващите в България на вселенския патриарх и вкарват в почти всички диоцези гръцки владици.

Лесно се разбира как добрата организация на едно духовенство, чиито компетенции са не само религиозни, а са и в областта на администрацията, на юрисдикцията и на учебното дело, и чиято издръжка е осигурена от реални данъци, става освен предпоставка за многобройни злоупотреби, и инструмент за пропаганда сред славяните в страната. И докато българите от турските провинции се превръщат в ръцете на гръцките прелати в „хора, обложени с всякакви данъци и подложени на ангария от гърците“, както пише един софиянец, те не правят нищо за тях, държат нисшето духовенство в безпросветност и невежество, премахват църковнославянската литургия, отхвърлят обучението на български език, изгарят ръкописи и яростно подпомагат движението за елинизация.

Борбата, която завършва с религиозно освобождение, започва преди тридесетина години. Възстановяването на Българската църква е обявено през 1866 г. Въпреки усилията на фанариотите, султан Абдул Азис с ферман на 8 зилидже 1286 (1869 г.) приема извършеното дело и утвърждава екзарха за духовен водач на българите. През септември 1872 г. вселенският патриарх отлъчва цялата нова общност от Православната църква.

Преди година кореспондентът на един парижки вестник, описвайки създаването на католическа епархия в Свищов от Австро-Унгария, заявява, че мнозина българи искат да станат католици. Съмнявам се в достоверността на тази кореспонденция и смятам, че тя е продиктувана от прекалено желание да се угоди на висшестоящите.

---

[43] Фенер – квартал в Цариград, където се намира Гръцката патриаршия.

[44] Михаил Керуларий – константинополски патриарх (1043–1058). По негово време през 1054 г. е обявена схизмата между Източната и Западната църква.

В най-новата история наистина има случай на покръстване, ко-
гато при малко повече упоритост от страна на Франция, която чре
своя посланик го насърчава, то би могло и да има успех. Това става
около 1860 г. във важен психологически момент, когато реакцията
на националното съзнание срещу елинистичните тенденции и не-
доволството от настаняването на черкезите принуждават българите
да приемат всякакви жертви, за да придобият гражданска и религи-
озна автономия. Те са готови да заменят Фотий дори и с дявола, така
че тогава замяната му с папата би могла да се извърши сравнително
лесно. Около 15 000 измежду тях се покръстват, или поне изглеж-
да, че са се покръстили в католицизма, и образуват т.нар. „общност
на българите-униати", призната от Високата порта на 9 юни 1861 г.
Какви са желанията им? Да се възползват от силното френското
влияние в Цариград, но преди всичко – да предизвикат безпокойст-
вото на Русия и да я принудят да се намеси в конфликта с гръцкото
духовенство. Този опит има резултат – Русия и Гърция се обединя-
ват, за да сплашат Високата порта и да унищожат делото на г-н Бу-
ре. След успеха на начинанието руското правителство се обръща
срещу доскорошния си съюзник и започва да защитава българската
кауза, като решително спомага за възстановяването на Българската
патриаршия.

Чувал съм и становището, че Франция е сгрешила, като се е раз-
граничила от действията на своя посланик. Това твърдение може да
се оспорва. Според мен г-н Буре, увлечен в своя план като дипломат
или по-точно в своя патриотичен замисъл, е решил, че делото му мо-
же да е трайно, докато всъщност то е само тактически ход на хора
възпитаници на турската школа – една добра школа в областта на
мирната стратегия. Цял народ не би се хвърлил да си сменя религия-
та, и то при положение, че неговата собствена религия е оцеляла в
условията на мюсюлманското завоевание; дори и да предположим,
че българите са готови да платят с това цената на освобождението
си, те са достатъчно здравомислещи, за да смятат, че това освобож-
дение ще дойде от Франция. Да се твърди, че ако опитът на г-н Буре
е бил доведен докрай, това би унищожило завинаги руското влияние
в България, е химера и дипломацията не може да си позволи да се
изказва така безотговорно. Доказателство за това, че насочването към
католицизма е било само маневра, е фактът, че вместо да расте, броят
на униатите непрекъснато намалява и накрая остават само няколко-
стотин последователи, а наличието на проповедници католици, кои-

то в някои градове ръководят училища, довежда чрез популяризирането на европейските езици не до нарастване на религиозния прозелитизъм, а на политическото влияние. И в последна сметка между гърците и българите няма никакви догматически различия, а т.нар. „схизма“ не е приета нито от йерусалимския патриарх, нито от Руския свети синод.

Днес гърци и българи спорят преждевременно за кожата на все още живата турска мечка, която се нарича Тракия и Македония. Ако гърците използват влиянието на своите свещеници, които все още са достатъчно силни и си служат със силогизми, които зад литературния етикет всъщност прикриват идеологически цели, то българите са намерили в религиозния въпрос примамка, с която да привлекат множеството си сънародници, разпръснати в тези две провинции.

Но все още трябва да се направи много, за да могат да се прилагат всички положения, предвидени във фермана от 1869 г. Според него 17 епархии (диоцеза) са изцяло български. Единствено екзархът има право да назначава владиците им. Освен това според фермана в 14 други епархии със смесено население трябва да се извърши преброяване. В случай, че българското население е 2/3, то може да поиска да бъде придадено към екзарха, който да му изпрати владици.

Какви са действията на Цариградската патриаршия в отговор на това? Страхувайки се от резултатите от преброяването, тя по всички възможни начини поддържа опозиционното движение сред гръцкото общество срещу договорността, послужила за основа на фермана. Проблемът за догмата се раздухва и се обявява схизма. В същото време Фенер оказва натиск върху Министерския съвет (Дивана), за да парализира добрите намерения на турското правителство. Събитията, които предшестват войната от 1877 г., са добре дошли за Патриаршията, защото засилват подозрителността и озлоблението на Високата порта.

Статуквото в момента е отлично средство за политическа борба на българите от Княжеството било в Източна Румелия, където неизпълнението на фермана анулира действието на Органическия устав, било в Македония, където селата са без свещеници, а епархиите – без владици (например Скопската, Охридската и Велешката); въпреки че екзархът ги е назначил, турското правителство упорито отказва да им даде официално разрешение.

През ноември 1883 г. митрополитът на Мелнишката епархия Прс
копи е хулен по най-груб начин от гръцката преса, която иска да бъ
дат предприети незабавни действия срещу него, за да не може пове
че да пречи на „националната кауза“. Неговото престъпление се зак
лючава в това, че е позволил на българите от епархията да служат
църквата на собствения си език и да издържат училище в Петрич.

Един български вестник наскоро припомни следния красноре
чив факт, доказващ истинската цел на прекръстването, за което гово
рих по-горе: „Често цели общини, за да избегнат заплахите на гръц
ките владици, не се колебаят да преминат временно към католици
ма или протестантството. Отново се повтарят скандалните действия
които станаха преди двайсетина години в Кукуш (Аврат-хисар) – град
намиращ се на 7 часа път от Солун, населен с 1500 български се
мейства и ограничено количество мюсюлмани.

Срамно преследвана от солунския митрополит, защото един уче
ник от Кукушкото училище си позволил да чете в църквата послани
ето на апостолите на български език, общността на този град, за д
избегне затварянето на по-видните си граждани и на свещеника, пре
мина към католицизма. Когато патриархът известно време след това
реши да им изпрати български владика, жителите, които бяха смени
ли религията си само за да се спасят от преследване, се върнаха към
православието. Но митрополитът не се бе отказал да им отмъсти
Той не закъсня да ги запознае отново с турските пандури и затвори
което ги принуди да се възползват от предимствата на католическат
религия, приемайки я отново. Това се случи през 1876 г. В момент
те пак искат да преминат към Екзархията и отказват да признаят из
пратения от Рим епископ.

Съобщава се за нови покръствания в Гюменджа в епархиите н
Моден и Йенидже. Българите от Струмица, на които от 2 години с
отказва откриването на училище, могат да потърсят в католицизм
средство, чрез което свободно да преподават родния език на децат
си, без да това да им създава неприятности.“

Религиозният въпрос е преди всичко подстрекателство, военно
средство, използвано както за нападение, така и за отбрана; и бълга
рите, и фанариотите си служат с него с еднаква сръчност. Тъй като
турското правителство влезе в конфликт с вселенския патриарх, кой
то прекалено дърпаше чергата към себе си, той не измисли нищо по
удачно от това да повдигне отново въпроса за екзархията. В началото
на декември от своя страна „българският папа“ изпрати до Високат

порта резултатите от едно преброяване, към което беше прикрепил 25 телеграми, в които жителите на главните области на Македония молеха Негово Блаженство да им изпрати съгласно правата, гарантирани им от фермана от 1869 г., владици и те да отговорят на техните религиозни нужди, за които никой години наред не се е грижил. По този повод екзархът настоява Високата порта да признае за представители на българския религиозен водач в епархиите на Скопие, Охрид и Велес, където съществуват национални митрополии, тримата висши духовници, които са назначени от него. От друга страна, на султана бе предаден мемоар от група делегати от Източна Румелия относно проблема на екзархията.

Сигурно ще изненадам много един от нашите най-блестящи генерали, като му припомня някои твърде хумористични думи, които той довери лично на двама военни, негови гости, а индиректно – на „квартет" туристи, които се хранеха на съседна маса. Това стана през 1877 г. в град Х., в хотел У. Генералът поиска да се настани в ъгъла на салона, където се намирахме и ние. Смятам за ненужно да кажа, че молбата му бе удовлетворена, за което ние ни най-малко не съжалявахме. Буйният воин започна един спектакъл, в който не липсваше веселие. Той бе едно подражание на песента на Надо[45], с тази разлика, че старшината говореше за политика, а стражарите бяха двама, което явно пречеше да се стигне до пълно съгласие. За да бъде оценена по достойнство цялата тази сцена, не трябва да се забравя, че тя се играеше в деликатното време около 16 май, когато колебаещите се духове не бяха още наясно накъде ще тръгне Републиката[46]. Началникът обаче, мога да се закълна, вече беше наясно. Той изглежда бе много тактичен и явно под външността на фантазьор се криеше човек, знаещ какво иска и къде отива.

Та генералът говореше повече, отколкото обядваше и изказваше много смели предположения на тема вътрешна политика. Степента на смелост можеше да се прецени по ъгъла на навеждане на носовете на подчинените му. Не след дълго въпросните носове се потопиха в чиниите.

Ораторът казваше: „Какво е това социална заплаха, господа? Един облечен в червено палячо с голяма брада и бели зъби, закачен на

[45] Густав Надо (1820–1893) – френски автор на песни, сред които най-известна е „Песента на двамата стражари".

[46] 16 май 1877 г. – правителствена криза във Франция, когато министър-председателят Жул Симон си подава оставката по искане на президента Мак-Махон.

пружина. Всички вие сте виждали това. Той е затворен в кутия и пра
вителството е седнало върху нея. Когато буржоазията отива да гласу
ва, отварят кутията: социалната заплаха буйно изскача, буржоата с
разтреперват и гласуват. След това палячото се сгъва, кутията се зат
варя и правителството отново сяда отгоре ѝ, готово отново да стан
при първата необходимост."

Религиозният въпрос е подобен тип играчка, само че съществу
ват две кутии: едната – във Фенер, другата – в България.

Мислейки си за тези неща, не обръщам внимание на пейзажа
който съм разучил предишния ден. След поредния завой внезапн
виждам огромен каменен блок, препречващ пътя на десния кон, въ
зан за колата. Тя се носи по стръмния склон и ние неволно извиквам
от ужас... конят ще се убие. А той... подскача на място и след чуде
сен скок се приземява от другата страна на скалата, без въобще да
забавил тръста си. След като само 4 дни е изучавал новата си профе
сия – не е ли това отличен резултат? Милата животинка! Тя заслужа
ва да се перифразира прочутата мисъл: „Най-прекрасното нещо в Бъл
гария са конете."

Глава XIV. Повторно спиране в Габрово – Безкористният ханджия – Придобивки

22 ма

След повторно преспиване в „Бела Бона" и сърдечно сбогуван
с д-р Б. ние стигаме до Дряново, което този път е по-гостоприемнс
отколкото при предишното ни преминаване, и след това влизам
сравнително рано в Габрово. Тук ни очаква пример за скромност
безкористност, който е достоен да остане в историята. Моят преди
шен ханджия, пренебрегвайки печалбата си, е запазил в частен дом
две чудесни стаи, които приемаме с ентусиазъм. Но ето, че прис
тъпвайки към пренасянето на багажа си, ние се загубваме и жите
лите на Габрово наблюдават загрижено групата чужденци, блужда
ещи из улиците, понесли кой легло, кой дюшек, кой сандък с раз
лична големина. Цялото население е по праговете на къщите. „Как
во продавате?" – ни пита една неделикатна жена. Шегата изглежд
толкова смешна, че възвръща усмивките на нашите „роби", мрачн
бродещи под палещото слънце, отгоре на всичко натоварени кат
добитък.

За да възнаградим добродетелния ханджия, ние го назначаваме за наш комисионер: той е натоварен със събирането на мостри от местните занаяти – дело многократно по-сложно, отколкото може да се предположи. По принцип в българските градове занаятите и търговията не съществуват като самостоятелно занимание; всеки си има свое производство в някой край на къщата, продава продуктите когато иска или може, но най-често ги запазва за собствени нужди. Не съществуват посредници, които купуват, за да препродават стока в града или извън него, и затова може да се преровят всички отворени дюкяни, без да се открие и аршин (българска мярка, равна на 0,68 м) шаяк. София е изключение, но и там се намират по-скоро изделия, внесени от Европа – най-вече от Виена, отколкото платове или други продукти от различните окръзи на Княжеството. Зная само един начин да се сдобием с врачанска коприна, вълнени платове от Габрово, конска амуниция от Трявна, грънчарски изделия от Русе и т.н. – да ги потърся там, където се произвеждат, което, освен че е доста скъпо начинание, може и да не доведе до покупка, както ни се случи в Елена.

Глава XV. Митницата – Празничните дни в България – Конвой с турски емигранти – Проблемът с емиграцията след войната от 1877 г. – Долината на Кочерица – Изкачването на Шипка – Граничният проход – Гурко и Сюлейман паша – Погребалните паметници на връх Свети Никола – Слизане в Източна Румелия – Село Шипка – Първата роза – Прасецът на един циганин – „Отелът“ в Казанлък

23 май

Благодарение на интелигентността на ханджията ние успяваме да закупим одеяла от бяла вълна; те са толкова меки, че чак ни става жал за овцете, които никога не са имали нещо толкова нежно на своя гръб, и платове, чиито релефни шарки предизвикват същия визуален ефект както утрехтският велур. В чудесното настроение на бракониери, напълнили коша си, се сбогуваме с добрата жена, която ни подслони. Големите семейства са благословени от Бога; следователно православният Господ безкрайно желае доброто на България, защото децата тук са повече, отколкото зайците за разплод. По-лесно могат да се изброят достойнствата на Търновската конституция, отколкото да се преброят русите и кестеняви главици, появили се в ча-

са на отпътуването ни. Ценно време отлита, докато раздаваме целувки и петачета. Дипломатически добре подготвени, ние атакуваме сърцата на майките, ухажвайки децата. Този подход, който винаги има успех, е много приятен в България, където децата са изключително любезни и дори изненадващо добре възпитани.

Тъй като ще прекосим границата, коларите изискват от бюрото на митницата разрешение за излизане и пасаван за конете. Престоят изглежда ще бъде продължителен, защото българската администрация е почитателка на мъдрото спокойствие. Един стражар е изпратен до окръжното управление и ние разполагаме с достатъчно време, за да се запознаем с изградения от турски емигранти лагер, където те очакват позволително за излизане, което ще дойде, когато Аллах и габровските чиновници решат. Днес те са задържани под претекст, че е празникът на свети Кирил. Това, което празничните дни отнемат от работните дни на щастливия българин, надхвърля представите на европееца. И най-малкият светец затваря дюкяните, дори и най-необходимите; неведнъж ми се е случвало да затягам колана, за да не обидя първомъченик Стефан или блажения Симеон Сродник Господен. Рождените дни и на руските светии, прибавени към българските, отнемат една четвърт от годината. Дори правителството е принудено да реагира срещу прекомерните претенции на религиозните власти и да състави ограничителен списък от официално признати празници, но още не е доказано, че в тази област ще му се подчинят повече, отколкото в останалите.

Емигрантите, без да са особено богати, нямат вид и на много бедни. Около каруците – коне, волове, жени, деца и кучета – всички изглеждат съвсем спокойни. Мъжете, облечени чисто, пушат дълги лули с безразличието на всички мюсюлмани, които са философите на днешния свят.

Сега срещата с такъв конвой е рядкост, но преди време населението на България, носено от вихъра на войната, придава на полуострова вид на мравуняк, разбунен от ритника на минувач. През 1878 г. двупосочно движение отнася мюсюлманите извън границите и връща обратно ужасените от убийствата и палежите на селата им християни от Македония. Мизерията е ужасяваща. Към края на 1878 г. турските бежански семейства в Македония се изчисляват на около 50 000. Надявайки се да се завърнат обратно по родните си места, те остават глухи за апелите на Високата порта, която им предлага да ги прехвърли в Мала Азия.

Необходимо е да си припомним, че по това време духовете са екзалтирани и разочаровани, а материалните затруднения на страната поради притока на нови гърла, които трябва да се изхранват, и слабата реколта са големи; турските арсенали са ограбени преди идването на руснаците и сред селяните има много оръжие; духовенството провежда активна, макар и прикрита пропаганда; под претекст да се открият училища в Македония, патриотични комитети събират пари, за да поддържат вълненията, и въоръжават чети; в края на краищата всички предпоставки за възпламеняване на района са налице; ето защо можем само да се радваме, че най-страшното е предотвратено. Трябва да признаем – тази млада нация разбра, че прибързаното използване на насилствени методи няма да има друг резултат, освен да донесе разрушения, без шанс да промени решенията на Европа, и по този начин собствената ѝ съдба би била застрашена. Необходимо е да се отдаде заслуженото и на мъдростта на принца: без да отстъпи пред общото течение, той успя не само да неутрализира всички неполитически действия, но и да задуши взаимната омраза между своите християнски и мюсюлмански поданици.

Все пак подреждането на цялото това брутално разпиляно население е дълъг процес и създава на българското правителство големи трудности. Както преселението на мюсюлманите се извършва по изричното нареждане на турските власти, така и тяхното завръщане в България скоро се превръща в цел на Високата порта, стремяща се да се освободи от тази допълнителна тежест. През есента на 1879 г. турското правителство прекратява раздаването на помощи и с наближаването на зимата по цялата граница се наблюдава истинско нашествие, което се увеличава допълнително от уволняващите се от армията. Реколтата не е по-добра от предходната (по същите причини). Невъзможността да се осигури едновременно прехрана и подслон на тази тълпа, състояща се не само и единствено от старите жители на България, налага княжеското правителство да предприеме известни предохранителни мерки и да определи срокове за изпълнението им. Тогава започва и дългата поредица от оплаквания, чрез които турската дипломация проглушава ушите на всички правителства; готов съм да се обзаложа, че няма чужд дипломатически агент, който да не е получил указания от своето Министерство на външните работи относно репатрирането на бежанците. Може да се предположи, че целта на Високата порта е не само да прехвърли бързо върху плещите на княз Александър товара, който дотогава лежи върху

нея, а също и да получи възможност да повтори оплакванията си и да настрои Великите сили срещу България, като по този начин оправдае и собствената си враждебна политика. С това се обяснява и нежеланието ѝ да направи тези малки стъпки, които биха довели до установяването на разбирателство между двете правителства. Непрестанните спънки, създавани от нея, биха могли да имат по-сериозни последици, ако султанският комисар Мидхат паша не проявяваше толкова такт и опитност и ако българските власти не показваха при изпълнението на договореностите толерантност, която не може да се отрече. За всеки непредубеден човек няма съмнение, че българското правителство се придържа към изискванията на правото и хуманността при решаването на този труден проблем.

Междувременно префектурата ни връща митническия стражар и снабдени с необходимите документи, ние напускаме Янтра, за да следваме течението на Кочерица. Времето е мрачно; сутринта превали дъжд и лъскавата зеленина придобива тъмнооловен цвят, който още повече затъмнява и без това суровия пейзаж. Пет пъти прекосяваме реката по стари турски мостове, без да срещнем друга жива душа, освен коне и волове, събрани в стада под надзора на някой любител на кавала, предрешен като овчар.

Долината се раздвоява при хана на Гирци: надясно един път води до селата Стамунец и Зелено дърво, вляво започва изкачването, което достига до прохода Шипка. Търсим волове, които да ни помогнат при изкачването – такива няма. Необходим е един час, за да стигнем до съседното село, при това без да сме сигурни, че там ще намерим, а слънцето вече е ниско. Решаваме, че ще минем и без волове. Препрягаме впряговете, като поставяме на най-тежките места най-малко уморените коне и се впускаме в приключението въпреки скептичността на селяните, които клатят глави, смятайки, че този ден няма да имаме достатъчно време, за да преминем през прохода. Но по време на пътуване, както и по принцип, не се доверявам напълно на сведенията. Винаги съм се справял, а днес – по-добре от друг път, защото за 4 часа и четвърт преминаваме разстояние, което изисква 7 или 8 часа.

Вече сме на 200 м от последния митнически пост, съседен на хана, когато един стражар, престаряващ се в службата си, изтичва след колата. Поисква паспортите ни по-скоро за да задоволи любопитството си, отколкото да потвърди предварителната си преценка, защото забелязвам, че докато изучава с цялата сериозност на обър-

кан чиновник почитаемия документ, го държи наопаки. Паспортът е на френски – непознат език за достойния човек. Но прочетеното явно го задоволява, защото много любезно ни пожелава добър път.

Един циганин ни изпреварва с бърза, подскачаща походка. Решавам да направя като него, слизам от колата и ходенето пеш се оказва истинско удоволствие; има множество чудесни преки пътечки, заобиколени от незабравки, теменужки, горски ягоди, сини, червени и жълти цветчета, неизвестни за слаб ботаник като мен. Винаги съм се възхищавал на творенията на природата заради красотата, която те придават на пейзажа, а не заради мястото, което заемат в даден хербарий, или заради латинското им име, завършващо на -us, дадено им от учените. На всеки склон гледката се променя все повече; скоро тя достига до могъществото и въздействието на най-красивите швейцарски пейзажи. С добър далекоглед бихме могли да възстановим за няколко минути прекосените от Плевен дотук етапи.

След двучасово изкачване виждаме първия руски паметник, чиито надписи са нечетливи. Той е заобиколен от малко оградено гробище. Намираме се сред дъбове, които се издигат внушително. Туктам няколко дървета, ударени от мълния, протягат своите почернели клони с отчаян вид, но с приближаването ни към върха редиците им поредяват и унищоженията от войната стават все по-отчетливи; от всички страни изникват остатъци от окопи. Човек не може да си представи по-величествена гледка от тази. Мисълта, че дотук са били изкачени и голямокалибрените оръдия, е почти невероятна. В падината Габрово изглежда като грозно сиво петно и прилича на муха, попаднала в чаша с абсент, но... доста голяма муха. На най-високата точка на планината, която завършва с правилен конус, е поставен български кръст; той посочва границата между България и Източна Румелия или, ако използваме народните имена – Южна и Северна България. На това място дървените укрепления на окопите покриват голяма площ. Останки от много редути се откриват по височините, около които пътят лъкатуши по прохода, преди да достигне до връх Свети Никола. Тука са събрани надгробните паметници: руска гробница, сред която има мавзолей, 3–4 мраморни плочи и множество анонимни гробове, чиято изпъкнала част, обрасла със снопчета трева, показва, че в природата нищо не се губи. Няколко крачки по-нататък голяма пирамида, копие на Арабаконашката, е украсена с релефен герб и надпис, върху който името на цар Александър II, написано със златни букви, се откроява на светлината на залязващото слън-

це. Една отделна гробница пази телата на българите, загинали н
Шипка. Опълчението е наброявало 5000 души; тези, които са имал
честта да участват в него, носят на калпаците си специален знак.

Завземането на Шипченското дефиле от руснаците е едно от най
важните събития във войната. На 22 юни/ 4 юли действащата арми
без големи проблеми успява да премине Дунав. Великият княз Ни
колай веднага заповядва настъпление, имащо за крайна цел Фили
попол. Докато дясното крило се движи на запад към Плевен, а лявот
– на изток, към четириъгълника, центърът завзема Търново. Веч
видяхме, че авангардът на Гурко пристига на 25 юни/ 7 юли; Дряно
во и Габрово са превзети почти по същото време. Едно смело про
никване довежда русите на 2/14 юли в долината на Тунджа през про
хода Хаинбоаз[47] и им позволява да атакуват от две страни шипченс
ката позиция. Поради неедновременното провеждане на двата първ
опита атаките не успяват, но турците, под заплахата да бъдат обкръ
жени и да останат без продоволствие, изоставят прохода. Рускит
части го укрепяват и го правят непревземаем. Когато от височинат
на тези стръмни склонове си представяме как турците ожесточен
атакуват позициите, които са загубили, в душите ни остава потиска
що чувство. Сякаш сме свидетели на сражението и сме смазани о
тези кошмари, където усилието се сблъсква с невъзможността то д
бъде увенчано с успех. Сюлейман паша е в особено тежко положе
ние: от 9/21 до 11/23 август двамата неприятели се сражават без от
дих, но и без резултат, след което като уморени атлети остават н
позициите си смазани, очаквайки последното действие, което се раз
вива през нощта на 4/16 срещу 5/17 септември. Турците извършва
чудеса от храброст и успяват да се настанят за няколко часа на вър
Свети Никола, но руснаците отново надделяват с цената на убитит
хиляда войници и 31 офицери. Само в това сражение войските н
Сюлейман паша загубват над 3000 души.

Така завършва тази героична драма.

От връх Свети Никола започва спускането. Под краката ни, н
дълбочина от 1000 м, се разстила прочутата долина на Тунджа, сре
която блестят криволиците на реката, ограничена на юг от възвише
нията на Черна гора, които я разделят от успоредното течение на Ма
рица. Никога по-перфектна антитеза не се е разкривала пред очит
на пътешественика: колкото западният скат на Шипка е горист, тол

[47] Хаинбоаз – дн. Проход на Републиката.

кова източният е гол и див. По околните върхове се разстилат редки храсталаци сред големи голи пространства, приличащи на петна от проказа, в земните процепи се виждат напукани, безводни скали, неравен път, скатове, които са недостъпни и за дива коза. Сякаш за да засили нелогичността на контраста, суровият вятър толкова изостря студения въздух, който вече е леден по върховете, че отново дезертирам от файтона. Слизам пеш към село Шипка. Признавам си, че съм изненадан, когато виждам, че нашият екипаж пристига жив и здрав; англичанин не би се измъкнал безпроблемно от подобно изпитание.

Първата къща в селото е хан; тук правим кратка почивка. Колите ни са заобиколени от приятелски настроена група и кметът ни донася два букета рано разцъфнали рози. Оттук започва царството на цветята. На тръгване любопитните селяни ни изпращат с възгласи: „На добър час."

Нашата цел е Казанлък – благозвучно име, което за нас означава едно: почивка. Напускаме официалния път, превзет от треви и ручеи, и минаваме през широки потоци, разстилащи се през чакълести легла, подскачаме над камъчетата и прелитаме през полята. Нашите коне от предишния впряг някога са били в Казанлък; те го разпознават и направо цепят въздуха. Дори кочияшът, опиянен от аромата на розите, вместо да ги задържа, ги насърчава. Шестнайсетте километра са прекосени с бързината на влак, който обаче не е нито турски, нито белгийски. Ето защо можете да си представите нашето изумление, когато пред нас забелязваме, крачещ със същата походка, циганина, когото срещнахме на влизане в Шипченския проход. „Стоманени прасци и железни дробове" – бихме казали в доброто старо време на метафорите. Един възглас излиза от устата на всички ни: „Браво!" Поласкан, мургавият човек се усмихва, като разкрива здрави зъби, поставя ръка на сърцето си и се покланя. Ето още един приятел – добре е да имаш такива от всички цветове.

В предградията на Казанлък минаваме край катун на негови сънародници и джамия в развалини, чието минаре-призрак се белее в падащия здрач. Прекосяваме малка уличка – всеки, който не е румелиец, би я нарекъл „река". Между предназначените за пешеходците тротоари тече широк поток, в чиито води зле уравновесени фенери хвърлят безцветни струи светлина. Създава се илюзията, че пристигаме по големия канал на Венеция в кола, теглена от 4 коня, на което не липсва оригиналност. Нашите животни се справят чудесно; ту тези отляво, ту тези отдясно, покатерени на неравни тротоари, преска-

чат каменни стълбчета и всякакви други препятствия. Излизайки насред голям площад, сме изненадани от оживлението, което цари и се различава от обикновеното спокойствие на българските градове, особено когато падне нощта.

В хана туристите констатират наличието на много хубава кухня, но и, както обикновено, липсата на каквото и да било ядене въпреки названието „хотел", който притежава отгоре на всичко и билярд с картинна галерия, състояща се от портретите на руски князе, залепени на стените. Колкото до стаите – те са ужасни, и аз тръгвам да търся друг подслон. След дълги издирвания в края на краищата ми предлагат в съседна къща напълно гола стая, което ми допада, докато не виждам, че всички отвори зеят. Домакинът ми отбелязва с високомерен тон, че рамките на прозорците са поставени до тях на земята. Отговарям му, че това наистина е нещо, но все пак не е достатъчно. Правим опит да ги поставим по местата им, но това се оказва невъзможно и засрамен се връщам в хана.

Глава XVI. Казанлък в пазарен ден – Розите – Дестилацията – Казаните – Долината на розите – Могилите – Калофер – Орфей и Тунджа – Митологическа реминисценция – Градът по време на Руско-турската война – Сватба

24 маі

От 4 ч. сутринта засилващата се глъчка превзема улицата, която се разширява и се превръща в площад пред хана. Спектакълът е много колоритен, а врявата – оглушителна. Има изобилие от занаятчийски стоки: ето и сирена, и млечни продукти, и петмез, и плетени кошници от върбови клонки, и кожи, и зеленчуци, и керамични съдове.. Сред купувачите има много турци, а сред продавачките на дребно - много туркини, каквито могат да се видят само в Ориента. Аз срещнах в Константин негърки, дошли от далечно бедуинско село, за да спазарят продажбата на една шепа ечемик, чиято стойност не надхвърляше 10 сантима; по същия начин и тук забулени жени са седнали пред половин дузина яйца, десетина ореха, чиния грах, топка масло, лъжица сол, тава с различни сладки. Продавачите на фаянс са означили границите на своя пазар с венци от листа и цветя. Малко по-далеч – купчини дърва за горене. Волските коли, които са ги докарали, образуват живописни плетеници.

Носията на жените не е много ярка: единствено дрехите на турчетата и червените колани развеселяват сивия тон, преобладаващ в тълпата. Някои селянки носят гердани от стари сребърни монети и пъстроцветни престилки, по-малко биещи на очи, отколкото в околностите на София.

Около площада дюкяни предлагат голямо разнообразие от стока. Занаятчия взима смляно месо от една бездънна тава и оформя със зачервената длан на ръката си тънки кебапчета, които опича веднага пред очите на лакомата клиентела. Продажбата върви главоломно. Обущар, побутван от минувачите, оправя невъзмутимо обувки, които отдавна са загубили нормалния си вид. Касапите колят агнета под стрехите на барачките си и продават още топлите части, докато други жертви, проснати на земята, предават Богу дух.

Отстрани – подобие на пазар за цветя: плодни дръвчета, розови храсти в саксии, различни растения, чиито корени или стъбла са потопени в бълбукащата вода на поточе. Малко по-далеч – износени дрехи, продавани само от туркини; сака, обшити със златни гайтани, принадлежали на починал или проиграл всичко съпруг; щампи за тъкани, бродирани кърпи, стари източни платове и т.н.

В страничните улички жуженето продължава. Производителите на казани удрят, сякаш са глухи, по дъната на медни съдове. По рафтовете на евреите – западни тъкани, подредени с умение. Бръснари, заобиколени от мюсюлмани от всякаква възраст, които сякаш участват в тържествено заседание и или пушат, или си мечтаят върху кръгли дивани. Смесени магазинчета, където от едната страна български обущар изработва обувки, а от другата турчин часовникар поправя часовници, чиито кутии, окачени на витрината, привличат погледите. Последният занаятчия е хубав старец с бяла брада; покатерен на висока табуретка, с вдигнати очила и лупа вместо монокъл, той стои изправен, важен и горд, сякаш е безспорният победител. Всъщност днес той е победеният, но корав победен, защото турският отпечатък, който се губи в Северна България, тук все още е забележим, докато във всеки момент се дочуват разговори на гръцки език. Румелиецът всъщност е в неустановено положение – ни рак, ни риба. Казват, че населението е нервно и недоволно.

В същото време нивото на цивилизованост се покачва непрекъснато; зад витрината на един магазин съвсем нова рисунка показва на жителите на Казанлък много добре облечени по европейски мъже със следния надпис: „Френска мода – списание за шивачите“.

Извън обсега на пазара по пустите улици царува тишината. Отново се срещам с дългите стени, които сякаш крият тайни, и къщите, скрити в дъното на градини. Около православния храм виждам голямо училище, което жужи като кошер.

При входните врати на града от северната страна християнските и мюсюлманските мъртъвци почиват в две гробища-близнаци сред приятен пейзаж, забележителен с изобилието на прекрасни орехови дървета. Каруци се влачат мързеливо, поставени върху почти кръгли колела и оси, чиито краища са железни, което в момента е връх на напредъка за селската цивилизация. В България по принцип не се използва и грам метал при изработването на каруцата, която откраи докрай представлява сглобки от дървени части, скрепени с клинове. Някои по-оправни заковават върху обиколната периферия на колелата железни обръчи, взети от френски бъчви, но това са революционери, подозирани в ерес.

Всички селяни, които срещаме, носят рози или на калпаците, или на поясите си; старец, възседнал магарето си, държи в ръка голям букет. В Казанлък розата царува и за разлика от много владетели тя е обичана, защото може да се каже: „Розите, това са пари."

Казанлък идва от турската дума „казан" – име, дадено на котела, служещ за дестилация на розовото масло. В продължение на няколко седмици дестилирането заема голяма част от времето на селскостопанското население на този район, наречен поетично „долината на розите". През този период на годината това е най-важното занимание. Почти всяка каруца, идваща днес на пазара, носи един или два от споменатите съдове, които са току-що купени или поправени. Това е един вид голям бонбон, направен от калайдисана мед; вътре се хвърлят розите с вода, чието количество се определя съвсем точно със специални съдове; отдолу се запалва огън и парите се кондензират в тръба във формата на издута гъба, която покрива котела; към този апарат е заварена къса обла тръбичка, а на нея се поставя дълго маркуче, което отвежда маслото в стъклен флакон, след като преминава през течаща студена вода; с това се цели да се активира дестилацията. Операцията не е много сложна.

Гледани отстрани, казаните имат вид на гигантски кранове, а вечерно време извисяващите се над каруците силуети в почервенялото небе приличат на големи меланхолични птици, хванати и отвеждани в плен от варварите.

Тук за розите говорят така, както в Париж за политика, или в Нормандия за ябълки; всичко друго отстъпва място на въпроса: ще има ли или няма да има рози? Ароматни ли ще са те или няма да има въобще парфюм? Близо до нас започва разговор по този важен проблем; един човек предрича, че този сезон ще има много рози, защото пролетта е била топла; друг изтъква, че тази година има много добра реколта от тютюн, а никога не е имало едновременно добра реколта и от двете култури; трети решава, че розите ще бъдат много ароматни, защото не е имало много дъждове; четвърти му отговаря с не знам какъв довод; петият, предпазлив мъж, клати глава с разбиращ вид, без да отвори уста. И дòкато Господ си върши работата, тези негови творения губят цял час време, което не се цени никак в Ориента, за да изприказват множество празни приказки.

На излизане от Казанлък розовите полета следват без прекъсване. Постепенно навлизаме в изцяло засети с рози пространства. Гледката е прекрасна. Всепроникващият аромат ни обхваща отвсякъде.

Тази поетична селскостопанска култура е достатъчна, за да направи пътуването ни незабравимо; то е още по-приятно заради изобилието от високо израснали орехи и учудващо многото могили. Тези загадъчни възвишения са разпространени из цяла България; по време на нашето пътуване преброихме над 100. Някои в околностите на София са преровени, без да са открити интересни находки. Няма съгласие относно възрастта и предназначението им. Според едни те са от праисторическата епоха; според други представляват военни наблюдателници от по-ново време; народното предание ги приписва на еничарите от периода на турското завоевание. Явно е обаче, че тези могили са от времето на траките. По време на археологическото си пътуване из Тракия Албер Дюмон пише, че тук не покриват гробовете с необработен камък, подобно на тези на Запад, а от друга страна, се откриват методите, описани от Херодот (кн. V, гл. VIII, Погребението на тракийски вожд), при построяване на погребални монументи. На тази особеност обръща внимание и К. Иречек в труда си, публикуван през 1877 г. в Прага на немски език „Heerstrasse von Belgrad nach Constan-tinopel".

Калофер е изграден точно на прага на полегат склон; по него се влиза от долината на Тунджа в долината на Гъопса[48], която е по-нис-

[48] Гъопса – дн. р. Струма.

ка, откъдето пък се стига до още по-ниската долина на Марица. Ме
тоположението на града е отлично. Тук, в суровата самота на Хему
Qua patet umbrosum Rhodope glacialis ad Hoemum[49], е станала една с
най-възпяваните в античната митология драми – „Убийството на Оp
фей", извършено от Менадите[50], обидени от неговото безразличи
Под този малък дървен мост са се търкулнали главата и лирата н
божествения певец, предано придружени от Неядите[51] до Марица
която римляните наричали Хеброс:

...caput Hebre, lyramque
Excipis et miserum! medio dum labitur amne
Flebile nescio quid queritur lyra, flebile lingua,
Murmurat exanimis, respondent flebile ripae.[52]

Пристигайки в Калофер, виждаме само нови постройки; послед
ната война е „османизирала"[53] този малък град. Казанлъшката доли
на е пострадала особено от опустошенията на турската армия, устро
ила си тук база за операциите, целящи завладяването на Шипка. Ко
гато в началото на военните действия Гурко изпраща своите разузна
вателни отряди по долината на Тунджа, те са посрещнати възторже
но от българите, които масово се присъединяват към тях. Няколк
дни по-късно Сюлейман паша се появява и принуждава неприятел
да се оттегли на Шипка, за да не бъде откъснат от Търново. Вмест
да използва числената слабост на корпуса на Гурко и да атакува вед
нага прохода, злопаметният паша решава да си отмъсти. Той изпра
ща армията на Реуф паша, разделена на няколко бързо движещи с
колони, да ограби различните населени места в Източна Румелия
Калофер храбро се защитава, но на другия ден след атаката се прев
ръща в купчина от развалини. Само десетина къщи оцеляват от по
жара, запален от башибозука.

---

[49] „Където се простират сенчестите ледовити Родопи до Хемус" – откъс от „Хер
иди" на Публий Овидий.

[50] Менади – в древногръцките и римските митове почитателки на Дионис, изпада
щи в екстаз по време на празниците му.

[51] Неяди – водни нимфи.

[52] „Ти му, Хебре, главата прие и
лирата, ала – о чудо! – доде сред реката се носят,
лирата някак печално ехти и печално езикът
шепне, макар без душа, и отвръщат в печал брегoвете" – откъс от „Метаморфо
зи" на Публий Овидий.

[53] Игра на думи с парижкия префект Осман (1809–1891), предприел радикални
мерки за съвременното градоустройство на френската столица.

Преди да изминат и 7 години от бедствието, Калофер вече е възстановил ако не предишното си значение, то поне приветливия си вид и своята жизненост, защото тук хората се женят: точно под прозорците ни преминава сватба начело с двама музиканти цигани. Четирима младежи носят подноси, отгоре с покривала, които скриват даровете от младоженеца за булката – дарове, които попът току-що е благословил в малката бяла църква, надвесила се от самотната скала, където е построена. Липсват обаче младоженците. Семействата и приятелите следват на групи, движейки се едва с по един километър в час. Нали Габриел Шарм[54] разказва, че сватбите в Кайро се придвижват бавно, а погребенията – бързо. Същото е и в България и аз намирам това за много философско.

Глава XVII. Още за сватбата – Болният кон и врачката – Учителят Ф. – Учебното дело в Калофер – Слизане в долината на Гъопса – Карлово, вдовишкият град – Изкушението на дърворезбите – Оплакванията на един изостанал турчин – Един неочакван приятел – Местната любезност – Женски щрихи – Водопадът Сушица – Една юначна жена – Зашеметяващ етап – Баня – Ветеринарното изкуство

25 май

В 6 ч. сутринта се събуждам от серенада; оказва се, че вчерашната сватбена процесия отново продължава, но този път в пълен състав. Младоженецът, плах стражар, води под ръка булката си (която ни най-малко не е плаха), облечена в крещяща виолетова рокля, ушита „по френски“. Главата ѝ е покрита с дълъг бял воал със сребърни нишки. Пред двойката върви музикант, изкарващ пискливи звуци от незабележим инструмент, а отзад – цяло стадо жени. Свирач на гайда ръководи мъжката дружина.

Отвратителният студ от Шипченския проход се оказва фатален: първо за мен, защото винаги си докарвам упорита невралгия от височините, а също и за най-добрия кон от талигата, чиито полупарализирани крака се движат само по силата на навика. Вече смятаме да го изоставим, когато на Мехмед му хрумва да се обърне към врачка. Тя

[54] Габриел Шарм (1850–1886) – френски журналист, автор на множество пътеписи и научни книги.

вече е идвала вчера вечерта, без да разберем. Тази сутрин ние я изненадваме в момента, когато повтаря снощните заклинания.

Един професионален литератор не би се отказал да опише тази картина под претекст, че разкрива местните обичаи. В интерес на истината трябва да кажа, че врачката е селянка като всички други, действаща без специален мизансцен. Нейният „дяволски" инструментариум се състои от съд с чиста вода и мангал; тя хвърля във водата пламтящи въглени, кръсти се често и поемайки в уста горещата течност, я изплюва върху главата на коня, въртейки ръце подобно на фокусниците от панаирите. И всичко това – при подобаващата за случая сериозност от страна на всички зрители, включително и ние. Не можем да преценим дали си имаме работа с шарлатанство, или наистина си вярва. Врачката или врачките, защото ги има във всяко село, най-често работят за едната чест и слава и техните т.нар. „умения" не ги обогатяват парично – изкарват едвам за свещ, която палят пред иконата на един или друг светец. Чух слух за турчин, който лекувал треска с помощта на печат, принадлежащ на неговата фамилия още от времето на завоеванието на страната. Той отпечатвал три пъти този печат върху бял лист, грижливо изрязвал отпечатъците и ги изгарял един по един. Получените три щипки прах трябвало да се гълтат 3 дни и – ако искате вярвайте, но в 9 от 10 случая болният оздравявал.

Разбира се, вярата на селянина в тези магии е непоклатима. Един час по-късно кочияшът Петро, разпитан за ефекта от магьосничествата на жената, отговаря сериозно: „Тя дойде снощи и конят си изяде овеса, дойде отново тази сутрин – и конят вече може да ходи." Това е вярно, но конят ходи така, че би могъл да разплаче по-чувствителните души; ние избягваме да се обръщаме назад, за да не гледаме ужасния ход на талигата, която скоро изостава далеч зад нас.

В момента, когато тръгваме, се появява учителят Ф...[54], когото потърсихме и не открихме у тях преди няколко минути. Въпреки че не владее добре френски език, той намира начин да изкаже добрите си чувства към нашата родина и да припомни, че е посрещнал преди време нашия сънародник Лежан. Макар че вече е участвал в политиката и е бил окръжен началник, този мъдрец е доволен от сегашното си положение и с радост се занимава с младите си подопечни. Явно му доставяме голямо удоволствие, разпитвайки го за състоянието на

[54] Учителят Ф... – Димитър Фингов (1840–1912) – писател, учител, политически деец.

образованието в Калофер. При население от 4000 души, в двете училища има над 500 деца – момчета и момичета. Пропорцията е толкова смайващо голяма, че не гарантирам за достоверността на тези статистически данни.

Спускането в красивата долина на Гъопса[55], чиито най-важни центрове се наричат Карлово и Сопот, е по-стръмно, отколкото предполага пейзажът. По средата на пътя забелязваме разсадник за калеми за присаждане – нещо ново в тази страна. Ето Ак-дере, която излиза от един гъст листак и влива водите си в Гъопса, преди те на свой ред да се влеят в Марица. Не мога да откъсна очи от свежата пътека, която води след 10–12 км до един от многото манастири, посветени на Света Богородица. Той е бил изгорен през войната и възстановяването му още не е завършено. Какво от това? Местността сама по себе си оправдава изкушението да се отбием. Но ако по време на пътуването се поддаваме на всички изкушения, докъде ще стигнем?

На един час от Калофер напускаме пътя за Пловдив и поемаме в северозападна посока към Карлово през един по-пряк път с много блата, чиято единствена забележителност е турско гробище с над 1000 все още изправени надгробни плочи, въпреки че наоколо не се вижда каквото и да било селище.

Карлово, опряло гръб в Балкана и потънало в зеленина, се вижда само от близко разстояние, което не му пречи да прави много добро впечатление въпреки тъжната слава, която е получило през войната от 1877 г. Неговият съсед – Калофер, се защитава достатъчно дълго, за да позволи на старците, жените и децата да се скрият в планината; към тях се присъединяват и по-голямата част от воювалите срещу войските на Реуф паша. Следователно жертвите сред населението са сравнително малко, докато изоставеният град е напълно унищожен. В Карлово е точно обратното – градът пострадва малко, но почти цялото население е избито. Според румелийската версия турците и българите били сключили споразумение, въз основа на което те взаимно трябвало да се пазят: едните – от башибозуците, другите – от руснаците. При идването на Гурко българите удържали на думата си, но няколко седмици по-късно, когато руснаците отстъпили пред турските батальони, те били предадени без защита, въпреки дадената дума. Според едни жертвите са 800, според други – 1500. В подобни случаи точната цифра е спорна, но при всички положения жертвите са били толкова много, че градът получил злокобното име „Град на вдовиците“.

Днес е неделя и магазините са затворени. Посещаваме църквата – откривам няколко дърворезби, нашарени със седеф, при вида на които точно под погледа на светиите Петър и Павел у нас се появява греховно желание. Да се спазари покупката с попа може би не е невъзможно, но ще са необходими седмици или месеци и най-вече посредници, преди сделката да се извърши.

Чакайки пристигането на талигата, без която не е възможно да се нахраним, бродим безцелно по тихите улици, над които тук-там се виждат решетки. Пред една все още действаща джамия, въпреки че част от украсата и надписите ѝ са изчезнали, има отворен дюкян, чиято хладина ни примамва и подтиква към мечтаната от всички пътешественици почивка. Съвсем наблизо се вижда красива турска къща с градина, пълна с гугутки. Защо на това място, където душата е смирена, видът на птиците напомня на празния стомах, че десетина стриди и една добре опечена пържола са много по-важни от поезията? Разпитваме един безработен мюсюлманин и научаваме от него, че жилище с 5 или 6 стаи се дава под наем за 6 франка месечно; няма търговия и градът е замрял; жените правят шаяк, а мъжете – гайтани. Все още се справят, защото животът не е скъп, но това няма да е задълго. Филипополската гара привлича всичко, което е лесно преносимо: яйца, плодове, птици и т.н.; би привлякла и къщите, ако можеха да отлетят. И, разбира се, следва баналното оплакване: „Ах! Железопътната линия! Тя може би е полезна за нашите деца, те ще са по-отворени към света от техните бащи, но ние, старите, няма да я обикнем!“

По средата на обеда влиза един местен жител, който решава, че ни е приятел. Той си донася стол и без да ни пита, започва да си взима от черешите, бърборейки неспирно на турски. Разказва ни за страданията на Карлово през войната от 1877 г. Самият той едва успял да се спаси и бил закаран с много други хора във Филипопол. В продължение на два месеца всяка сутрин, когато се събуждал, първата му работа била да види дали още главата му е на раменете.

– Жаден ли сте, приятелю?

– Да, много.

– Чаша френско вино?

– Дори две, ако поискате.

И ето, че отново започва да приказва, този път за розите. Припомня ни, че тази култура идва от далечната Античност. В началото на века по-голямата част от полетата са били собственост на султанката Валиде.

Розите се продават средно по два гроша (40 стотинки) оката (1250 гр), а маслото – по 2 рубли (7 франка) мускала (т.е. около 5 гр).

– Чаша кафе, приятелю?

– С удоволствие.

Неговият ентусиазъм расте:

– О-о-о, розите! Те са Божи дар, благословени от архангел Гавраил! Ние снабдяваме и Изтока, и Запада; големите парфюмерии на Лондон и Париж идват при нас и ако Тракия изчезне, какво ще стане със света? И дали...

– Глътка коняк, приятелю?

– Разбира се!

Трябва да се каже, че тук известността и славата не са празни приказки, както смята Балзак, обиден, че не е бил разпознат от прислужницата в някакъв хан. Мнозина не са чували за Балзак и Наполеон, дори и за Зола; но и на изток, и на запад, и на север, и на юг всеки е чувал за „династията Коняк".

Обедът отдавна е приключил и започвам да проявявам признаци на нетърпение. Гостът спонтанно споделя: „Разбрах, че са дошли чужденци; не бих искал те да кажат, че никой не е излязъл да ги посрещне и да им покаже красотите на страната ни – ето защо дойдох."

Толкова много добрина би ни изглеждала подозрителна, ако нашият благодетел няма вид на добър и коректен човек. Ние сме доста притеснени от предаността му и си признаваме, че вече сме изпратили визитките си на неговия съгражданин г-н У., чието име фигурира в нашия тефтер. Куртоазията явно е отличителната черта на жителите на Карлово, защото г-н У. идва да се предостави на наше разположение още преди да го посетим. Той е млад и добре изглеждащ мъж, чийто френски речник обаче е твърде ограничен.

Уговаряме се въпреки жегата да отидем и да разгледаме каскадата с приятел № 2. Ние обаче сме си направили плановете без приятел № 1, който е изчезнал преди 5 минути. Той се е прикрил зад вратата на дома си, залавя ни пътем и ни вкарва насила у тях, т.е. в красивата си градина, където растат тъй скъпите му рози, асми и лимонови дръвчета. Цялото семейство ни очаква в бойна готовност: жена му – привлекателна блондинка, стройна, много добре чувстваща се в супермодерния си европейски тоалет и въртяща се непрекъснато на обувките си с високи токчета; балдъзата, съвсем същата, само с 2–3 години по-млада; майката, вярна на старата българска мода, изглеждаща строго в роклята си от черна вълна, величествената ѝ глава е заб-

радена с кърпа в същия цвят. Този контраст съществува във всички семейства от средната класа. Прогресът започва неизбежно от жените и първо атакува „парцалките“. Дали струвате повече, госпожи от новите обществени слоеве? Вашите съпрузи ще отговорят.

Под претекст, всъщност необоснован, че балдъзата говори нашия език, тя е изтикана напред; по същия начин би постъпил и някой баща французин, горд със сина си, който може да произнася „yes“ и „very well“, на когото казва: „Поговори си с господина.“ Резултатът е един и същ и в двата случая и ние бързаме да отклоним повторната порция конфитюр от рози, трогнати от подобно радушно посрещане.

Разходката е точно това, което очакваме – и като температура, и като удоволствие. Въпреки че сме виждали водопади – с десетки, сенчести пътища – със стотици, стари дървета – с хиляди, природата не се повтаря толкова много, както Народното събрание, което винаги е посрещано от Луи-Филип[56] „с ново удоволствие“. Ние следваме примера на този фин крал и съвестно се възхищаваме на подскоците на Сушица по каменистата ѝ стълба, която служи за връзка с Троянския проход.

На връщане – задължителна спирка в дома на нашия гид. Там ни очакват висока жена на около 40 години, която му е сестра, едно младо момиче на 15, което му е племенница, и една друга девойка на около 18–20 години. Последната е личността, до която прибягваме в случай на необходимост и която у нас обикновено се кани, когато сме 13 на масата. Тя е завършила в Русия, говори достатъчно добре, за да ни служи за преводачка на френски език и в момента работи като учителка в общинското училище. Нейният наивен план е много смешен: тя споделя, че природата в Карлово е много красива, но „няма мъже“. Младите момичета, възпитани „а ла турка“ (колко много презрение в тези три думи), не излизат въобще, тя единствена е над тези предразсъдъци, разхожда се, без да я е грижа „какво ще кажат хората“. С една дума – смелчага. Нашият млад приятел я поглъща с очи и съм готов да се обзаложа, че ако дойдем тук догодина, ще присъстваме на сватба.

Господин У. ни завежда до колите ни, които са впрегнати и поемат отново по пътя към Филипопол. Трябва да се придвижим само на петнадесетина километра по равното шосе, което е в отлично състояние. За втори път през този ден отдясно излита кукумявка – сигурен

[56] Луи Филип (1773–1850) – френски крал от Орлеанската династия.

добър знак. Папуняци се премятат с несръчността на клоуни, разсмиващи тълпата; от крилата на сините сойки (птицата от турските гравюри) на слънчева светлина излизат метални отблясъци. Равнината трепти от светлината, падаща от небето, което е по-бистро и прозрачно от чист кристал. Хора и животни, окъпани от тази ясна атмосфера, са пропити с радост от живота, която се плъзга по вените с коварството на сок, също толкова опиващ, колкото и младото вино.

Ние ще преспим в селото, наречено Баня, както и всички други населени места с термални извори, а те са многобройни. Балканът завършва на юг със стръмен скат; в основата му има пукнатина, която може да бъде проследена на твърде широка повърхност и очертана с почти непрекъсната линия от вулканични разливи и топли минерални води. Това разместване на пластовете, което разделя кристалния масив на Балкана от по-първичните терени, съставляващи поголямата част от земната повърхност на Европейска Турция, създава долините на Тунджа и Гьопса в Източна Румелия, както и Софийската котловина в Княжество България.

Възползваме се от последния час на деня, за да посетим обществената баня – твърде помпозно название за бараката, боядисана с варно мляко, в която има два басейна – мъжки и женски. От водата с температура поне 40° се носи слаб мирис на сяра. Около малката сграда е разположен лагер, който замества липсващия гранд-хотел. Мъжете пушат, жените варят на един и същ огън и вечерята, и мръсните дрехи на семейството.

Теренът, върху който се намират баните, също както и съседните поля, е побелял от солена прах; на места е достатъчно да забиеш в земята бастуна си, за да бликне струя вряла вода, а батаците разместват земята под краката на непредпазливите. Въпреки това се съмнявам, че има реална опасност човек да затъне, защото стадата от биволи се събират от всички страни под гласовете на пастирите си, без тишината на залеза да се наруши от някой отчаян вик. Колкото нашите стада са мучащи, толкова тези в България са тихи, като изключим все пак овцете – вресливи, каквито са навсякъде глупавите същества.

В хана Мехмед, който няма врачка под ръка (селото има само половин дузина къщи) или чиято вяра е отслабнала, приготвя мехлем за коня си. Той счуква ентусиазирано лук, чесън, червен пипер, голяма буца сива сол – всичко това поръсено с оцет. С този компрес обвива раменете и хълбоците на болното животно. Ако и утре то не оздравее, значи ще умре.

Глава XVIII. Сутрин на безделие в хана на село Баня – Свещеникът епикуреец – Пътят за Филипопол – Градът от птичи поглед

26 май

Жул – всъщност казах ли ви името на моя приятел? Та Жул притежава всички пороци или, хайде да го кажем по-любезно, много обича да си угажда; не може да види хубаво ядене, без да се нахвърли върху него, слънчев лъч – без да застане под него, топла баня – без да се метне вътре. Тази сутрин той симулира голяма добродетел, ставайки рано, още по изгрев, и изчезва мистериозно, за да ухажва водната нимфа Наяда. Той се завръща, красив като любовта, но сварен, и то в пълния смисъл на думата. Аз не го съжалявам ни най-малко, не защото по принцип се радвам на нещастията на другите, а защото съм злопаметен, а този изнежен човек веднъж ми натякна, че не съм в състояние да остана и миг спокоен, сякаш пътешествията могат да се извършват от хора, които стоят мирно. О, колко е сладко отмъщението! Докато той лежи, аз му описвам сладостите на живота в тази свежа утрин, удоволствието от лулата на верандата, докато покрай теб минават красиви момичета, наведени под тежестта на кошове с рози; след това му прошепвам какво съм открил в хана: красивия профил на брюнетка, мяркащ се през десния прозорец. Рисувам му картини от рода на лекуващ се офицер, изтегнал се на шезлонг, докато съпругата му бродира пантофи, в които преобладава тъй обичаното от военните червено; дете, лежащо в окачена на тавана на две дълги въжета люлка, нейното поклащане, задвижено първоначално и продължаващо по инерция, която същевременно раздвижва и муселиновите воали, служещи и като средство за пъдене на мухите, и като ветрило...

Моят разказ внезапно секва, тъй като нещастната жертва започва да се бунтува, скача и взимайки по три стъпала наведнъж по дървената стълба, се хвърля в ръцете на един стар свещеник. Веднага след това двамата започват сърдечно да се чукат с чаши вино в ръце. Покъсно разбрах какъв е отговорът на загадката. Те двамата са се варили в един и същ казан сутринта – понякога хората се сприятеляват много бързо; светият мъж му изложил теорията, на която е верен от 50 години: „Една баня сутрин рано, една разходка след това, после една бутилка вино, пък да става каквото ще!“ Ето един човек, който умее да гледа живота от хубавата му страна.

В 10 ч. потегляме към Пловдив. Не много далеч от Каратупрак[57] спираме за закуска в съвсем нов хан, за да се подслоним от бушуващия сух ураган, подобен на алжирския „сироко". Пътят – дълга лента, разгъната по равнината, е само на 180 м надморска височина. Жълтите жита вече узряват, люцерната съхне, защото няма както дъждове, така и напоителна система. Ожаднелите ни коне напразно търсят капка вода в пясъчните корита на реките. След леката почва, подходяща за розите, започват да се редуват пластове чернозем, но това, което преобладава навсякъде, са скучните прави линии. Носи им се славата, че са най-късото разстояние между две точки, но аз смятам, че това становище е преувеличено. Близо два убийствени часа пред очите ни се намират трите бучки захар, които гърците наричат Филипопол, турците – Филибе, а българите – Пловдив, без да говорим за древните, които го споменават като Тримонциум, докато най-накрая хотел „България" ни отваря вратите си.

Градът е сврян между Марица и трите си хълма, от които само единият е населен. Над хаоса от разпръснатите къщи минаретата на джамиите, куполите на гръцките църкви и фронтоните на българските училища сякаш, подобно на Омирови герои, взаимно се предизвикват, демонстрирайки тримата участници в борбата, започнала в Източна Румелия. Мрежата от улички продължава и в едната посока води към реката, а в другата свързва първия с втория хълм. Нов квартал, изграден в равнината, се стреми да достигне до гарата, отдалечена на доста голямо разстояние от него. Видът му е съвсем европейски; малки красиви хотели, заобиколени от хубави градинки, се редят по този миниатюрен булевард „Малезерб"[58].

В подножието на третия хълм – турско гробище; защитени от железни решетки, няколко мъже с тюрбани отдават почит на погребаните мюсюлмани. На най-високата точка – подобие на руските пирамиди от „Свети Никола" и Арабаконак. Върху гранита мраморен релеф изобразява щит, над който се издигат кръст и руският двуглав орел; под него пленени оръдия и пушки поддържат звездата на свети Георги. Надписът свързва името на генерал Гурко с това на император Александър II и изписва датите 3, 4 и 5 януари 1878 г., които са свързани с последната фаза на войната. От 31 декември цялата руска армия, прекосила Балкана и от Кюстендил до Сливен, окупира юж-

[57] Каратупрак – дн. с. Чернозем.

[58] Известен парижки булевард.

ната част на фронт от близо 100 левги. Остатъците от отрядите на Сюлейман паша са съсредоточени в Чирпан; Сафер паша още държи Пловдив, който е атакуван на 3/15 януари и евакуиран на следващия ден. На 5/17 същия месец турски пратеници отиват в Казанлък, за да искат примирие.

Глава XIX. Филипопол (продължение) – Двамата генерал-губернатори или несигурността в официалната караулка – Френска гостоприемност – Католиците в България – Епископът-фантом – Българи и гърци

27 май

Здравият разум ми забранява да се опитвам да разнищя объркана политическа интрига в Източна Румелия и да рискувам да бъда въвлечен в бъркотията, царяща там, която е по-голяма дори от тази в България.

Следователно няма да се спирам и на това, защо Алеко паша след петгодишно управление не успя да постигне подновяването на договора, чиито клаузи много му допадаха. Дали пък причината не е в това, че желаейки да запази едновременно и агнето цяло, и вълка сит, той не успя да привлече нито неблагодарното агне, нито пък бързо забравящия вълк, докато в същото време една бяла мечка, на която до този момент не бе обръщано внимание, внезапно не си показа зъбите. Но каквото и да се е случило, в момента въпросът за наследството на княз Богориди, който не е окончателно решен, е сред най-интересните проблеми; той е на езиците на всички и поддържа сред скептиците постоянно веселие. Англичаните биха се обзаложили за развръзката – в края на краищата и залаганията са спорт като другите. Преди началото на състезанието за него се бяха записали много състезателни коне и между тях имаше от всички видове, възрасти и раси – и чистокръвни жребци, и полублагородни, дори и истински кранти; но след старта, още в началото, преднина бързо взеха гордият ат на Алеко, спечелил същата награда през 1879 г., и пълното с енергия, въпреки че вече и то не е в първа младост, пони на неговия секретар г-н Кръстевич, известен и като Гаврил паша. Един ден то повеждаше, на другия ден след силен спринт биваше надбягано с цяла обиколка, на третия ден състезанието завършваше с реми. Зрителите вече не смееха да пророкуват и сред публиката се носеше ле-

генда, по която може да се напише чудесен сценарий, наречен „Несигурност в официалната караулка". На ухо се разпространяваха слухове, че караулката – символ на властта, заедно с часовия в нея е предприела пътешествие, което завършва, в зависимост от фазите на борбата, ту пред къщата на Алеко паша, ту пред къщата на г-н Кръстевич. В момента се смята, че тя е окончателно фиксирана пред вратата на последния.

Още по-малко ще се спирам на пловдивските улици и на техния разнообразен външен вид. Случва се понякога зад попадналата в очите ни муха да не видим цяла планина; една къща ни попречи да обърнем достатъчно внимание останалите. Тя е обитавана от двама млади наши сънародници, завършили Политехническото училище: единият е експерт в инженерните науки, другият е много вещ във финансите. Да предположим, че се наричат А. и Б.; много ми е трудно да опиша тяхната любезност по друг начин, освен чрез уравнението: А = Б; А. обаче има едно допълнително преимущество – облечен е по последна мода и е привлекателен от всяка гледна точка. Ако използвам по-малко технически термини, А. е женен за истинска коренячка парижанка, която не се е поколебала да го придружи в румелийското му изгнание.

Да попаднеш насред турската част на България в дом, разкрасен от грацията на французойка, да преоткриеш благодарение на случайностите на съдбата на 600 левги от границата Отечеството в най-изящна и изискана форма – умирам от желание да напиша и под най-вкусна, – това е едно от онези удоволствия на пътешествията, които могат да бъдат разбрани изцяло само от този, който ги е преживял.

Върху турски килим
ястията бяха поставени;
оставам на вас да прецените
какво направиха петимата приятели.[59]

Както виждате, този обяд, който благодарение на Бога се оказа първият от дълга серия, е като поема, съставена от много куплети. Тя ни остави време само да върнем посещението, което католическият епископ ни направи по време на обиколките на паството си, когато бяхме в София. Този изтъкнат божи служител, по произход от Дал-

[59] Променен цитат от баснята на Лафонтен „Полският и градският плъх". В оригинала „Какво направиха двамата приятели".

мация, влязъл в религиозния орден, след като вече бил опитал от радостите на живота и бил срещнал по пътя си жестоко разочарование. Вече бях чул за него миналата година в родния му град Спалато[60] много похвали и превъзнасяне на красноречието му.

Българските католици, които са 7000–8000 души, са събрани във Филипопол и в 7 околни села. Откъде идват? Кога са се покръстили? Няма единно мнение по тези въпроси. За Албер Дюмон[61] в „Балканът и Адриатика" те са колония, преселила се от София през 1795 г. Моят учен приятел доктор Константин Иречек (след петгодишен престой, по време на който или като съветник, или като министър той е бил основен организатор на българското образование и се готви да отиде в Пражкия университет, където ще заеме Катедрата по история и география) смята, че те са станали католици през първата половина на XVIII в., когато били покръстени от няколко францискански монаси от босненски произход.

В средата на миналия век епископ Филип Станиславов[62] успява да привлече към католическата вяра българите от Никопол и от 14 съседни села. По време на австрийско-турските войни, които отбелязват царуването на Ахмед III[63] и на Махмуд I[64], тези българи, изоставени от отечеството си, се настаняват в малката Влахия, станала австрийска след договора в Пасаровиц[65], а оттам около 1740 г. се прехвърлят в Банат, около Темешвар. Техните наследници и днес са там и наброяват около 25 000. Към първоначалното ядро на покръстените от Станиславов се прибавят 3000 или 4000 католици, оцелели в с. Трънчовица (около Никопол), и тези от Белене, Лъжене и Ореш в Свищовска околия.

Католическа архиепископия е имало в София през XVII в. Архиепископът е бил настанен в с. Чипровци, област Берковица, където трансилвански католици разработвали оловни и сребърни мини. Тази колония съществува още от периода на Българското царство и един

---

[60] Спалато – дн. гр. Сплит в Република Хърватска.

[61] Албер Дюмон (1842–1884) – френски археолог и епиграф елинист, проучил Тракийската низина през 1868 г.

[62] Филип Станиславов (неизв.–1674) – католически епископ в Северна България, автор на „ Абагар".

[63] Ахмед III – турски султан (1703–1730).

[64] Махмуд I – турски султан (1730–1754).

[65] Пасаровиц (Пожаревац) – град, в който през 1718 г. се сключва мирен договор между Австрия и Венеция, от една страна, и Турция – от друга. След неуспешна война Турция губи територии.

францискански монах – Петър Солинат[66] от Босна, към 1595 г. възражда почти забравения католицизъм. През 1688 г., по време на австрийските войни, жителите на Чипровци (на латински Cyprovacium) масово емигрират и техният град потъва в забрава.

Следователно в България съществуват две основни групи стари католици. Тези от Филипопол са френски протежета; тези от Свищов са австрийски и от миналата година са под ръководството на епископ от същата националност, чиято резиденция е в Русчук. Преди това те са били под юрисдикцията на латинския архиепископ от Букурещ.

Тези стари католици не трябва да се смесват с униатите. Първите следват латинските обреди, вторите – българските; и въпреки че нищо от догматична гледна точка не ги разделя, литургиите им се различават.

Униатската българска общност и днес има за ръководител монсеньор Соколски, укриван, ако мога така да се изразя, повече от 23 години. Положението е наистина странно и заслужава да се разкаже за него.

Кримската война събужда заспалите християни от турските провинции. От този период започва и раздвижването на българите, което се характеризира с искания, целящи възвръщането на български митрополити и използването на родния език в училищата и църквите. От 1860 г. владиците, изпращани от Цариградската патриаршия, чието име се зачерква от свещените книги, не са признавани и постепенно гръцкият език изчезва. По това време Полският комитет в Париж подтиква ръководителите на българското движение към съюз с Рим; повечето от тях отказват от страх да не загубят влиянието си сред духовенството. Все пак няколко души преминават „Рубикона“ и с посредничеството на монсеньор Брунони[67], апостолически пратеник в Цариград, се подчиняват на папата, при условие че ще имат местен клир и ще запазят обредите си при богослужение.

Тези условия са приети и ръководителят на един български манастир – преподобният отец Йосиф Соколски, придружен от двама светски делегати, заминава за Рим, за да бъде ръкоположен от папа Пий IX[68] като католически епископ. Ръкополагането става в Сикстинската капела на 14 април 1861 г.

---

[66] Петър Солинат – католически епископ на София в началото на XVII в.

[67] Павел Брунони (1807–1870) – католически архиепископ в Цариград, председател на комитета за българска уния.

[68] Пий IX – римски папа (1846–1878).

След завръщането на монсеньор Соколски от поклонничеството му в Италия, Франция използва цялото си влияние пред султана, за да бъде призната официално българската униатска общност. Тя успява въпреки съпротивата на останалите Велики сили и най-вече на Русия, която се чувства силно засегната.

И тогава се случва нещо, което никой не е очаквал: два месеца след завръщането си от Рим монсеньор Соколски напуска тайно дома си, отнасяйки със себе си папската грамота и султанския берат за признаването му за духовен глава. След това в един вестник беше публикувано, че той е бил видян в Цариград, на излизане от руското посолство, и е потеглил към Одеса, откъдето се е отправил към манастир, намиращ се в околностите на Киев. Мистерията около това бягство не бе разгадана и никой след това не е виждал епископа-фантом.

Жив ли е още монсеньор Соколски? Още ли е верен на своята нова вяра? Утвърдителният отговор изглежда по-вероятен. Връщането му в лоното на православието би било обявено веднага, а няма основателни причини смъртта му да бъде скрита[69]. От друга страна пък, не трябва да се забравя, че през 1861 г., този монах е вече доста възрастен. Съществуващите колебания относно Соколски още повече объркват тази странна история. Ако бях Ж. П. Лоренс[70] – художникът на папата Формоз[71], щях да нарисувам върху платно драматичния образ на стар измършавял пленник някъде в безбрежната Русия, затворен в някаква мрачна обител, в която пламъкът на свещите осветява сребърните релефи на иконите.

Докато чакаме изясняването на историята, Рим смята свещеника си за жив и предан на вярата. Той все още е носителят на епископския сан, а наследниците му са с ранг на протосингели.

Царящата несигурност за истинския произход на старите католици във Филипопол е характерна за тези краища: историята ги е проспала, религиите са се смесили, също както и расите, езиците и нравите, и то по такъв начин, че днес е почти невъзможно да ги разчлениш. Единствено времето и окончателното политическо изграждане на Балканския полуостров ще доведат до разбирането на оплетените и объркани ситуации и най-вече до разграничаването на гръц-

[69] Йосиф Соколски умира на 30 септември 1879 г. в Киево-Печорската лавра.

[70] Жан-Пол Лоренс (1838–1921) – френски исторически художник.

[71] Формоз (816–896) – римски папа (891– 896).

ките и на българските елементи. Колкото повече напредваш на юг и на изток, толкова по-често откриваш семейства, които са български по кръв, но са станали гръцки по нрави, по връзки, дори по обществено положение, но в по-голяма или по-малка степен са запазили чистотата на родния си език. Славяните преобладават в много от селата в този район. В околностите на Адрианопол, върху единия от браговете на реките Арда и Марица живеят само българи, а и някои от кварталите на града са изцяло населени от тях.

По същия начин, както групи от българи са оцелели сред съседните народи, така и сред православните българи се откриват не само живи потомци на католическата общност, но и материални следи за тяхното отминало съществуване. В София, където смятам, че днес няма нито един българин униат или католик, както и в някои други населени места, селяните показват още гробищата на „павликяните", т.е. на „манихейците" – името, което гърците са дали на всички стари католици и което и те самите допреди няколко години са използвали, за да се самоопределят, без да посочват националността си. В своето изследване за Дунавска България и Балкана Каниц споделя, че един селянин от мисията в Никопол, запитан за националността си, никога не пропускал да отговори: „Аз съм павликянин." Следователно, въпреки мнението на А. Дюмон, изглежда, че българските католици са останки от старите еретици, което може да обясни и защо те са били по-податливи на мисионерите, проповядващи чуждо вероизповедание.

През 1880 и 1881 г. Рим изпраща свой пратеник да провери дали в Тракия и Македония може да се направи нещо, за да се обединят все още съществуващите там различни католически фрагменти, и провежда кампания за пропагандирането на идеята си. Мисията не е завършила, но е трудно да се приеме, че пратеникът не извършва тайно под покровителството на епископа във Филипопол и дейност, насочена към прозелитизъм. Това от своя страна допада на православните българи от Княжеството, защото, желана или не, тя съвпада с целта на техните собствени усилия – разширяване на славянското влияние за сметка на гръцкото – дотолкова двете антагонистични народности се стремят да използват всички начини, за да се наложат, и това ще се превърне в един от най-острите проблеми на бъдещето.

Глава XX. Екскурзия до Станимака – Бачковският манастир – Църквата и крепостта в Станимака – Надписи, записани през 1705 г. от френския пътешественик Пол Лука – Хрониките на маршал Вилардуен и на Анри дьо Валансиен – Френско-български роман от XIII в. – Четвърт час, посветен на Рабле

28 май

Множество са интересните екскурзии в околностите на Филипопол, които изкушават туриста. Неразполагащ с достатъчно време, той трябва да избира; така е и с нас. Като претегляме всичко, решаваме да отпътуваме за Станимака[72] – гръцка колония, закътана в една гънка на Родопите. Ето как я описва Албер Дюмон през 1874 г.:

„Градът наброява 15 000 жители; нито турци, нито гърци са успели да се установят тук. В него има не само многобройни развалини от византийско време, но и множество антични барелефи, които са най-малко от II в. пр. Хр. Древните географи, които впрочем са твърде неизчерпателни, когато искаме да се опрем на тях, изследвайки страната, не са посочили никакво име за този град, който според един твърде пострадал надпис е колония на остров Евбея. Тази гръцка общност е запазила особен диалект, в който има над 200 думи, изчезнали от средновековния гръцки език. Въпреки че не се използват нито в Гърция, нито във Филипопол, те се отнасят етимологично към класическия гръцки. Само допреди няколко години тук се пееха народни песни, предавани от поколения.

Град Станимака е силно привързан към съвременна Гърция; той е известен със своя проелинизъм. По време на последната Критска война оттук тръгнаха 60 младежи, които се отправиха пеша, преодолявайки хиляди препятствия, към това толкова далечно бойно поле. Днес Станимака издържа в Атинския университет 10 студенти, както и трима във Франция и двама във Виена. Тези млади хора имат сред предшествениците си достойни образци за подражание. Анастасиадис Лейкиас, техният съгражданин, е известен в Европа с опровержението на теорията на Фалмерайер[73] – парадоксален учен, който твърди, че днешните гърци имат само славянска кръв. Г-н Скорделис публикува речник на станимашкия диалект. Георгиос Пападопулос, изследвал атинските антики в многобройни проучвания, също е от

[72] Станимака – дн. гр. Асеновград.

[73] Якоб-Филип Фалмерайер (1795–1861) – немски пътешественик и историк.

този район. Ето един град, който е гръцки от много време, може би от VI в.пр.Хр. Нито времето, нито най-страшните нашествия, които Европа познава, не са успели да накарат жителите да забравят своята националност. Градът е преминал през различни трудности, но силата на гръцкия дух му е помогнала да ги преодолее. Сега сред почти варварското население, което го заобикаля, тук на почит са образованието и знанията."

Аз оставям на автора на цитирания текст отговорността за хипотезата, че основаването на Станимака е станало през VI в.пр.Хр.; други учени смятат, че тази хипотеза почива само на фантазиите на местните археолози. Но това, което е сигурно, е, че жителите на Станимака имат славата на умни и сръчни, че те се срещат често в различни точки на България и, общо взето, техните дела вървят добре, а малкото им градче е запазило гръцкия си облик. По-голямата част от табелките на дюкяните са написани с гръцки букви.

Разположението на града много ни допада: заемайки двата бряга на красива река, свързани с малки дървени мостчета и един стар каменен мост, той препречва входа на див проход, около който скалите издигат остри ръбове, странно изсечени на голяма височина. Стръмен път се изкачва на зиг-заг до най-високата точка на почти вертикален връх, върху който се издига византийска църква, наречена „Девата на крепостта". В подножието ѝ градът с червеникавите си покриви, кубета и минарето на джамията хвърля тъмни сенки по продължението на бистрите води, които се губят в далечината във филипополската равнина, простираща се до края на хоризонта. На юг дефилето се изкачва по поречието на река Чепеларска. Оттук се спасяват останките от армията на Сюлейман паша след сражението край Филипопол през януари 1878 г.

След три часа път в тази посока достигаме до Бачковския манастир „Света Богородица", построен през 1084 г. от грузински благородници на служба при византийския император. Както в манастира „Ивирон" в Атон, и тук монасите трябвало да бъдат грузинци. И днес върху надписите на иконите се виждат кавказки букви, но персоналът е изцяло гръцки и фанатизиран, сякаш сме още в Средновековието. Гръцките, грузинските, арменските и славянските ръкописи се пазят грижливо от всякакви опити на пътешествениците, каквито и да са те, да ги видят. Френският медик Пол Лука[74] от Руан, който

[74] Пол Лука (1664–1737) – френски медик и пътешественик, автор на „Пътувания в Леванта", „Пътувания в Турция, Азия, Палестина и Египет".

имал честта да бъде издигнат в ранг на кралски антиквар от Луи XIV, посетил този манастир, който нарича Баску, през 1705 г. Напразно тогава се е опитвал да се сдобие с някакви ръкописи. „Служителите от манастира имат много добра библиотека – пише той. – Видях прекрасни ръкописи, но е невъзможно да се сдобиеш с някой от тях. Дори и при най-малък намек да бъдат продадени, всички се скандализират."

Лука описва и „икона на Света Богородица, за която монасите твърдят, че е изписана от ръката на свети Лука. Носят се много предания за нея, че по чудо е дошла в техния манастир от далечна Грузия. Тази икона е обект на голямо благоговение и привлича много хора в Баску." И днес е така.

Малката църква на Станимака е в развалини; до нея се стига по стълба от 7 стъпала. В правоъгълното църковно преддверие е имало камбанария, чиято форма още личи. Четири концентрични сводове завършват в централния купол, който е почти изцяло разрушен. Стените, с дебелина от почти 1 м, са изградени от редове чакъл и тухли, дъгите на сводовете и прозорците, направени от бял пясъчник, примесен с тухли, издават съвършено майсторство и са много запазени. От старите фрески са останали само няколко добре изрисувани глави; по миризмата, топла и мускатена, може да се определи сегашното предназначение на подземната крипта – обитава я стадо полудиви кози.

Ако църквата е пострадала от времето, то от крепостта не е останало почти нищо. Едва се различават основите на главната кула и крепостните стени. Това укрепление е играло важна роля и често се споменава в ръкописите от XI до XIV в. То е осигурявало защитата на пътя до Филипопол в долината на Арда, който е водел до морето и до Одрин.

Местността оправдава гръцкото си название, означаващо „тясно укрепление"; стесняването на урвата не оставя място за нищо, освен за потока и пътищата криволичат по планинските скатове по отвесни скали. Пътешественикът Пол Лука е открил през 1705 г. близо до крепостта Станимака „върху една скала" следния надпис, който днес е заличен:

„През година 6739 (византийско летоброене от 1 септември 123(до 1 септември 1231 г.) Асен, по божията милост цар на българи и гърци и на други народи, назначи севаст Алексиос и построи кре постта."

„Построи“ не е точната дума; Асен само възстановява крепостта, укрепвайки стените ѝ. Това става едновременно с издигането на църквата „Четиридесет мъченици“ в Търново, което също е в чест на победата при Клокотница. Колкото до титлата „цар на българи и гърци“, тя е резултат от възстановяването на българското царство през X в. и е израз на аспирациите към короната в Константинопол.

По-късно крепостта Станимака на няколко пъти сменя господаря си и е ту в ръцете на гърците, ту на българите. Турците я завладяват през 1370 г. Тя е спомената и в разказите на един сръбски хроникьор, според който през 1410 г., по време на войната за наследството на трона на султан Баязид I, „султан Муса“[75] държи гарнизон в „Стенимашо, едно много недостъпно място, където има стара крепост около отбрана църква“.

Тук свършва историята на този малък укрепен град, но за нас, французите, е интересно да се върнем във времето на Четвъртия кръстоносен поход и да открием един наш сънародник, покатерил се със своите другари по оръжие на малката скала Станимака.

Този наш сънародник или поне васал е рицар от Фландрия, наречен Рение или Рение дьо Три.

Жофроа дьо Вилардуен[76] е запазил за нас подробностите от епичното начинание, в резултат на което се създава Латинската империя в Константинопол, колкото и нейното съществуване да е кратко. Вече споменах как Балдуин е победен под стените на Одрин от българския цар, взет е в плен и е убит в Търново. Малко преди този погром Рение дьо Три, който е получил от императора „дукството Финепопол“, е изоставен сред гърците с толкова малко хора, че „той нямаше повече от 15 рицари и във Финепопол и Станемак, който беше твърде укрепен замък и който той държеше, където по-сетне бе продължително време обсаден“.

Когато Балдуин е заловен, борбата продължава между неговия брат Анри и гърците, съюзени с българите. Рение, научил, че те напредват към Филипопол, опожарява предградията, обитавани от „попеликани“ (павликяни), които се били предали на българския цар, и след това „отиде в замъка Станемак, който беше разположен на 3 левги оттам“.

---

[75] Муса Челеби (неизв.–1413) – един от четиримата синове на султан Баязид.

[76] Жофроа дьо Вилардуен (1155–1213) – френски аристократ, автор на история на Четвъртия кръстоносен поход под заглавие „Завладяването на Константинопол“.

В продължение на 13 месеца той е обкръжен и така плътно притиснат, че не получава нито помощ, нито новини от Константинопол. Гарнизонът изяжда дори конете си и изпада в „голяма грижа и в голяма нищета“. Една сутрин през юли „дукът на Финепопол“, който прекарва дните си на крепостните стени, вижда в полето конници и „други части, които идваха в твърде добър ред“. Първоначално той не може да различи „какви хора бяха те“ и смята, че това са гърци, които напредват, за да превземат града. Но скоро разпознава авангарда от стрелци с арбалет и лесно можем да си представим радостта му при вида на приятелите му, които идват да го освободят.

На 28 юни принц Анри навлиза в Родопите, следвайки долината на Арда, и установява своя лагер „близо до един замък, който се нарича Монияк“. Оттам той изпраща войски в помощ на Рение дьо Три, изоставен преди повече от година. „И знайте – пише Вилардуен, който също е бил в тази войска, – че тези, които отиваха там, отиваха към твърде голяма опасност, тъй като такива военни походи бяха рядкост. И те яздиха три дни през земята на неприятелите си.“

Хроникьорът описва и своето пристигане в Станимака:

„И когато тези пристигнаха пред замъка, Рение дьо Три и неговите хора ги разпознаха. Трябва да знаете, че те много се зарадваха. Излязоха от замъка и отидоха да посрещнат своите приятели – голяма радост беше и за едните, и за другите. И тогава бароните се настаниха в един много хубав град, който беше разположен в подножието на замъка и който дотогава държеше постоянно замъка обсаден.“

Този хубав град, където бароните се настаняват, е днешният град Станимака.

На другата сутрин спасители и спасени се оттеглят, за да се присъединят към принц Анри в неговия лагер край Мъняк и 5 седмици по-късно, „в неделята след празника на госпожа света Мария през август, с голяма радост и с голяма почест в църквата „Света София“, гореспоменатият принц е коронясан за император.

Един друг хроникьор от същата епоха – Анри дьо Валансиен, за когото не се знае нищо, освен че е бил свидетел на по-голямата част от събитията, които е пресъздал, и по всяка вероятност е бил човек от свитата на император Анри, е написал мемоари, които са един вид продължение на тези на маршал Вилардуен. Намираме в тези мемоари името на замъка Станимака, свързано с малък любопитен роман, който завършва със сватбата на франкска мома и българин.

След като Рение и приятелите му заминават, крепостта Станимака е превзета от неприятеля и две години по-късно, към 1208 г., е във владение на български болярин – „един високопоставен мъж, наречен Есклас". (В колекцията на Мишо и Пужула „Мемоари за френската история" е включена хрониката на Анри дьо Валансиен. Преводачът на оригиналния текст вместо обяснение към името на Есклас е прибавил следния текст: „Асан, цар на българите", и тук се крие грешка, която обърква две съвсем различни лица. Цар Асен II, който, след като детронира през 1218 г. узурпатора Борил, се оженва последователно за дъщерята на краля на Унгария Андреас II и за дъщерята на деспота на Епир, няма нищо общо с Есклас, зет на император Анри, освен родствената връзка с гореспоменатия Борил. Есклас (на български Слав) принадлежи към българската аристокрация, събрана около Асеневци. Изглежда, че е бил управител на Родопите по времето на Калоян, чичото на Асен, и въпреки добрите си отношения с латинците в края на краищата се присъединява към последния[77].) „Той беше във война срещу Борил[78], на когото бе първи братовчед, защото Борил му бе отнел земите чрез предателство."

Този Борил, известен в историята като узурпатора Борил или Борилас, е племенник на Калоян (Йоан или Йоанис във френските хроники), трети цар от династията Асеневци, който побеждава Балдуин и намира смъртта си при обсадата на Солун.

Борил, завземайки престола, става неприятел на император Анри, който продължава да воюва с променлив успех. Анри и Есклас логично се споразумяват, защото „първият искаше да спечели силата и помощта" на другия, а вторият, „който бе мъдър", желаеше „помощта и силата" на първия.

И ето, че Есклас пристига в лагера. Анри е седнал, заобиколен от най-висшите си придворни; българинът се хвърля в краката му, които целува, „а след това целува и ръката му". Споразумяват се по всички точки и мирът е „сключен и потвърден и Есклас стана човек напълно предан на император Хенри и му се закле да го поддържа и да му е верен занапред, като на свой господар".

И тогава се разиграва една комедия, явно подготвена предварително. Желанието е предаността да бъде скрепена и с други връзки освен с дадената дума. Маршал Вилардуен се натоварва да хвърли

[77] Алексий Слав (неизв.–1230) – сестрин син на цар Калоян.

[78] Борил – български цар (1207–1218), сестрин син на цар Калоян.

примамката; той привиква настрани Есклас и му намеква, че императорът има дъщеря, за която е желателно той да се ожени. Добрият принц захапва стръвта веднага, хвърля се в краката на своя господар и го помолва да му стане тъст, използвайки аргументи, които са валидни и днес. „Аз съм богат със земи и съкровища от злато и сребро, а в моята страна ме смятат за добър човек." Императорът привидно се съветва със своите придворни и след това дава съгласието си. „Господа, след като вие ми го хвалите и препоръчвате, аз съм съгласен" (сякаш го виждам как се подсмива скришом). После се усмихна и му каза: „Есклас, аз Ви давам дъщеря си и Господ да Ви помага и Ви давам да владеете всички земи, които ние имаме тук, като мой верен слуга; давам Ви и я с Велика България, на която Ви правя господар в името на Господ."

Есклас благодари радушно и завежда новите си приятели да празнуват в замъка Станимака, който Анри дьо Валансиен нарича „Естанемак". След известно време годеникът се връща в лагера и обсъжда с бароните „къде и кога ще се ожени за госпожицата". Той приема съвсем сериозно ролята си и изглежда, че бърза. Ласкаят го, съблазняват го, „императорът му подарява коня си, когото много обича, и поверява на Вистас – брат му, да повежда хората му в битки", но за бъдещата сватба – нито дума.

Междувременно императорът вдига лагера, връща се в Одрин, след това в Панфил[79], преследва Ласкарис[80], принуждава го да снеме обсадата на Хераклея, подгонва го, изпуска го благодарение на големите наводнения, на големите валежи и на големия студ през зимата, „която бе много студена и силна", и потегля обратно към Константинопол.

Какво прави в това време горкият Есклас? Хроникьорът не ни го казва, но е лесно да си го представим тъжно премръзнал в своята крепост Естанемак, мечтаещ за франкската госпожица, на която той е дал честната си дума, без да я е виждал – това не е много разумно за принц, „който бе мъдър" и нетърпелив да приключи като „някой, който своя обет иска да изпълни". Веднага щом научава за връщането в Константинопол на своя изплъзващ се тъст, той се отправя на път, за да го настигне. В Панфил Вилардуен, който е зает да поправя укрепленията, го пита закъде е тръгнал и „той му каза, че отива при им-

[79] Панфил – дн. гр. Памфилион в Гърция.

[80] Теодор I Ласкарис – никейски император.

ператора, за да се ожени". Веднага съобразителният маршал започва да хвали бъдещия му тъст в лицето на „моя господар императора" и какви качества има дъщеря му, която е „красива, умна, любезна, изглеждаща добре и имаща всякакви качества", и накрая му подхвърля: „и доколкото ми е известно, тя е в Салембрия"[81].

Това вече е прекалено за един залинял от дълго очакване мъж. Храбрият българин, след като вече знае, че момичето е хубаво, се влюбва отчаяно и решава да направи това, което ние наричаме чисто и просто отвличане. „Той отиде направо в Салембрия за съпругата си. Взе ѝ ръката и ѝ каза, че иска тя да дойде с него в Константинопол". Което и става, след като девойката му отговаря, че и „тя е нетърпелива за това". Няма нужда да прибавям, че Есклас „е обзет от любов към госпожицата и нетърпелив да дойде денят да се ожени", защото, както казва Анри дьо Валансиен, „когато е сам, всеки ден му изглежда като 40 дни".

Императорът не се разгневява на плама и нетърпението на годениците; той ги отвежда в Константинопол, където вдигат сватба „и имаше много радости и облекчение и нищо не липсваше, защото имаше изобилие от всичко, сякаш се черпеше от фонтан".

Тържествата продължават цяла седмица. На тръгване Анри, „след като му отдаде всички почести и го заведе на голям лов с неговите хора", отвежда дъщеря си настрани и ѝ рецитира една проповед, която намирам за прекрасна отначало докрай и която ще предам в разбираем превод, а не на примитивния френски език на хрониката:

„Хубаво момиче, Вие взехте един мъж, с когото тръгвате; за Вас той е като дивак, защото нито Вие разбирате езика му, нито той Вашия; но, за Бога, недейте да му се обиждате или да изпитвате лоши чувства към него, защото е много срамно за всяка жена да презира мъжа си; за това тя ще бъде порицана и от Бог, и от съвременниците си. Във всички неща пазете се, за Бога, да не изоставяте добрите си маниери, за да възприемате лошите чужди; бъдете нежна и добродетелна и страдайте, ако съпругът ви поиска. Уважавайте всички хора около него, но пазете се да не би поради любовта, която изпитвате към тях и те изпитват към вас, да не заличите от сърцето си нашия народ, от който Вие произлизате."

Госпожицата, искам да кажа госпожата, отговаря по подходящ начин със следните думи:

[81] Салембрия – дн. гр. Силиврия в Турция.

„Господарю, знайте, че ако това е Божията воля, никога няма да чуете нещо лошо за мен. Но, добри ми татко, ние ще се разделим, както изглежда, и аз искам да се помоля на Господ да Ви даде сили да се преборите с неприятелите Ви и да се множат Вашите почести."

Може и да бъркам, но тази сцена ми изглежда покъртителна в своята простота. Сбогуването е предадено с 10 думи: „След което се прегърнаха и се разделиха едните с другите."

Този хубав град, където навремето са се настанили франкските барони, приютява и нас, но тъй като ние не сме в завоювана страна, няма никаква възможност да се избегне този четвърт час, посветен на Рабле, когато се натъкнахме и на една любопитна подробност:

Дървеният чардак на първия етаж, към който гледат спалните, където ние обядваме, е превърнат в импровизирана столова. Дали пък ханджията не смята благодарение на това архитектурно разположение да ни накара да си платим и леглата? Това ни изглежда същевременно гениална находка и прекрасно приключение. Всъщност дълбоко в себе си и ханджията смята така, защото след нашия отказ той не настоява повече.

За да запазя достойнството на двете нации, или по-скоро за да обезсърча тяхно самолюбие, няма да издам дали този прекалено интелигентен хотелиер бе българин или грък.

Глава XXI. Отпътуване от Филипопол – Циганси табор – Борците – Татар-Пазарджик – Белово – Малката полиглотка – Гората на барон Хирш

29 май

Отпътуване в 8 ч.; приспивен път през равнината. Туристите, които са преяли предишната вечер, изпадат в летаргично състояние, което не е благоприятно за бързината на мисълта. Всичко, което знам за този район, е, че има жито, плъхове, отново жито и надгробни могили. Върху един от тези конуси гордо се извисява кантон. Друг служи за пиедестал на два руски паметника.

Недалеч от Татар-Пазарджик в табор на цигани джамбази се открояват на небесния фон парцаливи палатки, черни жени, коне на свобода и голи деца с изпъкнали кореми.

Още по-живописен спектакъл ни очаква пред вратите на града. Около 60 турци и цигани са седнали в кръг – пъстра тълпа, в която се

срещат всички цветове на дъгата. Те следят съсредоточено перипетиите, през които минават двама борци. Пряката светлина придава силен релеф на изпъкналите мускули на двамата атлети, които приличат на живи статуи, направени от флорентински бронз. Явно вчерашният пазарен ден е бил добър; децата на природата се забавляват.

Веднъж създадено, впечатлението трудно се променя. Колкото и малко време да съм прекарал предишната година в Татар-Пазарджик, вече имам представа за този град, изграден в началото на XV в. от емигрирали от Мала Азия татари, и затова не искам нищо друго освен да се наобядвам. Нека все пак да отбележим за чест на Източна Румелия, че един интелигентен грък е имал смелостта да отдели значителна сума за закупуването на селскостопански машини и че той е успял да пласира лесно тези продукти на прогреса, срещу които нашите селяни се бунтуваха.

На петнайсетина километра различаваме отдясно селото и гарата Саранбей, издигащи се над зеленината. Докато кочияшът сменя комбинацията на впряга (един от старите ни коне показа признаци на умора), край нас преминава група косачи, слезли от планината. Те ще се цанят за коситбата и носят със себе си цялата си покъщнина. Жените и децата са натъпкани във волските каруци. Дузина коне, завързани един за друг, следват покорно тази колона начело с гайдар. Един овчар, който пасе овце в равнината, му отговаря със свирката си, направена от папур.

След последно усилие на впрегатния добитък пристигаме по ужасен път в Белово, начална спирка на железопътната линия за Константинопол; ханът е нов и нощта ще е приятна.

Първото човешко същество, което се появява, притежава чертите на малка германка от Филипопол, руса като житата. Освен родния си език това детенце от 10 години говори прекрасно и френски и ни прави неудобното предложение да преминем от френски на турски, от турски на полски, на гръцки или български „по Ваше желание". Такъв феномен, който някой хитър баща у нас щеше да показва по панаири и научни дружества, за да си осигури годишен приход от 10 000 франка, всъщност не е рядкост в Ориента. Смелостта и въодушевлението на дяволчето в къса рокля са неустоими; тя ни преследва, където и да сме, и ни весели със своето сладко бърборене. Как е попаднала тук? Ние научаваме, преди да сме я попитали: тя е паднала от първия етаж на къщата си; за малко да умре и за да оздравее, са я изпратили на село при чичо ѝ. „Все още куцам – казва тя, – но това

вече не си личи, защото не желая да се забелязва"... и ни хвърля поглед на малка женичка, вече кокетна, щастлива, че се грижат за нея, дяволски бъбрива, разпитваща ни откъде идваме, къде отиваме... Това е то ранното съзряване.

Около гарата три-четири хана и няколко житни ниви са заели тясна долина, запушена в двата си края от малки зелени ридове. Село Белово се намира почти на един час път оттук. Малко по-далече започва гората, дадена на концесия на барон Хирш. Мястото има лоша слава – то е свърталище на бандити. Секачите не са извън подозрението, че ако не са членове на престъпните банди в този див район, то поне са им помощници. В Италия такива хора ги наричат „manutengoli".

Гарата се намира на брега на Марица. В заграденото място са натрупани симетрично нарязани греди и талпи от дъскорезници в гората. Всеки ден 12 или 15 вагона натоварват тази дървесина, част от която принадлежи на частници, разработващи околностите на концесията на барон Хирш. Дали „разработват" е най-точната дума, или по-скоро трябва да се каже „опустошават"? Местни хора, и то млади, си спомнят как стогодишни дървета са хвърляли сянка там, където сега хилави дръвчета си оспорват малкото останала плодородна почва. Такава е съдбата на неразвитите държави. Алжир не е изключение, а нашата окупация не беше в състояние да ограничи обезлесяването. Това, което може да ни утеши донякъде, е, че Салустий[82] описваше това зло 40 години преди Христа, а и днес, повярвайте ми, могат да се намерят прекрасни дървета в средиземноморска Африка.

Глава XXII. Керван от куцовласи – Зле поддържан път – Железопътните линии на Балканския полуостров – Баня – Един фанатик на десет години – Предприемчива кокошка – Кучешко време – Българската граница – Пристигане в Самоков

30 май

В момента, когато приключваме с приготовленията за тръгване, керван от куцовласи излиза от западната теснина и за кратко време се установява пред вратата на хана. Странното им облекло и дръзки-

[82] Гай Салустий (86–34 г. пр. Хр.) – римски историк, автор на „Съзаклятието на Каталина" и „Истории".

те им обноски придават особен характер на тази парцалива група. Чертите им са нарочно подчертани: дългите им коси се спускат над слаби бузи в меден цвят. Почти всички носят върху дрехите си дълго черно манто от козяк. Конете им, твърде дребни на ръст, са тренирани като чистокръвни жребци и имат железни крака.

Тези куцовласи са от скитащия рояк, части от който вече срещнахме. Тук те се занимават с транспортирането на трупи на гърбовете на коне или мулета, или пък се цанят за пастири при българи, докато жените им пазят техните стада, предат или тъкат вълната и се грижат за по-малките деца, които не могат да бъдат помощници на бащите си.

Състоянието на пътя е неописуемо. При едно спускане файтонът се накланя толкова силно, че моят спътник е изхвърлен подобно на пророк Иона от утробата на кита. Той сръчно се приземява на двата си крака, на два метра от един батак, обръща се със своята пленителна усмивка и вежливо поздравява. Наистина това дете на Юга е с ангелски характер.

Въпреки че железопътната линия свършва в Белово, ние продължаваме по следите на трасето, очертано до София. На много места е оставало само да се поставят релсите и ние съжаляваме за ненужната вече баластра, която би свършила добра работа за нашия изтърбушен път. Тук и там се срещат водоскоци, чиито парапети вече са без горна част – селяните са откачили и отнесли грижливо изсечените камъни; насипи, които служат за достъпен път в някое село или са обрасли с бурени; снопи от релси, които ръждата разяжда... В цялата тази изоставеност има нещо тъжно, още повече, ако изчислим всички средства, хвърлени на вятъра, или по-скоро цялата енергия, изразходвана напразно, защото по-голямата част от работата е извършена от населението под формата на натурален данък и не е била платена от османското правителство. Ефектът от изразходвания труд днес е почти нулев.

Между проблемите, които днес занимават България, този за железопътните линии е сред най-сложните и парливите.

В наши дни политиката на западните държави е преди всичко с търговска насоченост. Проблемите на търговския трафик, на чуждите пазари за стоки са така свързани с чистата политика, че е трудно да се разграничи кога те са главната причина за много от съвременните войни. От друга страна, причините, които движат Европа към Ориента и които в крайна сметка ще отнесат и последните остатъци

от Турция, имат за крайна цел не само материалните придобивки, но и намирането на различни благоприятни условия за търговското развитие на всяка една от заинтересованите страни. Русия малко по малко завзема черноморското крайбрежие и Каспийско море; Англия се придвижва с широки стъпки от Малта към Кипър, от Кипър към Кайро и нейната активна пропаганда в Сирия ме удиви по време на пътуването ми през 1880 г.; с нашето настаняване в Тунис и ние печелим терен; Италия търси възможности да се настани в Триполитания, докато Австро-Унгария, вече господарка на Босна, на Херцеговина и чрез пълномощно и на Сърбия, се е запътила направо към Солун, поглеждайки с края на окото и към Константинопол.

Ако погледнем европейската карта, ще видим, че никаква пряка комуникация по железница не съществува между Централна Европа и столицата на Османската империя, че двата единствени пътя, достъпни за търговския трафик в Ориента, са: от една страна, Дунав с двойното препятствие от Железни врати и ледовете през зимата, от друга страна, по море през Триест, с дълги заобикаляния поради твърде насечения бряг. Във вътрешността на турските провинции има само участъци от изолирани линии и ето защо е учудващо, че балканската мрежа, която е от изключителна важност като транзитен път, още не е завършена. Тази аномалия се обяснява с политически предпоставки и частни интереси. Главните причини се наричат Англия, Турция и барон Х...[83]

Англия, винаги прекалено предпазлива, когато търговските ѝ интереси са застрашени, успява след Кримската война да се възползва от общата победа. Тя веднага се позовава на тези точки от Парижкия мирен договор, според които Дунавската делта се отваря за търговското мореплаване, и се обявява за неутрален международен път. През 1874 г. английска компания построява железопътната линия Варна–Русчук и 10 години след превземането на Севастопол чуждите пазари за английските стоки се разпростират нагоре по течението на Дунав до Видин. По този начин, благодарение на няколкото железопътни линии, свързани с пристанищата на Дедеагач и Солун, нейните манифактури завземат вътрешността на турските провинции, изтласквайки продукцията на Австро-Унгария и Германия. Трябва да се подчертае, че и френската търговия, вървейки след другите, се развива доста добре, особено когато започва да използва Солунското пристанище.

[83] Барон Х... – барон Хирш.

Ясно е, че играта на Англия цели да попречи колкото се може по-дълго на изграждането на директната железопътна линия от Виена до Константинопол. Ето защо тя всеки път подкрепя барон Х..., когато той се мъчи да избегне спазването на сключените договорености с Турция и да ги измени в посока на запазването на статуквото.

През 1868 г. концесията на османските железопътни линии е дадена на Лангран-Дюмонсо и когато през 1869 г. белгийският банкер се разорява, концесията за изграждане и експлоатация на тези линии преминава към барон Х...

С турски пари, идващи от официалната правителствена „гаранция", той бърза да завърши някои участъци, които обаче не са най-важните. В продължение на 3 години баронът успява да се изплъзне от клаузите на договора, които му вменяват свързването на цялата вътрешна железопътна мрежа с европейската, и през 1872 г. майсторски прехвърля върху турското правителство задълженията, които не е изпълнил. Така Високата порта е натоварена със задачата да построи директно връзките, докато г-н Х... се ангажира да изгради отсечките Скопие–Митровица, Харманли–Ямбол и Ямбол–Шумен, което остава само проект.

Когато избухва войната през 1877 г., въпросът със свързването продължава да стои нерешен въпреки няколкото започнати строежа, колкото да се затворят устата на хората. Турция веднага забравя за поетите ангажименти, виждайки в тяхното осъществяване стратегическа заплаха. От своя страна Австрия и Унгария дълго време имат разногласия относно точното трасе.

Идва Берлинският договор, който възлага на България и Сърбия да поемат „и задълженията, които има Високата порта, както към Австро-Унгария, така и към Дружеството за използване на железниците в Европейска Турция по завършването, свързването и използването на железниците, които се намират на нейна територия."

Така се стига до сегашната ситуация. Представителите на четирите заинтересовани страни (Австро-Унгария, Турция, Сърбия и България) се събират на няколко пъти на „четиристранни конференции" и накрая се договарят и подписват окончателна конвенция. Що се отнася до България, конвенцията я задължава да започне работите най-късно една година след подписването и да ги завърши най-късно в двегодишен срок. Участъкът, свързващ сръбските жп линии от Цариброд до София, е с дължина около 67 км. Участъкът от София до Белово, правещ връзка с турските линии, не надхвърля 46 км.

Към линиите, които г-н Х... се ангажира да построи за сметка на турското правителство, е включена и секцията Ямбол–Шумен. След подписването на Берлинския договор по-голямата част от терена, прекосяван от тази линия, принадлежи на Княжеството; следователно върху него ляга задължението да завърши работите, започнати едва през 1873 г. и бързо прекратени под претекста, впрочем твърде приемлив, че Портата не предоставя необходимите суми; по време на четиристранната конференция изглежда, че България е била освободена от всякакви задължения в тази област. Доста странно е, че протоколът от тази среща не споменава нищо. Ето една линия, която ще бъде завършена на куково лято! Това има голямо значение за бащата на „турската гаранция".

Според договора от 1872 г. железопътните линии от турската мрежа ще бъдат експлоатирани в продължение на 50 години от барон Х... срещу годишна вноска от 8000 франка на километър; до този момент видният финансист отказва да изплаща исканата сума с аргумента, че тя ще бъде изплащана след изграждането на всички връзки. Не съм виждал лично текста на договора от 18 май 1872 г., но можах да се убедя, че изказаната по-горе претенция е по принцип приемлива. Оттук следва, че незавършването на линията Ямбол–Шумен ще отложи за неопределено време задължението да се изплаща паричното обезщетение за линиите в експлоатация. Ако това е крайният резултат, хитрият барон не е платил много скъпо с отказа си (подписан от негово име на 31 май 1883 г.) „относно българската територия на всякакви права както за построяването, така и за експлоатацията на железопътните линии, предвидени от договора от 18 май 1872 г. между Високата порта и споменатата компания..." Той все пак се е погрижил да не отстъпи и на крачка по проблема, който за него има голямо значение днес и от чието решаване може да се очаква пробив в преговорите за закупуване на линията Русчук–Варна. „Подразбира се – се казва в отказа, – че тази декларация не се отнася за линията Русчук–Варна."

Както и да е, нека оставим барон Х... и да разгледаме друга страна на проблема на българските железопътни линии:

България беше бойното поле на руско-турската война. Страната ще играе важна роля и в бъдещата война, която независимо от днешните прегръдки рано или късно ще вкара Австрия в конфликт с Русия. Така че освен търговския интерес, свързването на линиите има и военно значение. Двете Велики сили, станали съперници, трябва

да се погрижат за бързото транспортиране на техните армии на Балканския полуостров. Забележително е, че от времето на Берлинския конгрес всички проекти, които са благоприятни за Русия, са последователно изоставяни, без да изглежда, че тя забелязва това – което, повярвайте ми, братя, е само привидно.

Линията Ямбол–Шумен би позволила бързото придвижване по пътя Одеса–Варна до Балкана и оттам в сърцето на Източна Румелия в случай на съюз с Турция или слабост на отбраната.

Преди 3 години голямо виенско дружество сключи споразумение с една от най-големите банки в Париж и предложи на княжеското правителство да построи железопътна линия от Свищов до Балкана в плодородната долина на река Янтра. Тази линия, минавайки на изток от Шипка, би се съединила, от една страна, с турските линии при Йени-Заара, от друга, с румънските при Крайова, след пресичане на Дунав. Ако предположим, че Румъния стане неин съюзник, Русия би си осигурила много бърза връзка с Румелия и България.

Австро-Унгария има шанса, че търговските ѝ цели са в пълна хармония със стратегическите ѝ интереси. Първата от двете линии, за които говорех, може да бъде изградена чрез свързване от тридесетина левги и мост на Дунав, който ще бъде построен вече със сигурност между Гюргево и Русе и ще стане конкуренция на унгаро-сръбската железопътна мрежа. Връзката между Берлин и Константинопол може да се осъществи през Галиция (Лемберг[84]–Черновиц[85]–Яш) и Румъния.

Втората линия би се явила конкуренция на унгаро-сръбската мрежа, привличайки голяма част от търговския и пътническия поток от Константинопол за Виена, и най-вече би компрометирала от гледна точка на международния трафик перспективата, за която се споменава в решението на събранието на акционерите от „Юнион женерал“ на 30 април 1881 г.: „...Белград ще бъде един вид вратата, през която трябва да преминава големият търговски и икономически поток между Западна Европа, Илирийския полуостров и Източния свят. Потенциалната дирекция на източните железници ще бъде в Белград. Там ще се намира и центърът на управление на влиянието от всякакъв род, което железопътните линии носят.“

В наши дни австро-сръбската линия е завършена до Ниш. Споразумението, с което България се задължава да съедини тази линия с

[84] Лемберг – дн. гр. Лвов в Република Украйна.

[85] Черновиц – дн. гр. Черновци в Република Украйна.

турската железопътна мрежа, е подписано и предстои да започне изпълнението му. Изглежда, че Австрия е постигнала целта си, докато Русия все още уточнява маршрута на своята железопътна линия от София до Дунав и тепърва ѝ предстои да направи необходимите стъпки, за да се приеме този проект, на който българите с право се противопоставят, защото той не отговаря на техните икономически интереси и може само да превърне тяхната територия в терен за бъдещи военни действия, от които те толкова се страхуват.

Важна особеност е, че тази железопътна линия, за която въобще не се говори официално и за която се сещат само случайно от време на време, е всъщност главен повод за вътрешнополитически конфликти и стои в основата на много от най-прикритите маневри.

Спокойствието на железопътния транспорт, където човек кротко си пътува полегнал в хоризонтално положение, е само нежен спомен в момент, когато сме подложени на варварско разтърсване. И като си помислиш, че този адски път е „търговска артерия". Оттук пристигат маслото и сиренето, произведени в съседните на Самоков села; прекупвачите ги складират в този град и ги отправят към Константинопол, който в замяна изпраща захар, кафе, петрол и други бакалски стоки.

Човешката душа отразява точно усещанията, получени от външния свят, освен в случаите, когато някоя голяма радост, силна мъка или друга грижа не я откъснат от постоянното напрежение. Този феномен се наблюдава най-вече по време на пътувания, когато липсата на непосредствени грижи, интензивността на волния живот, успокояването на ума, който не е под напрежение, намаляват силата на реакциите на човека срещу влиянието на външния свят. Има часове на пълно сливане; един слънчев лъч ви изпълва с радост, облаците ви развалят настроението. Небето е мрачно, мрачен е пейзажът, мрачни сме и ние. Едва хвърляме по някой поглед към скалите, които ограждат тесните части на пътя, към черния хоризонт, който се разширява в далечината, към селяните, които отправят към нас по някоя добра дума, към жените, които смирено се изправят на праговете на къщите си. Тази любезна привичка все още съществува в Източна Румелия, докато в Северна България вече е на изчезване. Където идва свободата, любезността рядко я следва. Казвам това, без да искам да отричам свободата, която много обичам за себе си, но и нещо рядко срещано – обичам я и за другите.

Радвайте се, мои натъртени части от тялото – Баня е пред нас.

Както вече казах, Баня е обобщителното име, което се дава на всички села, където има топла минерална вода. Тук баните са разположени малко извън селото, сред турски гробища. Сградата, където се намират, има вид на джамия, без минаре. Часът е точно 12, когато пресичаме централния площад; ходжата гъгне молитвата; петнайсетина мюсюлмани извършват обред абдест в дървена будка с шестоъгълна форма на двадесетина крачки от джамията.

Гладът ни подгонва; отегчени да чакаме талигата, която доста сме изпреварили, започваме подготовката за обед в беден хан, където всичко липсва. След дълго търсене намираме котле, останало сигурно от римската епоха, чието почистване, много по-нужно от това на Авгиевите обори, ни отнема поне четвърт час. Това позволява на закъснелите да ни настигнат заедно с провизиите. Но тъй като вече сме започнали, продължаваме и приготвяме омлет с много добър вкус за разлика от лошото вино, което не препоръчвам на никого. По време на яденето румелийски митничар ни подлага на кратък разпит, който завършва с дълбок поклон.

Тази част на Баня е много приятна. Въпреки внезапно появилото се, силно напичащо слънце, което предсказва скорошна буря, аз с удоволствие се разхождам сред естествени горички, пресичани от течащи потоци и разведрявани от гласовете на хиляди птички.

Така внезапно, както се бе появило, слънцето изчезва и гръмотевиците прорязват небето, придружени от истински потоп. Аз се скривам под навеса на свещената будка. Няколко турчета са вече там, излегнали се по пейките. Между тях има едно много красиво момиче. Неговият брат, хлапе на десетина години, нежно и бледо, с финитe черти на последните издънки на дрèвна раса, ме фиксира с очи, подозрителни по навик. За него аз съм гяур, още по-омразен, защото личи, че от ден на ден ставам все по-силен. Момиченцето, много интелигентно, за да има предразсъдъци, и много любопитно, за да избяга от чужденеца, явно желае много да се запознае отблизо с парче шоколад, но „яростният мюсюлманин“ я сграбчва, разтваря юмруците ѝ, сграбчили перилата, и я отвежда. Жертвата ми хвърля поглед, изпълнен със съжаление, и се сбогува пламенно с фотографската чанта; не за първи път тази дяволска чанта помрачава личния ми успех.

Малкият пакостник си е въобразил, че изпитвам неприязън към него; ето защо с нескрито удоволствие виждам как се спъва и цопва в средата на една локва ведно с фанатизма си.

„Този, който лъже другите, сам се лъже“ – казва един наблюдател.

Аз не съм единственият, който се разсмива; моята веселост се предава на една българка, която минава заедно с хлапето си, запретнало дрехите си до пъпа и щастливо цамбуркащо с крачета из придошлите вади. Друго, по-малко дете е завързано в цедилка на майчиния гръб и реве от яд, че не може и то да прави като батко си. „Ти си щастлив само когато има безпорядък“ – казват нашите европейски майки на палавите си деца; явно, че тази поговорка е валидна навсякъде.

Отчаян, че ще видя края на дъжда, решавам да се примиря с риска от намокряне и потеглям към гранд-хотела на село Баня, където горкият Жул се отбранява от набезите на една влюбена кокошка, истинска Сафо, която го преследва без почивка и отказва категорично да го изостави. Полицията, представлявана от ханджията, се намесва и страстта, припламнала от парче хляб, което невинно е било натрошено, е смазана с насилие. Ето още едно доказателство, че по време на пътуване трябва да се избягва установяването на връзки с непознати.

А дъждът все вали! Смъкваме гюрука на колата, вдигаме кожения покривало, изваждаме пелерини, завивки и увити като мумии, натъпкани като сардели, продължаваме да се движим и клатим, натъжени от гледката, която се разкрива през тесния процеп на нашето скривалище, и още по-тъжни от това, което не виждаме, защото зад тези ревниви облаци, които ни пречат, се крият гледки, за които се носи славата, че са много красиви.

На българската митница – две редки птици: първо, един чиновник, който е толкова проницателен, че a priori разбира, че не сме закоравели контрабандисти, а дискретността му достига дори дотам, че не ни проверява багажа, и второ, един прекрасен черен щъркел, който се изправя тежко на няколко крачки от нас, тракайки с дългия си червен клюн.

Един час по-късно Самоков се разкрива пред нас със своите къщи, градини и джамии. Ние се наслаждаваме на спектакъла с радостта на хора, спасили се от опасно премеждие, и с нежността на изгладнелите, очакващи удоволствието да намерят топъл подслон. Този подслон е всъщност филиал на палата, построен в София от моя спътник.

Глава XXIII. Какво може да се види в Самоков – Искър – Железодобивната индустрия – Продуктите ѝ, западането и бъдещето ѝ – Екзекуцията на кочияша Петро – Затрудненията на туристите

31 май

В Самоков, град с 10 000 души, околийски център в Софийски окръг, няма нищо, което да е от особен интерес за чуждите туристи. Вижда се това, което се наблюдава навсякъде в България: повече или по-малко повредени минарета, турски чешми, окастрени върби, дървени къщички, толкова мънички дюкянчета, че ако продавачът има и най-малък корем, той затулва цялата стока, а в пазарните дни – задръствания от волски каруци, оседлани коне и двукраки същества от единия и другия пол. Гордостта на Самоков е неговата река – Искър, която е най-голямата на територията на Княжеството. Тя тече надолу към Софийското поле, проправя си път през западната част на Балкана, криволичи отдясно на Враца и описвайки безкрайни завои, се влива в Дунав, на равно разстояние от Ряхово и Никопол, без да минава през някое по-многолюдно населено място, без да е пренесла по водите си и най-малката лодка, без да е послужила за нещо друго, освен за задвижването на няколко воденици.

Всъщност не съм съвсем прав. Искър има заслугата към Княжеството, че е пресякъл Врачанския Балкан и е посочил единствения възможен път за свързването някой ден на София с Дунав посредством железопътна линия.

Спускащ се от съседните планини, в Самоковското плато той запазва характера си на буен планински поток, променяйки течението според капризите си – ту бурно и неукротимо по време на топенето на снеговете, ту отслабнало и задъхано от борбата с милионите речни камъни, които е натрупал от хилядолетия, но през всички сезони ровещ се, недискретен, шумен, вечно търсещ нови корита за своите неспокойни води. Всъщност той е като един благодатен сърдитко, който радва домакините, развеселява дворовете и градините, като ги изпълва със звучността на бистрите си води.

Околностите на Самоков обединяват полезното с приятното. Тази равнина с надморска височина от над 900 м произвежда висококачествено жито, а пасищата изхранват голям брой добитък. Градът е център на активна търговия със сирене и масло. Гори от разнообра-

зен вид покриват планинските склонове, чиито очертания придават на пейзажа възвишеност. Долини, чиято суровост не изключва и изящност, търпеливо очакват по-далновидните бъдещи поколения да изградят тук летни резиденции или пък възраждането на издъхващата днес индустрия да събуди заспалото ехо.

Тук е районът на желязото. Около 1860 г. в околностите на Самоков се наброявали над 80 пещи и 18 ковачници или самокови, всичките движени от водната сила. Множество леярни са разположени надлъж и шир по течението на Искър до хана Горубляне в Софийската равнина; по горната част на Марица в Кискьой, Баня, Махала[86], Радуил, Костенец и Сестримо; по горната част на Палакария в Ярлово; близко до изворите на Струма в Студен крапец[87] и т.н. Около Етрополе по поречието на Малък Искър има големи купища сгурия и според местните жители преди 60 години тук са били разположени тридесетина фабрики, които, използвайки изобилието на гориво, са обработвали руда от Самоков.

Къде е централното находище на този минерал? Неизвестно. Къде е действащата мина? Никъде.

Самоковската руда е много особена – магнитен железен оксид, много богат на желязо, чието средно съдържание е от 60 до 70 %. Събира се в наносите на някои реки, особено на тези, извиращи от Витоша. Под влияние на атмосферните условия скалата, изграждаща планината, състояща се от различни минерали, се разпада и се превръща в чакъл, повличан от водите след топенето на снеговете. Щом потокът загуби силата си, частите от този чакъл се утаяват и наслагват последователно според големината и плътността си. Желязната руда, по-тежка по принцип, остава отдолу под формата на купчини от фин черен пясък.

От незапомнени времена селяните събират този пясък и с помощта на естествена технология го разлагат и промиват в резервоари и басейни в специални помещения. Понякога това са най-обикновени дупки, в които водата от снеговете довлича тези частици в състояние на суспензия; сместта многократно се разбърква с помощта на пръти; пясъкът, съдържащ желязо, се утаява, а земните частици като по-леки са отнасяни от приждащата вода. Понякога, както в Ковачевци (по пътя от Самоков за София), няколко последователно

[86] Махала – дн. с. Марица.

[87] Студен крапец – дн. с. Студена.

разположени басейна позволяват да се извлече почти цялото количество желязо и да се получи пълно промиване. Но по-голямата част от инсталациите са напълно примитивни и като изключение могат да се посочат няколко по-значителни постройки, издигнати отпреди: например по билото на планината Шипочан (по десния бряг на Искър) между Баня и Самоков водопровод от няколко километра докарва водата, предназначена за промиване, на няколко различни места.

Помещения за промиване на водите са съществували на много места. И днес има останки в покрайнините на над двадесет и пет от селата в района на Шумнатица и Витоша.

Няма да навлизам в техническите детайли на фабриките за редукция, където минералът, след като е бил подложен на последно промиване, преминава през пещ, наподобяваща каталунските, захранвана от дървени въглища, и през леярните, където чистото желязо е преработвано в пръчки с неправилна форма. Инструментариумът и машините и на едните, и на другите са толкова примитивни, колкото и на постройките за промиване. Суровият българин, по-силен и от Аисауа[88], дори не си служи с клещи, за да борави с все още топлия метал. Един фабрикант, почитател на прогреса, е имал идеята да докара от Европа машина за валцуване; тъй като не са успели да сглобят частите ѝ, тя е била изоставена в един ъгъл. Там си стои и сега.

Интересен е въпросът, ще може ли да бъде възстановен железодобивът, съществуващ от незапомнени времена, чиито продукти са се търгували дори по Мала Азия? Този проблем занимава множество умове и поражда много илюзии. Господин Тонор, белгийски инженер и голям специалист, натоварен от две години с ръководството на минното дело в Княжеството, не дава големи надежди. Доводите му са ясни: упадъкът на железодобива в България е резултат най-вече от по-високата себестойност на продукцията в сравнение с метала, идващ от чужбина, а тази по-висока себестойност се обяснява с несъвършенството на използваните методи. С транспортните разходи и с големия разход на въглища се добива чисто 1 част желязо към 6 части руда, а в рудата се съдържа не повече от една трета метал. Една доменна пещ, подходящо оборудвана, ще трябва да преодолее много присъщи за това производство пречки, като отдалечеността на помещенията за промиване, високата цена на все още редките горива, не-

[88] Аисауа – северноафриканско племе, прочуто с издръжливостта си.

постоянната работна ръка, конкуренцията на европейската продукция; ще се сблъска най-вече с недостига на природната суровина. Количеството, твърде неравномерно добивано в утаечните ями, не може да надхвърли годишно 20 000 тона. Колкото до шлаката, натрупана на много места, явно е, че тя запазва до около 40 % метал, но нейният обем не може да бъде точно изчислен. Разхвърляна на хиляди различни места, скрита от трева, къпинаци или жита, тя принадлежи на множество дребни собственици, които естествено биха спекулирали при продажбата ѝ.

Във всеки случай, дори и при най-добро стечение на обстоятелствата, след събирането на руда и шлака доменната пещ няма да може да работи достатъчно дълго, за да изплати разходите за инсталирането си. Ето защо „специалистът" – както го наричат в България, – смята, че железодобивната индустрия може да бъде възстановена само при две условия: да бъдат ограничени плановете само до задоволяване на местните нужди и да се изменят коренно сегашните методи, за да може да се намали стойността на добива за тези изделия, които могат да се изработят от самоковското желязо, което е меко и лесно за обработка.

Очаквайки бъдещето да се произнесе върху възможностите за възраждане на металургичната индустрия в Самоков, шлаката нерядко се използва при поддръжка на пътищата, а ако се навлезе в гънките на планината, се откриват останки от бивш просперитет. Кратка разходка ни отвежда до развалините на изоставена ковачница; стар шоп с неприветлив вид, сам сред камъните, напомня за Марий[89] сред развалините на Картаген.

Тази разходка става повод за инцидент, който е толкова по-неприятен, именно защото е и неочакван; уважаемият Петро, разглезен от удоволствията, които предлага градът, е отговорил по не много кавалерски начин на многократно повтаряните искания да впрегне конете и пристига с леко закъснение от около три часа. Този акт е квалифициран като неподчинение и е прибавен към няколкото други прояви на недисциплинираност. Той е отзован веднага, след като му се заплаща дължимото. По телеграфа е изпратено искане да му се намери заместник в София.

И ето, че „френската армия" е „блокирана" в Самоков. В края на краищата може пък тук да се угоим.

[89] Каиус Мариус (157–86 г. пр. Хр.) – римски генерал, разбил Югурта.

Глава XXIV. Самоков (продължение) – Неделното спокойствие – Сватбен кортеж – Пътищата на клюката в България – Сватба в село Доспей – Костюми, танци, традиции

1 юни

Хората, които живеят под пара и се разболяват от бездействието, не познават едно от големите удоволствия на живота в изостаналите страни. Аз се чудя какво може да прави един американец от Трето авеню, англичанин от Ситито или французин от района на Борсата в неделя в Самоков.

Познаваме неделното спокойствие в нашите западни провинции, но това тук е квинтесенцията на спокойствието. Пред вратите жени и моми, насядали в кръг на земята, със скръстени ръце върху коленете гледат как тече времето, неми и с фиксиран поглед, подобно на стадо, което преживя. Всички са много чисто облечени а ла франга с изключение на няколко местни особености на украсата и бижутерията, като малка червена шапчица и обвилата я плитка, което може да се види още в Сърбия и често в Гърция, откъдето изглежда тази прическа е привнесена. Вкусът към ярките цветове е оцелял, но западните платове също навлизат стъпка по стъпка; те обаче нямат цветовата хармония на ориенталските.

Градът се е разпростpял нашироко; скитам се по безкрайните улици. В покрайнините човек се чувства като на село. Дворовете са превърнати в градини, където безредно растат овошки, най-вече круши, обитавани от косове и скорци. Площадите представляват морави, където деца се боричкат редом с магарета и овце. На всяка крачка трябва да се прескачат течащите вади, навсякъде има големи камъни.

Когато започвам да се оглеждам за ядене, чувам звуците на ожесточаваща се музика, която приближава, и скоро от дъното на улицата се появява тържествено шествие, което изглежда по следния начин:

Начело са конници, следвани на десет крачки от гайдар и тъпанджия. Двама едри мъже танцуват пред каруци, теглени от волове, отстрани с водачи, въоръжени с остени. Върху каруците, покрити с пъстри платове, опънати на полуобръчи, се различават човешки фигури и смесица от най-различни неясни цветове. Отзад три момичета в селски носии се издигат като нимфите на Жермен Пилон[90]; под роклите от едър син шаяк без никаква гънка техните млади тела се покла-

[90] Жермен Пилон (1537–1590) – френски скулптор, автор на „Трите грации".

щат според подскоците на каруцата. Те пеят с мъжки гласове монотонен припев – това е сватбена процесия.

Бях забравил вече за тази среща, когато към края на обеда процесията се появява отново под прозорците ни и аз научавам, че са се запътили към село Доспей, за да отпразнуват там сватбата. Внезапно ме обзема желанието да се отдам на непредвидената случайност – този бог за туристите, и се самопоканвам на празненството.

Един час по-късно, след като напразно търся в целия град файтон – нещо непостижимо поради интригите на Петро, който не си е заминал, – сядам в талигата, предназначена за багажа. Това е божие предзнаменование – никога, ама никога не бих пристигнал в крайната точка, ако бях използвал по-цивилизовано превозно средство.

Доспей, или по-точно Долни Доспей, е малко селце, където последното преброяване е отчело 250 мъже и 245 жени – равновесие, благоприятно за сближаването на половете; от Самоков се забелязват кафявите петна на купчината къщи. На пръв поглед няма нищо по-лесно от това да се пресече по права линия тревистата равнина, която изглежда толкова равна – като алея в парк, но реалността е съвсем различна.

Тези привлекателни български равнини са изпълнени с мочурища, с неравности и с камъни, които не се виждат от разстояние. Дървени каруци, впрегнати с волове или биволи, могат да се впуснат в приключение из тези лъжливи степи, защото послушните животни в случай на нужда могат да се изкачат и върху покрива на къща. При достигането на непроходими места селянинът бързо разпряга конете, издигайки двата клина, поддържащи хомота, и със собствените си ръце пренася леката подвижна част; но за гражданина начинанието не е толкова просто. Колкото до пътищата, има богат избор, стига да могат да се различат в новопоникналата трева. По-често обаче те са трасирани от колелата и се разместват според терена, чиято повърхност непрекъснато се променя от бурите, дъждовете и снеговете. Колкото до упътванията, как да им вярваш повече, отколкото на собствените си очи? За българина добър е всеки път, за който не е абсолютно сигурен, че ако тръгне по него, ще убие конете си и има шанс едно на десет да оцелее.

С непрекъснато питане ние следваме в продължение на час пътя към Дупница, без да рискуваме да тръгнем през полето, но в края на крайщата проклетото село се подиграва с нашите колебания. То отдавна е отминато, когато колата тръгва по някакво далечно подобие

на път, който с голямо заобикаляне ни довежда до мечтания Доспей, но с цената на каква гимнастика! Чудя се дали някой постоянен пътник на омнибуса Мадлената-Бастилията[91] би могъл изобщо да си представи как ние сме принудени да стоим прави, вкопчили се в обкова на талигата, готови всеки момент да балансираме в една или друга посока, за да не се преобърнем. В такива тежки моменти оценяваме безстрашието на тези несравними местни дребни кончета, навити като стоманени пружини, за да изкачат пътища, покрити с лепкава кал, огъващи се назад с опасност да се свлекат в пропасти, прескачащи препятствията и повдигащи се, без да докоснат земята с колене, когато ударите на ока почти ги повалят наполовина.

Дали не сме във война и противникът не е минал вече оттук? Няма жива душа, дори и куче в празните къщи. Само няколко лакоми прасета, които нищо не е в състояние да откъсне от крайната им цел – угояването.

Едно момиченце с къса поличка ни спасява от неудобството и ни насочва към мястото, където се е съсредоточила цялата активност на махалата. В един двор, който надали има и 50 кв. м, дълго хоро се мъчи да се разгърне. От погледа, който хвърлям натам, оставам доволен: двадесетина войника са се смесили с местните контета; бялата риза, вталена в кръста, и каскетът от същия цвят разбиват монотонността на тъмните униформи; тежките ботуши по военному отмерват ритъма на равномерната музика. Двамата музиканти са виртуози в областта си, те са доведени от доста далеч.

Облеклото на танцуващите жени е почти идентично с това на момичетата от Вакарел: рокля от тъмносин шаяк, без дипли, стегната в кръста с широк колан, скроена така, че да се вижда и платнената риза отдолу с краища от копринена шевица, достатъчно къса, за да се открие и долнището на пола, избродирана в приятни светли тонове; тясна яркочервена вълнена горна част, плътна по ръцете от рамото до лакътя и разтворена върху широките ръкави на ризата, където се повтарят бродериите от долния край. Част от жените са с една-единствена плитка, усукана около жълт, зелен или бледолилав шал; другите са украсени с безкрайно много малки плитчици, удължени с изкуствени коси или просто с конски косми. Катарама, направена от две сребърни плочки, кръгли и големи почти колкото чинии, се закопчава върху раирана престилка с различни оттенъци на бяло, или

[91] Мадлената, Бастилията – известни парижки площади.

яркочервена, украсена с черни черти и многоцветни точки с големината на грахови зърна. Неизброими са гривните, обиците, старите монети, които, нанизани като тежки огърлици, се сключват като броня върху гърдите и трептят по гърбовете на танцьорките, звънтейки като звънците на испанските мулета. Не е възможно да се опише изчерпателно изкуствената флора, закупена от еврейските дюкяни в Самоков или София, която украсява главите на доблестните и безгрижни дами, от които се изисква не доброта или привлекателност, а широки плещи и здрави крайници, сигурна гаранция за доброто бъдеще на нацията. За успокоение на онези, които се възмущават от липсата на вкус, ще кажа, че и естествените полски цветя се смесват с бледите имитации на виенското изкуство.

Облеклото на мъжете не е интересно: червен пояс и панталон от бял или кафяв шаяк, широк в ханша и плътен от коляното до глезена, са основните части, защото повечето са захвърлили горната част от дрехите си, преди да се изложат на слънчевите лъчи.

Хорото е типичният танц на славяните от Балканския полуостров, а с леки изменения и на гърците, от които без съмнение е дошло. Можах лично да се убедя, че кръговете на танцуващите жени от Мегара[92] не се различават съществено.

Хорото е ритмичен четиритактов танц, на чийто четвърти такт, леко разчупен от едва доловима пауза, се прави стъпка напред, а другите се придружават със сложни стъпки назад с бързо удряне с крак; ръцете се преплитат и се хващат за коланите на съседите. Тези преплитания образуват хармонични фигури и разгъват избродираните части на облеклото на танцьорките, разположени по такъв начин, че да показват цялостната рисунка в долния край на ръкавите. На двата края на веригата мъж и жена размахват със свободната си ръка бяла кърпа, насочвайки змиевидните вълнообразни движения. Пространството е толкова ограничено, че кръговете се извиват един в друг, описвайки няколко концентрични дъги.

В средата на хорото двамата музиканти се поклащат с изразителни гримаси, разпалени и разпалващи играчите. Те прекъсват свирнята от време на време един след друг, за да надават възгласи, които сякаш вливат в уморените вече нозе френетично напрежение, без дори мускул да трепне по безизразните лица. Въпреки търсената неподвижност на лицата лесно се вижда разликата в отделните темпе-

[92] Мегара – град в Южна Гърция.

раменти: с малко повече внимание можете да разграничите буйните, съвестните, преситените; но всички имат вид на безкрайно отегчени – това е правилото. Сякаш точно за тях се отнася изразът: „Господи, колко хубав щеше да бъде животът, ако не бяхме задължени да се забавляваме."

Ами само си помислете – под открито слънце, при 50-градусова жега и това продължава с часове! Какъв букет от човешки материал би могъл да набере някой романтичен естественик, за да изследва ароматите!

Около хорото тълпата възрастни, деца и сериозни мъже, които вече не танцуват, се бутат един в друг. В полусянката на ниските къщи безредно се преплитат отражения от неясни цветове и смекчени отблясъци на старо сребро.

Портата на двора, където живее младоженецът, е отрупана с народ. Сипаха ни в малка, но много мръсна чашка ракия. Трябваше да я изпием (сами си го търсехме!), също както трябваше и да се качим на верандата и да седнем на не много солидни трикраки столчета – оттам се извисяваме над цялото тържество. Долу продължават да тропат толкова яростно с крака, сякаш от това зависи съдбата на отечеството; от време на време някоя жена се откъсва от кръга, за да поднесе гърдата си на бебе, което протестира срещу кърмаческата немощ на родителката, която трябва да го изхранва.

Внезапно хорото се разтурва. Годеникът – такъв е още статусът му, се приближава към баща си, за да поиска разрешение да се ожени. Той се покланя почти до земята, докато в същото време един оратор отправя с любезни думи молбата към главата на семейството – бащата се съгласява. Синът, след като му целува ръка, се обръща към майка си, която протяга ръце и без да чака, се хвърля на врата му и ревниво го целува по двете бузи. Този нюанс в церемонията е много трогателен.

Междувременно волските коли са влезли в двора. Гражиите са заели мястото си отзад; размахвайки малки кърпи, завързани за остените, водачите им се прекръстват два пъти и потеглят. Музикантите застават начело на процесията. След това идва годеникът и сестрите му, които са го прегърнали през кръста. Прическата на една от тях е странна: дървен рог се подава над челото, покрит с воал, спускащ се на раменете. Нимфите от каруцата пеят с пълно гърло бавна монотонна песен, с една безкрайно повтаряна еднообразна мелодия. В края сватбарите се разпиляват и подскачат от камък на камък през

вадата, която тече в средата на неравния път, прорязан от ивици светлина и сянка.

Ние сме тръгнали в този ред, или по-скоро безредно, да търсим годеницата, която още не сме зърнали. Тя живее в другия край на селото, а къщата ѝ е като на всички останали. Родителите и старейшините на селото ни чакат, седнали на дървени столчета около дълга маса, направена от две съединени талпи, върху която са поставени ръжен хляб, сладкиши с чудновати форми, украсени с листа, и чинии от ламарина с други груби сладкиши.

Официалният говорител съобщава на бащата, че идват, за да поискат дъщеря му. Селянинът приема учудения вид на човек, паднал сякаш от четвъртия етаж; „адвокатът" удвоява красноречието си и в края на краищата изтръгва съгласието. Тогава годеникът пада на колене, удря земята с чело и се надига, за да се наведе над ръката на бъдещия си тъст; с уважение я целува, държейки едно павурче, подадено му от неговата сестра, която изпълнява службата на носач. Трябва да подчертаем нейната много уморителна, макар и безмълвна роля: освен чантата с двойни джобове, в която е бохчата на младоженката, тя съхранява украсения с цветя и паунски пера булчински воал и тежката шуба, която ту поставя, ту маха от гърба на брат си според изискванията на церемониала.

Същото коленичене, същото целуване на ръце, същите отпивания от павурчето се повтарят с всички мъжки роднини на момата и старейшините; след това остава да покорим майката и лелите. Доveждат ги една по една, за да ги попитаме. На възраженията адвокатът на младоженеца упорства, надува се, поти се; неговото удивително красноречие намира отговор за всичко. Вдъхновявайки се от г-н дьо ла Палис[93], той напомня, че и старите някога са били млади, че са преминали през същите перипетии, че техният кураж да се преборят с живота не липсва и на децата им, и завършва с благопожелания, които един възрастен мъж с добри очи и беззъба уста допълва, смеейки се силно.

Господи, благодаря ти! Всичко е уредено. Жените подават с царствен жест черните си ръце, за да бъдат целунати, и изпиват полагащата им се ракия. Дават на главния герой на празника шубата и калпака му; той сяда, без да променя веселия си вид на осъден на смърт,

[93] Жак дьо ла Палис (1470–1525) – френски военачалник. Името му става нарицателно за наивно твърдение.

сред старейшините, все още строги като съдии, които не са обядвали. Хорът, чиято музикална енергия не отслабва и за секунда по време на изнервящата церемония, внезапно е прекъснат от писък на гайда и хорото се заформя отново в съседния двор с удвоена енергия.

След половин час – ново движение: тълпата притичва пред къщата на годеницата. Накрая тя се появява най-отгоре на дървеното стълбище.

Ослепителна, изпъната, със събрани крака, със затворени очи, неподвижна и студена като индиански идол – човек би си казал, че това е азиатска принцеса, която се принася в жертва за своя народ, и аз се сещам за картините на Густав Моро[94].

В сивотата на бедните къщурки от кирпич ефектът от появата ѝ сред сиянието на слънцето е наистина завладяващ. Клончета от чимшир, изкусно изплетени като ветрило, обгръщат лицето ѝ в ореол, обсипан с нарциси; това напомня арките, които бяха на мода по времето на Луи XVI. Благодарение на изобилието от малки бижута във формата на звездички, закачени сред зеленината, обратната страна на тази прическа наподобява храст, обсипан със светулки. Дрехите ѝ са както и на останалите момичета, но косите са сплетени по начин, който показва, че девата ще заеме място сред жените. Плитките, изкуствено продължени, стигат до петите и са закичени с венчета от монети с най-различна възраст и произход. Колкото до гривните, герданите и другите дрънкулки, които обсипват ръцете, врата, гърдите ѝ, дори и професионален бижутер би се затруднил да ги опише. Не всички накити ѝ принадлежат; нейните приятелки – това е традиция – са ѝ помогнали за украсата. Какво е значението на белия хляб, сложен в колана, не можах да разбера.

Цялата амуниция тежи ужасно, а горещината се увеличава въпреки появилите се облаци. Горкото момиче тръгва напред, почервеняло и подпухнало, с упорито спуснати надолу клепачи, със сериозност и плавност, изпълнени с величие.

„Incessu patuit dea..."

Жените са превъзходни актриси и това простодушно същество играе прекрасно ролята си. Тя отива право към по-големия си брат и му целува многократно ръката. Той я завежда до годеника, който отвръща глава с безразличен вид, докато бъдещата му съпруга се на-

[94] Густав Моро (1826–1898) – френски художник, автор на романтични и символистични произведения със сюжети от Античността.

вежда пред него до земята и сграбчва ръката му, която поднася последователно към устните и челото си.

Бащата приема същите знаци за уважение, които след това са повторени пред старците и всички мъже в обкръжението. Всеки трябва да ѝ даде парà. Невероятно е как с умението на фокусник изкусното момиче прибира дискретно подаръка с опакото на ръката в момента на целувката. Едва съм забелязал този детайл, когато идва моят ред. Хванат в крачка, намирам в джоба си само рубла, която отлетява, без да почувствам друго освен птичи полъх. Изглежда, че въпреки желанието ми съм бил по царски щедър.

Завършила обиколката, феята се оттегля в двореца си. Танците отново започват и първенците заедно с младоженеца атакуват пиршеството.

Изморен от блъсканицата, дишам чист въздух в по-спокойна обстановка, когато песни ме приканват към сватбеното тържество. Играчите си акомпанират сами, докато музикантите се радват на няколко минути заслужена почивка.

Уморен съм от хорото и обмислям една твърде приятна идея, измъквайки се по постланата в моя чест черга пред вратата на мазето.

Новината, че вчера в полето съм заснел един овчар с овцете му, вече е стигнала дотук. Това не предизвиква скандал и се надявам, че ще успея да фотографирам младоженката. Моят преводач дипломатично намеква за това смело желание на ухото на един наш скорошен приятел; човечецът му е доверил, че скоро смята да свърже своя син с „най-красивото момиче“. Той я посочва и, естествено, това е най-едрата и най-червендалестата мома. В целия свят селската естетика е една и съща: красотата се измерва с килограмите. Но какво от това – щастливият баща е на моя страна и тръгва да преговаря.

Отговорът е благоприятен. За да не оставя време на добрите взаимоотношения да изстинат, аз се втурвам с надеждата набързо да приключа с делото; но новината се разпространява и обратно на предвижданията ми е приета със задоволство. Яростното любопитство се развихря; хорото се разкъсва и за миг съм обкръжен. Войниците, като естествени защитници на реда, налагат своя авторитет; тълпата се отдръпва, а младоженката прекалено старателно застава точно пред окото на обектива. Изпитвам известно затруднение да я подготвя и най-вече да успокоя бушуващия зад нея океан от глави и превъзбудената тълпа, която образува втори мърдащ жив плет. Ниското слънце блести срещу групата; лицата все още са окъпани от светлина, дока-

то сянката пълзи нагоре по ярките дрехи, преливаща в трептения от багри. През стъклото на апарата човек добива впечатлението за необикновен сън.

Сънят престава внезапно – облак засенчва слънцето; притеснявам се, че очакването ще обезсърчи тези големи деца, които е толкова трудно да задържиш неподвижни. Толкова усилия напразно!

О, ярост, о, отчаяние, о, неприятелска съдба![95]

Криво-ляво успявам да обясня проблема. Какво изпитание би било за вашата сериозност, о, мои френски приятели, ако можехте да видите с помощта на някакъв далекоглед сцената: младоженката, изправена пред обектива, и цялото множество, пърхащо около французина, следящо трескаво с ръка над очите движението на облаците...

Най-накрая светлината се появява, обектът е огрян и... готово.

Радостта достига до състояние на делириум и ако за избирането на български княз биха били достатъчни гласовете на жителите на Доспей, можех да си опитам късмета. Удоволствието от популярността вече не е тайна за мен. Аз вдигам още повече летвата, организирайки състезания за деца с награден фонд от 50 стотинки.

Докато робите ми прибират фотографската апаратура, невинната младоженка, която не губи самообладание, се лепва за мен и поставя на рамото ми копринена кърпа, като ми дава знак, че трябва да я запазя, и отново започва да допира девственото си чело и свенливите си устни до ръката ми – аз вече си знам урока. Хвърлям още един наполеон, златото изчезва със същата магическа сръчност и дискретност. Нито една гънка по лицето ѝ не показва удоволствието от тази безпрецедентна щедрост.

Обиколката продължава. Моят нещастен Димитри, макар и българин, започва да я възприема като проява на лош вкус. Придобитата кърпичка няма да запълни дупката, отворена в кесията му. Мехмед – турчинът, би продал един от конете си, за да можеше да каже: „Стига!“, но за нещастие не посмява. Трябва ли да казвам, че хорото започва отново да се вие по време на събирането на волните пожертвования. Сякаш сме на някой панаир, където оркестрите удвояват силата на звученето си, когато трябва да вдъхнат, както казват палячовците, „смелост за кесията“. Попът, пристигнал безшумно, сяда на общата маса; той се нахвърля със също толкова голям апетит, както и

[95] Променен цитат от „Сид“ на П. Корней. В оригинала: „О, ярост, о, отчаяние, о, неприятелска старост“.

останалите, на черния хляб, на вареното зеле, на сушения грах. Слу
жим си с дървени лъжици и отпиваме от една обща бутилка.

Трети тур на младоженката – смъквам цената, за да я разколеба в това и упражнение, с което тя започва да прекалява. Вече спомена тият Димитри направо е за снимка, когато извъжда от изцедената с кесия последния патрон. Впрочем той не е единственият, който е ве че прежълтял; на физиономиите на другите е изписано неодобрени към битката, която се води между човешкото уважение и скъперни чеството. Селяните прехвърлят доста грошове, преди да им се от късне от сърцето, след дълга душевна борба, половин грош. Не на мирате ли, че всъщност България доста прилича... на други страни

Това събиране на пари, което разкрива не толкова интересната колкото заинтересованата страна на селската природа, ми напомн за изследването на българските народни песни, извършено, ако не с лъжа, от госпожа Дора д'Истриа. Авторката проследява основнит грижи на младите моми, които се омъжват, и цитира този откъс, кой то съм запомнил; става дума за едно предпазливо момиче, което от говаря на въздишките на своя любим:

„Плачи, либе мое,
плачи и изгаряй духом
майка няма да ме даде на теб,
защото ти си беден,
защото ти си беден и нямаш дом."

Дали е достатъчно практична?

Но сега не е време за шеги. Предстои ми страшно изпитание - съобщават ми, че искат да ме почетат и няма никакъв начин да от хвърля поканата. Двама от родата, по-страшни и от стражари, ме вкар ват в къщата.

Приет съм в старателно изметена стая, лишена обаче от каквито и да било мебели. В един ъгъл слагат рогозка и възглавници; сядам по турски. Един ангел в лицето на непозната жена ми стиска ръката и започва дълга реч; любезният преводач, който има добрината да ме съпроводи в Доспей, не разбира и дума.

След неразбрания ангел следват порция кисело мляко с парче черен хляб и четири дървени лъжици, защото не е възпитано да ни оставят сами да ядем. Това е най-демократичната паница. Какво да правя? Аз героично изпълнявам ритуала и ето, че всеки си загребва от своята страна.

Въпреки че в този момент бих желал да съм другаде, положението ми на отвратен господин, оплетен в собствената си мрежа, е толкова гротескно, че с мъка запазвам самообладание да не избухна в смях, наблюдавайки същевременно границите и възможностите за маневри в паницата. При първата опасност от навлизане в моята територия се спирам; настояват да продължа, но аз се заинатявам, в крайна сметка се спазаряваме и аз се съгласявам на чаша ракия от една новоотпушена бутилка, чието гърло преминава за проверка през устата на моя съсед отдясно.

Вече с чиста съвест аз героично се отбранявам от пържените яйца, смесени с брашно, и от зелето, подправено с червен пипер, което е поставено в чинията плюс – какъв лукс! – желязна вилица.

В това време младоженката, застанала неподвижно права в дъното на стаята, държи във всяка ръка по едно от малките си братчета. Позата си на статуя тя изоставя само за да дойде да ни поздрави и да поднови поредицата от поклони. Този път ѝ разрешавам да целуне всичко, което пожелае, но се правя на неразбиращ, за да променя по някакъв начин постановката, която е станала вече досадна.

Момичето се връща обидено в ъгъла си. Жените я заобикалят, съблича част от дрехите ѝ и я натруфят с кожена шуба, кафява от едната страна и с фигурки в черно и бяло от другата.

Последвам я в двора, където ще се разиграе трагедията със сбогуването. Съмнявам се, че от времето на сбогуването във Фонтенбло[96] някога са се проливали толкова много сълзи. Нещастната младоженка се хвърля последователно в ръцете на баща си, който хлипа, сякаш предава Богу дух, после на по-големия си брат, който стене, на малките братчета, които си дерат гърлото, на майка си, която се разтапя от мъка, на чичовците, които мучат, на лелите, които реват, на братовчедки и приятелки, от които се леят сълзи като водопад. Най-веселото в случая е, че тези хора плачат с истински сълзи; главната героиня в тази забава се състезава с всички по количество проляти сълзи и непрекъснато държи чаша в ръка. Това е наистина изумително и признавам, че никога във Франция, където условностите също са важни, не може да се постигне толкова истинско представление, защото всъщност всичко ставащо сега е само проява на благоприличие. Младоженката не напуска селото и не се разделя завинаги с нико-

[96] Сбогуването във Фонтенбло – сбогуването на император Наполеон I на 6 април 1814 г. с верните му части преди да замине за о. Елба.

го; следователно няма причина за толкова мъка. Миг след това очите са сухи и блестят от радост, готово – обичаите вече са спазени. Обичаите в една българска махала!

Символичният смисъл на тази сцена, в която само прекаленият реализъм е необясним, е без съмнение мисълта за смяната на начина на живот на младото момиче, свободно и безгрижно досега, с потрудния на съпруга. Но оттук не трябва да се прави заключение, че става дума за нещо повече от следване на природните закони. Българските нрави не подчиняват жената, както е в Сърбия, и дори да не е изцяло освободена от полската работа, върху мъжа пада по-тежката част.

Оказва се, че всичко, на което досега съм присъствал, е само подготовка. Истинската сватба ще се състои в църквата, веднага след залез слънце, и в полунощ попът ще свърже окончателно двамата съпрузи.

Аз много се наслаждавам на този спектакъл, неизвестен за мен досега, а изключителната сърдечност на така нареченото некултурно население ме очарова. В състояние съм да изтърпя докрай изпитанието, на което доброволно съм се подложил; но не може и да се мисли да преминем нощем по тези пътища, по които през деня едва не се пребихме, и със съжаление давам сигнал за отпътуване.

Следователно няма да мога да видя как младоженката ще получи хляб и сол на прага на новата си къща и как ще натопи пръста си в съд с мед, за да намаже вратата. Няма да видя на другия ден и доказателството, че е била девствена, а вече не е. Още по-малко ще видя как на следващото Богоявление ще излеят на главата ѝ ведро ледена вода от Искър, докато едно малко българче ще рита с крака по течението на свещената река.

Имам право да бъда обиден – нито една сълза не се проля, когато си тръгвах; но за сметка на това колко ръце стиснах, и то здрави ръце. Когато заедно сте яли от една и съща паница мляко, връзката е за цял живот! Моите двама приятели по паница ме изпращат до колата и от признателност едва не ми счупват ръката.

Минавайки близо до църквата, не издържам на изкушението и влизам вътре, като на входа едва не съм съборен от трио прасета, любопитни да видят подготовката на бракосъчетанието. Попът прави последни приготовления за своето представление, запалвайки тук някоя свещ, там някоя лампа – бледи звезди, които блещукат в сумрака на залеза и пораждат златисти отблясъци по фреските, стария

молитвеник и иконите, които и най-бедният храм в България притежава в изобилие. Религиозното въздействие е много по-силно, отколкото в нашите селски църкви, които са бели и голи, когато не са голи и мръсни.

Глава XXV. Самоков (продължение) – Американският колеж – Квакерите в България – Отпътуване от Самоков – Един народен избраник – Дупница

2 юни

Нашият нов кочияш пристигна вчера вечерта точно по време на празненството, организирано от Жул Великолепни, което може да съперничи по пищност на тези на Лукул[97]. На живота липсва умереност – ту не се храним достатъчно, ту прекаляваме и стомахът за разлика от статистиката не може да осредни положението. Време е да избягаме от тази страна на изобилието, но не и преди да сме посетили Американския колеж (American collegial and theological scool), създаден преди петнадесетина години от квакери.

Училището за възрастни, настанено в прекрасна къща в англонемски стил, наброява около тридесет възпитаници – както пансионери, така и приходящи ученици. Господин Дж. Х.[98] има любезността да прекъсне часовете си, за да ни представи учебното заведение. Той е най-възрастният, но не и ръководителят на братството, защото тримата мисионери са с равни права.

Класните стаи не са нещо особено, стаите на пансионерите са бели килии, варосани и снабдени с метално легло, работна маса и библиотека, един-два стола, а по стените са окачени надписи на английски за задълженията към Бог или към човечеството. Няколко стаи са с две легла; всички са светли, добре проветрени и грижливо почистени.

Господин Х. ни показва с гордост отлично оборудван кабинет по физика; апаратурата – най-нова и усъвършенствана, е докарана от Америка или Франция. Що се отнася до музея по минералогия, въпреки неговото богатство имам забележка – той е направен най-вече с внесени от чужбина образци и съдържа ограничено количество ми-

[97] Лукул (109–57 г. пр. Хр.) – римски генерал, станал нарицателно с пищния си начин на живот.

[98] Джордж Хенри Хаус – председател на настоятелството на Американския колеж.

нерали от страната; признавам обаче, че е много трудно да се снабдиш с тези минерали по друг начин освен с лично издирване. Един млад български геолог – господин Златарски, разнася геоложкото си чукче по родните си планини, но изследванията му още не са успели да обхванат цялото Княжество.

Обучението в Американския колеж включва всички елементи на висшето образование. Дори и гимнастиката не е подценена; на партера е устроена една широка стая, където младите хора могат да се упражняват, когато времето е лошо.

Малките момчета, които получават начално образование, по западен образец учат заедно с момичетата. Училището не е далече; ние сме посрещнати от учителката, жена на около 50 години, с буден поглед и ведро, приветливо лице. Канят ни в салон, където строгите полирани мебели се разведряват от светлината и изобилието на зелени растения, окачени по ъглите, преливащи от завесите и украсяващи тавана с живи арабески. Общата спалня е определена за момичета (дали пък не е, за да имат възможност да си бъбрят, дори когато спят?). Всяка спалня има по 5–6 легла. В класовете, в двора, по стълбите, по коридорите – навсякъде срещаме малки образци на женския род; техният розов тен и добро настроение говорят в подкрепа на наченатото дело. Момичетата на нашия домакин могат да бъдат разпознати сред себеподобните им по тяхната ясно изразена и провокативна самоувереност, характерна за подрастващите в свободна Америка. Гимнастиката и тук, както в мъжкия колеж, е на почит; инструментите за изтезание, добре подредени, са украсата на вестибюла.

В училището на момчетата и момичетата има общо около 80 ученици.

Господин Х. извиква един учител да ни разведе навсякъде. Той е учил в Цариград и заедно с още няколко свои съученици в момента преподава в Американския колеж. Учителките за девичето училище се подбират отчасти по същия начин.

Квакерите, съпругите им и децата са настанени в съседни на училището къщи, заобиколени с градинки. Те водят скромен и честен живот, като всяка година прекарват ваканците си на екскурзии в България и Македония. Нямат нужда от нашето подкаляне, за да започнат да изразяват съжаление за бившата турска администрация. Те все още не могат да се похвалят от българите, които, както казват, им създават пречки, довели дори до дипломатическа намеса предишната година. И въпреки че в момента има сключено примирие, госпо-

дин Х. желае повече от всичко идването на американски консул в България. Тяхното седалище в Ловеч все още е затворено. Те имат мисионери и в Русчук и Свищов, но все още нямат училища, ако не греша.

От другата страна на улицата се издига църковният храм с извисяваща се дървена камбана. Със своите пейки, печка, географски карти той има по-скоро вид на училище, отколкото на молитвена зала. Младите българи, приходящи или пансионери, са свободни да присъстват на службите на тяхната църква. Дали се възползват от тази толерантност? Какъв е резултатът от религиозната пропаганда, която е и крайната цел на дейността на квакерите? Не можах да получа точни сведения, но по общото мнение резултатът е нулев или поне без значими последствия.

Господин Х. е фанатичен любител на красотите на Рила, с които ние утре ще се запознаем; той ни призовава да тръгнем директно от Самоков по планински пътища, чиито стръмни пропасти, каскади, езера и т.н. не спира да прославя. Той на практика изкушава вече изкусени, но си даваме сметка, че тези пътеки, едва проходими за оседлани коне през лятото, сега са достъпни само за по-добре екипирани от нас пешеходци. Мнението на местните хора подкрепя нашия мързел, поради което го намираме за по-разумно. И нека този, който измежду две мнения не е приел по-удобното за него, да хвърли първия камък по нас.

Решаваме следователно да преспим в Дупница, закъдето и тръгваме след обяда.

При вратите на града сред група селяни разпознавам една от жените от вчерашната сватба в Доспей, толкова свежа, сякаш не е прекарала деня и нощта, танцувайки; тя също ме разпознава и ме сочи на спътниците си, които ми изпращат любезни поздрави с много жестове. Дали пък няма да се роди някоя местна легенда за мен в Доспей?! Шансът, за съжаление, не е много голям. Един-единствен път имах възможност да оставя името си в историята, хвърляйки се с главата надолу в пропаст от 28 метра. Познайте как бях възнаграден? Днес това място се нарича „скокът на англичанина". Да беше се случило в Египет, щях да го разбера, но в Савоя[99]?

Тъкмо навлизаме в един от често срещаните в България тесни проходи, когато бурята се развихря и ни смазва с градушка. По време

[99] Савоя – област в Югоизточна Франция.

на най-силния изблик на урагана срещата с един файтон, изпаднал в беда, кара и двамата французи да си помислят: „Само някой народен избраник може да бъде българинът, който ще тръгне да пътува в такова време“. Така се и оказва – това е софиянец, тръгнал на предизборна обиколка. Особени белези: има ръкавици, следователно е консерватор, следователно няма да бъде избран. Но такива неоспорими умозаключения не са приложими в тази страна; политическият вятър се сменя по-често и от вятъра в равнината.

След като пресякохме плато, където пътят, прекъснат на три места, служи за легло на придошлата река, ние пристигаме във втора котловина, където е разположена Дупница – град с около 7000 жители, околийски център в Кюстендилски окръг. На юг, съвсем наблизо, се издига красив планински масив, от който в едната посока започва планинската верига, стигаща до Оршова, предпланинска част на Карпатите, а в другата – Родопите, които се разпростират до Егейско море.

Както и в Самоков, водите и евреите са навсякъде. Дупница е важен жителен търговски център. Стар мост с един свод, който в умален вид напомня моста в Мостар, столицата на Херцеговина, прекрачва буен поток, който вдига невъобразим шум. Нагоре една пътека се губи под гъстата зеленина и внезапно завивайки, изкачва безводен хълм, на който е разположено турско гробище, обречено на разруха. Камъните, които някога са обозначавали мястото на мъртвите, ще ограждат в съседните полета собствеността на живите. От гробището се открива изглед към целия град и околностите му; дузина минарета са надживели мюсюлманите.

Глава XXVI. Отпътуване за Рилския манастир – Дъжд от рози – Българският фатализъм – Село Рила – Селският идиот, магарето и магарицата – Изкачване – Войната на дърветата – Гората в България – Пристигане в манастира – Великолепието на декора – Описание

3 юни

Кочияшът на нашия файтон е от Дупница. Идвайки на работа, той ни донася цветя от градината си, което обаче не ми пречи да прекъсна бързо семейните му излияния. Рила ме привлича и съм нетърпелив да потеглим.

Докато лъкатушим през пазара, млада жена се хваща за колата и хвърля рози на Димитри. Поглеждам строго моя верен роб. Сгрешил съм обаче – моралът е запазен. Оказва се, че това е сестра му, която се сбогува с него по поетичен начин.

„А сестра ти, щастлива ли е тя?“ – пее марсилецът, изпаднал в добро настроение. Димитри, непознаващ репертоара на Ерве[100], се обръща със смаян вид, като напразно се мъчи да разбере причината за нашата веселост.

По пътя малко момче носи на края на тоягата си кошничка с череши, които ще продава на пазара; стойността им е около 10 стотинки. На въпроса ни „колко“, момчето се изчервява предварително от високата си цена и казва с молитвен тон, че иска 40 стотинки. То е любезно и затова му давам левче. Смятате, че ще започне да скача от радост! Нищо подобно – лицето му остава безизразно. Това, което се е случило, му изглежда съвсем нормално; съдбата ни е изпратила по пътя му, това е – късмет! Утре ще даде черешите си за нищо и пак няма да се учуди повече, просто този път ще има лош късмет. Дали грее слънце, или вали – все едно, такъв му е късметът – ето това е турският фатализъм.

Полетата са добре обработени. Преобладават житните култури. Няколко тютюневи насаждения и две-три красиви ниви, засадени с разцъфнала бяла и червена ряпа. Пътят следва един от притоците на Струма – р. Бистрица.

Оставяме вдясно Бобошево и след дълго изкачване колата слиза към долина, покрита с дървета, между които се виждат къщите на Градина, Паравани и Рокаркарино. Пред нас са върховете на Рила, покрити с много бял сняг, чийто изтънели свлачища набраздяват краищата им с тъмно оловносиньо. Спираме в махалата Истоп[101], за да напоим конете. Още един час и ще стигнем до село Рила.

Село Рила, разположено точно в началото на прохода, който достига до манастира, не е много привлекателно, въпреки че всяка година монасите, подгонени от студа, се установяват тук за зимата. Виждаме хора, болни от гуша, и един селски идиот, като тези на Вале[102].

Разпространил се е слух, че ние сме пратеници на правителството, за да разрешим спор между селото и манастира, и няколко до-

[100] Флоримон Ерве (1825–1892) – френски композитор на оперети.

[101] Истоп – дн. с. Стоб.

[102] Вале – швейцарски курортен и балнеолечебен център.

садници ни посрещат в хана. Един от тях – млад българин с упорит вид и рус мустак, говори свободно италиански. От проведения с него разговор се разбира, че преди да стане мирен общински служител, той е имал бурно минало. Няколко години е работил в Солун за един пиемонтски предприемач, но при свада е убил някакъв евреин. Затворили го, но той успял да избяга в Черна гора, воювал срещу турците и се завърнал в България след Санстефанския мирен договор, намесил се като всички в политиката, за да си намери работа, и в края на краищата заел този не много добре платен пост. Той не се изказва добронамерено нито за възрастния игумен, когото представя като непоправим пияница, който отдавна е трябвало да бъде върнат в Русия, нито за монахините, изработващи шаяк.

Калугерките не са настанени в една отделна сграда, а са разпръснати в няколко къщи около заграденото място на църквата и гробището. Носи им се славата, че са доста палави. Горя от желание да ви разкажа една истинска случка, но няма да го направя.

Двадесет минути ни трябват, за да се сдобием с парче бял шаяк – време достатъчно, за да изпуснем файтоните си, потеглили в грешна посока. Без любезното съдействие от страна на ханджията сигурно още щяхме да ги търсим.

Както на латински език, така и със стихове може да се опише всичко. Съжалявам, че нямам дарбата на поет, за да възпея идиличната група, която се появява на няколко крачки от нас, при последния завой на последната улица. Ще се ограничa да опиша състава на тази група, разместващ се според изискванията на композицията: една свенлива магарица, едно буйно магаре и селският идиот, когото вече срещнахме да скита около хана и който не се смущава от проявите на любовта. Когато магарето изразява с възвишено реване всичко, което душата му съдържа като пролетно опиянение, добрият кретен, щастлив по призвание, се изпъчва с доволния вид на висшестоящо същество, което сякаш позира на фотографа Пиер Пети[103].

В началото на изкачването пейзажът е грандиозен. Изолирани от главния масив скали се издигат гордо, подобно на часовои, пазещи дефилето. В подножието им водата бучи и се провира между тях с извивките на смок.

[103] Пиер Пети (1832–1897) – популярен парижки фотограф, издал множество фотоалбуми.

Пътят, по който поемаме, е съвсем обикновен и не отговаря на очакванията ни след преминаването на тази монументална врата. Човешката дейност не може лесно да бъде победена; все още се различават културни насаждения. Поле с жито, издигнато сякаш с макара на едно възвишение, без съмнение е сред най-високите в Европа; ние го кръщаваме по логиката на обратната асоциация „Полето на астматиците“ – нека да си го отбележат бъдещите географи.

Аз си знаех, че тази сравнителна незабележимост на пейзажа е само проява на кокетство от страна на художника. Природата, по подобие на великите артисти, умее да пести ефектите си; съвсем скоро ние сме сред истинска приказка.

Планините са покрити с гъста зеленина. Няма как да се опише това изобилие от растителност, тази смес от смоли и листаци, амалгама от всички европейски аромати, непоправимо вплетени и стелещи се на вълни над заоблените гребени, над вдлъбнатините и неравностите на терена. Върху тези слънчеви възвишения черните линии на боровете изглеждат като сенчести ивици; трепетликите и елхите имат сребърни корони; дъбовете, буковете, брястовете, липите, габърите не се различават едни от други освен чрез едва доловимите нюанси на зеленото. Окото няма друг ориентир освен цветовете, дотолкова формите са се смесили неразчленимо.

Никога по-добре не съм си представял борбата за оцеляване. Въздухът не достига на тези роби с оковани крака, чийто глави се извисяват към светлината с отчаянието на давещи се хора, които се борят за живота си. Всяко препятствие за издигането нагоре е отхвърлено като ненужен багаж. Страничните клони сами се счупват или пропадат; соковете ги изоставят, подхранвайки стъблото във височина, тласкайки всичко към върха, за да се спечели състезанието със съседите. Слабите, болните, малките са неминуемо обречени; по-силните безмилостно ги задушават. Естественият закон за възпроизводството е нарушен; издънките живуркат в тази влажна среда и затворническа тъмнина, бледи, болнави, с обречения вид на юнгите, които първи ще бъдат изядени от корабокрушенците на сала Медуза[104]. Под това покривало, където слънцето не може да проникне, не се чува никакъв шум; дори птиците забравят да пеят.

---

[104] Корабокрушенците от сала Медуза – на 14 юли 1816 г. са спасени 15 от 149 корабокрушенци, които изкарват 12 дни в открито море.

Какви съкровища може да извлече едно интелигентно експлоатиране на тези богатства, до какъв полъх на обновление може да доведе разреждането на тези високи дървета, изгниващи под грижите на монасите. Но защо да обвиняваме монасите? Дали пък други ще направят нещо по-добро? Това, което им липсва, липсва на цяла България – пазари, пътища, средства за транспорт. Природните богатства – гори или мини, са обречени задълго да останат неизползваеми; тези продукти, които нямат тук почти никаква търговска стойност, ще пристигат на вътрешните пазари или в чужбина много оскъпени от различните разходи. Ето как се обяснява изсичането на горите, разположени около някой продоволствен център като София. Секирата на шопите, обезумели от търсенето на дървен материал, по-голямо от предлагането, ще пожертва бъдещето за сметка на днешната печалба; това ще спре в деня, когато прекалено високите цени ще принудят гражданина да се топли със своите политически вярвания и ще го накарат да хвърли в печката речите на депутатите си. За едно сериозно правителство горският проблем ще бъде първостепенен. Но тези, които секат, нали също са избиратели? Кой ще посмее да им пречи?

В очакване на подобно развитие божите хора от Рила секат само за задоволяване на собствените си нужди, а и те са твърде ограничени: поддръжката на парапетите, поставени на опасните места по пътя, мостовете и проходите; строежа или ремонта на складовите помещения и отоплението на манастира. Тяхното стопанство, отхвърлящо методите на съвременното лесовъдство, е регламентирано само и единствено от конфигурацията на терена; сече се близо до естествените свлачища, така че да е по-лесно да се закарат дърветата до дъскорезниците, където ги разрязват на греди и дъски.

След четиричасово изкачване пред нас се открива следната картина:

На фона на голите скали, чиито странно изрязани върхове още задържат снежни преспи, се откроява ясно прочутият манастир. С правоъгълната си форма, изглеждащ някак си смален сред околните височини, прорязан със симетрични отвори, които издълбават черни дупки на бялата фасада, той прилича на огромен зар, паднал от Олимп.

Въпреки че манастирът е построен на най-високата точка на планинския склон и се извисява с близо 60 м над р. Рилска, той изглежда разположен сякаш във фуния – толкова издигнати са трите планински хребета, които го заобикалят. Стръмните пропасти наоколо са ос-

тавили място за едно нищожно по размери плато, почти изцяло заето от постройките. По средата на фасадата се разтваря широка порта, украсена с божествени фигури, нарисувани небрежно.

Веднъж преминал през вратата, пред посетителя се открива великолепен декор, който перото трудно може да опише. Очарованият поглед не знае къде първо да се спре сред изобилието от куполи, комини, арки, тумбести балкони, открити стълбища, сред гъмжилото от бяло, червено, кафяво, старо дърво и фрески с виолетов оттенък. Аз не съм очаквал подобно тържество за очите и все още съм замаян от изненада, докато монасите ни посрещат с почести.

Настанени сме в две стаи на първия етаж, където всички условия за източен конфорт са налице: резбовани тавани, широки гардероби, вдълбани в белосаните с вар стени, берковски и еленски килими, които изцяло покриват както пода, така и дивана, обикалящ цялата стая, възглавници от всякакви цветове и модели. Няма обаче никакви други легла и ако не си взел походно легло като нас, по-добре е да не се замисляш много за хилядите поклонници, които са отдъхвали върху избелелите вълнени покривала. В знак на уважение ми донасят маса с две столчета. Близо до вратата има казанче с вода, а под него – голяма метална мивка. По стените се вижда надписи в мерена и немерена реч на руски, български, гръцки. Зарешетените прозорчета гледат към просеката, водеща към Самоков, и към планински поток, в чието бучене има нещо диво и вечно.

Естествено, портретите на цар Освободител, на Скобелев, Гурко и други литографии, разкриващи жестокостите на башибозуците, напомнят на пътешественика, че се намира в страна, обилно напоена с московска кръв. В края на краищата започваме да намираме за досадни еднотипните доказателства за признателността към руснаците.

След като вече сме приключили с нашето настаняване, се заемаме с по-подробното и спокойно запознаване с детайлите в заобикалящата ни архитектура, което не намалява силното въздействие на общия изглед.

Дворът на манастира има формата на неправилен успоредник, по-дълъг, отколкото широк. Всичките му страни са неравномерни. Седемдесет и шест масивни подпори от дялан камък поддържат серия от сводове с отвори, високи от 3 до 4 м, които са разположени по дължината на партера и ограждат галерия, ограничена от дървени стълби с прави стъпала и перила, през които се процежда светлина и които образуват еркера на линията от сгради. В лявото крило на по-

ловината от дължината има само една редица от сводове, а на другата половина две редици, една над друга, образуват галерии, разделени с облегала от струговано дърво, подобно на покрити балкони. Дъбови колони носят корниза и стрехата на покрива.

Лявото крило се отличава с пълна симетрия: четворна система от арки с равен диаметър свързва двойна редица от колони, чиято височина се пресича от дъските на втория и четвъртия етаж. В пресечната точка на горните арки по-малки сводове: едните – отворени, другите – затварящи изрисувани медальони, допълват общата картина.

Външният вид – много романтичен, е сравним с каменна гора; можем да преброим над 200 колони или пиластри и близо 400 свода – големи и малки, чиито дъги обграждат в дълбочината на галериите неизброимо множество от прозорчета с дървени решетки, затворените врати на монашеските килии и апартаментите, предназначени за поклонниците.

От обратната страна на главната фасада нивото на покривите се снижава при дължина от 30 до 40 м, заета от постройки с по една площадка и без никаква украса; носещите се оттам аромати предупреждават поклонниците, че това място не е много свято.

Можем да предположим, че с цел да се скрие тази скромна гледка в центъра на двора, на мястото на старата църква е построена нова, чийто правилни форми подчертават разчупеността на околните линии. Оста ѝ е разположена към един от ъглите на манастирските помещения; личи стремежът да бъде избегната всяка успоредна линия. Тази непоследователност не само че не дразни, но дори въздейства по начин, нелишен от очарование; тя е в хармония с пъстротата на архитектурната смесица от византийски, турски и италиански влияния. Неочакваното въздействие се подчертава от арабеските, обвиващи дължината на корнизите, и имитациите на син и червен камък, които съпровождат извивката на дъгите.

Църквата, построена във формата на гръцки кръст, има пет купола: първите три са над централния кораб, а другите два – по краищата на всеки от раменатa на кръста. Облицованото с мрамор преддверие е разположено под петнадесет малки кубета, поставени върху колони от полиран камък. Надпис над вратата посочва годината 1835. Това е датата на започване на строежа на днешната църква, завършена преди 15 години.

Зад църквата се издига стара кула. Стрехите на покрива, който е с формата на квадрат, се спускат надолу и се опират върху малки

дъги, наполовина изпълнени със зидария от дребен чакъл и извити тухлени сводове. Все още може да се разчете следният надпис:

„По време на царстването на могъщия княз Стефан Душан Хрельо издигна тази кула с много мъка в името на свети Иван и на Светата Дева закрилница. 1335."

До тази кула се опира лоджия, построена в общия архитектурен стил на манастира, изпъстрена с рисунки и носеща датата 1844 година. Тука са окачени камбаните, доказателство за щедростта на друг водител на сръбската нация – княз Милош[105]. Стар бръшлян свързва по-новата постройка с по-старата, а люляков храст, заобиколен с предпазна ограда, едва е отворил цветовете си, показвайки, че на 1180 м надморско равнище пролетта настъпва по-късно.

Друго заключение може да се направи при вида на окачените рога от елени и диви кози върху фронтоните на двете входни врати: дори и в най-гъстите гори невинните животни не могат да се скрият от човешката жестокост.

Външните стени на църквата и куполите ѝ са изцяло покрити с ярки рисунки. Тези фрески претендират, че представят всички възможни сцени от небето и ада, както и толкова много царе, че могат да накарат някой републиканец да ругае. Върху една от иконите добри ангели, въоръжени с триметрови копия, охраняват дефилирането на послушни деви, докато отстрани лоши жени, явно раздразнени, се отдават на зли дяволи. Но защо групата на последните е толкова малобройна? Този феномен е чисто лицемерие и не може да излъже никого, като аз съм сигурен, че и монасите не се заблуждават, че дяволите са толкова малко.

Различните стаи на манастира са мебелирани в стила на гореописаната, с повече или по-малко лукс – ако изобщо може да се използва този термин, – но навсякъде могат да се намерят нормални условия за пренощуване. Впрочем по време на големите празненства далеч не всички поклонници са настанявани във вътрешността на манастира и всеки се подслонява където и както намери. Има празници, когато идват хиляди вярващи и даренията се изчисляват на една доста солидна сума.

Извън сградите са построени конюшни за почти необхватно число коне. Къщата точно срещу прозорците ми, притежаваща размери-

[105] Милош Обренович (1780–1860) – сръбски княз, основател на династията на Обреновичите.

те и външния вид на църква, всъщност е хлебарницата. Тук се намират и складовете за жито и дървен материал. Всичко е сериозно обмислено. Няма село – такова, каквото ние го разбираме, но няколко дървени къщи подслоняват миряните, които са свързани по един или друг начин с обслужването на манастира.

Огнището, където се готви, е една от забележителностите на манастира и съответства на големината му. Представете си една кръгла стая с по-голяма площ от някой голям парижки салон, чиито стени се издигат, скосявайки се, до отвор, през който се вижда част от небето на височина от двадесетина метра. Това помещение служи и за комин. Слънчев лъч, процеждащ се през кръглата дупка, обагря в цветовете на дъгата черните сталактити, образувани от пушека по свода. Цели дървета се изгарят, а монахът-готвач размахва черпак, който побира цял литър.

Късметът е на наша страна: има пълнолуние, което ни позволява да изпитаме удоволствието от различния изглед на манастира през нощта.

Няма да се опитвам да правя повторно описание, защото неговата художествена слабост ще ме ядоса. Само ще заявя, че Рила в осветена нощ е картина, изпълнена с неочаквани ефекти и величественост. Познавам един мой съвременник, който с повече чувство за хумор, отколкото с артистичен темперамент, заяви: „Тук е почти толкова хубаво, колкото на опера."

Нека тези, които се съмняват, да проверят лично. Ще ги предупредя само, че човек се чувства много малък, много смутен от „булевардната" си култура и въобще много далече от Париж.

Глава XXVII. Рила (продължение) – Игуменът – Ферманът на цар Шишман – Библиотеката – Църквата – Византийското изкуство – Службата – Посещението на игумена – Българо-френски тост

4 юни

След като игуменът чрез специален пратеник ни предаде посланието, че за него ще бъде удоволствие да го посетим, към 10 ч. ние му отиваме на гости.

Той е здрав мъж, изглеждащ на около 60 години, но явно е помлад, защото живее в манастира от 40 години, а е дошъл, както ни

казаха, още като дете. Има среден ръст и телосложение, а розовото му кръгло лице над изцяло бялата брада излъчва духовен и телесен мир; очите му са будни и грижовни. Поведението му е съвсем естествено, няма и помен от умилението, донякъде професионално, с което често злоупотребяват дори и в най-обикновени условия всички свещенослужители по планетата.

След пожеланията за добре дошъл го моля, извинявайки се предварително, за разрешение да повикам прислужника ми за преводач. Въпреки присъствието на един млад германец, живеещ в София, който е искрено убеден, че владее френски и български, разговорът върви мъчно и се ограничава само до обикновени баналности.

До игумена стои прав, с наведени очи млад монах с умно лице; той изпълнява аналогични функции на секретар към ръководителя на религиозната общност. Ние сме посрещнати „а ла турка"; в стаята няма друга мебел освен широк диван. Минаваме през изпитанието на кафето и сладкото, допълнително усложнено от отличната ракия манастирско производство, която е толкова ароматна, че я смятаме за подправена с планински билки, и толкова люта, че аз като заклет почитател на водата усещам как във вътрешността ми избухва силен пожар.

Игуменът любезно ме пита дали искам да видя хрисовула на Шишман и след утвърдителния ми отговор ни въвежда в библиотеката, след като е взел ключа, за който персонално отговаря, от остъкления шкаф, в който е заключен ценният документ.

Този ферман, написан на дълъг пергамент, носи датата 1379 година; той свидетелства за даренията, направени от предшествениците на последния български цар на манастира, определя границите му и описва владенията му. Той е написан на български и носи царския подпис с червени букви: „Верен слуга на Христа, Иван Шишман, Цар и Владетел на всички българи и гърци".

Този монарх малко се е увлякал, защото по същото време България е имала още трима независими владетели.

Под подписа е закачен златен печат, представляващ от едната страна свети Иван Рилски, а от другата – образът на Иван Шишман. Този документ за пръв път е публикуван през 1845 г. в Одеса от Васил Априлов.

Библиотеката, честно казано, е твърде бедна. Тя съдържа освен няколкото ръкописа, описващи богатствата на манастира, малко руски и френски книги. Много от произведенията са били унищожени

от нехайството или фанатизма на монасите, които е трябвало да ги пазят. Сегашният библиотекар не се изказва ласкаво за предшествениците си.

Във витрина са поставени свети предмети, бродирани със сребро, злато или коприна – дарения от Русия, Сърбия и Румъния, кръстове, емайлирани съдове, потири, но никакъв стар автентичен предмет, освен няколко ръкописни книги, достойни за внимание.

Една от тях е Евангелие, написано на старославянски и подвързано с богат обков от позлатено сребро, със следния надпис:

„Това свето Евангелие е подарено от митрополита на Крупник, Кир Йоасаф (Йосиф) на светия отец Иван Рилски в неговия манастир в Рила".

От другата страна можем да прочетем:

„Не забравяйте във вашите свети молитви брат Матея, златар от София, който си даде труда да изработи това Евангелие, близо до монаха Евтимий, с помощта на първомонах Калист през 1577 година."

Не е известно от кого е написано това Евангелие.

Едно друго Евангелие посочва, че е било „изработено през година 7037 от сътворението на света", което отговаря на 1529 г.

Два ръкописа за живота на светците, наречени панагерици по името на писателя Панагерий, са датирани през 6987 г. от сътворението на света (1479 г.).

Докато ние обядваме, небето предателски ни е подготвило изненада: мракът пада бързо като театрална завеса; гръмотевиците затрещяват като оръдия, отекващи до безкрайност от ехото по скалистите стени, и градушката се излива с пълна сила от продънилото се небе. Долната част на планината изчезва в пушилката на вихрушката; човек би могъл да се закълне, че планинските върхове, нереално уголемени, се приближават, за да погълнат манастира. Визуалната илюзия е плашещо реалистична. Формата на предметите не може да се различи от единия край на двора до другия. Сградите сякаш се разглобяват като след края на празник; разчупената перспектива раздвижва архитектурата до степен на нереалност. За по-малко от миг всичко е побеляло и по наклона на плочите се изливат потоци. След това със същата внезапност бурята престава, слънцето се появява и природата се усмихва на шегата, която си е направила.

Към четири часа и половина един монах призовава братята си на молитва, изтръгвайки приглушени звуци от дълга и тънка дъска, върху

която удря с метално чукче. Музиката продължава дълго; явно монасите се отзовават мудно на повтарящия се призив и когато влизаме в църквата, забелязваме само няколко свили се по дървените столове черни фигури.

Вътрешността на храма е богата, но с прекалено нов блясък. Стените, колоните, куполите са претрупани от рисунки с крещящ тон и неприятен рисунък. Общо взето, в православните църкви в България по отношение на изкуството могат да се видят две неща: иконостаси и фрески. Иконостасът е достоен образец на византийското изкуство, типична проява на човешката условност, защото изглежда като появил се на бял свят подобно на Минерва[106]. Както не е известно зараждането на това изкуство, така не е известно и западането му. Това не е толкова изкуство, колкото наука и даже не наука, а кодифициране на непоклатими похвати и всъщност цяла професия. След като естествените условия влияят върху творчеството и на най-скромния работник, може да се приеме, че да се научиш да рисуваш във византийски стил е също толкова просто, както да се научиш да шиеш ботуши или да изработваш столове.

Някога майсторите са били в Атон, днес калфите са по целия схизматичен свят. Рисунъкът и цветовете, характерът на линиите, кройката на дрехите, вълните по покривалата, формата на украсата, същността на атрибутите са фиксирани веднъж завинаги. Всякакво нововъведение е забранено – то би било грях. Действа се винаги според формулата.

Ето защо името на никой майстор не е успяло да оцелее през вековете. Когато спомена например Мануил Панзелинос[107], откриваме колко малко знаем: личността на майстора, епохата, мястото, където е живял, са толкова забулени от мистерията, че може, колкото и да е парадоксално, дори да се съмняваме в неговото съществуване и да виждаме в него един синтетичен образ на художник, подобно на Омир и Осиан[108] в областта на поезията. И не само изкуството е останало неподвижно, но сякаш и картините не са имали младост; те се раждат остарели и на пръв поглед може да се объркa рисунката от преди сто години и направената вчера.

---

[106] Минерва – древноримска богиня, покоровителка на занаятите, изкуствата и науките.

[107] Мануил Панзелинос – гръцки монах и иконописец от края на XI и началото на XII в., основател на Византийската иконописна школа.

[108] Осиан – легендарен поет от келтския фолклор.

Не искам с всичко това да кажа, че тези произведения, едновременно остарели и детински, не заслужават друго освен презрение. Не, не го мисля. Ако чувствителността на ценителя на изкуството не намира търсеното, то вярата на християнина далеч не е накърнена, а дори обратното – намира в унифицирането символ на ненакърнимостта на догмата. Впрочем равнището, макар и несравнимо с това на италианското изкуство от Ренесанса, не е толкова ниско и ако трябва да сравнявам монотонността на малките музеи с гръцко православно изкуство и неуместността на картините, които безчестят нашите църкви, то изборът ми е безспорен.

Това, което е вярно за украсата на иконостасите, не се отнася в същата степен за фреските. Дали защото по-голямото почитане на „стенните икони" от страна на свещеника и светото тайнство са повлияли върху устойчивостта на традициите и грижите за украсата, дали по друга причина, но не може да се отрече, че вътрешността на храмовете понякога е пълна с отвратителни цапаници.

Нека се върнем на Рила. Колкото и да са слаби стенните рисунки, благодарение на честото използване на златото в момента те са в хармония с бляскавата позлата на иконостасите и на дърворезбите. Подът представлява мозайка от бял и черен цвят. Когато минат години, ефектът от този ансамбъл ще бъде въздействащ.

Около църквата и от двете страни на централния кораб са разположени редици от столове с проста, но фина изработка. Въпреки че няколко закъснели монаси увеличиха числото на първоначално седналите, църквата все още прилича на пустиня. При пристигането на игумена в манастира, т.е. около 1854 г., религиозната общност е брояла 180 души; днес тя брои не повече от 67, от които три-четвърти са послушници. Няколко много възрастни монаси имат вид на стари жени със своите раса и черни шапки.

Молитвата се състои в четенето на евангелието и псалми, подобни на нашите. Един поп се разхожда с кадилница в ръка, като ароматизира светите икони и всеки от присъстващите. Една поклонница влиза, коленичи и се кръсти пред Панагия, закачена на първата колона. Тя следи с уплашен поглед свещеника с кандилницата, без да изпусне и най-малкото му движение. Когато идва нейният ред да поеме пречистващия пушек, тя се срива. Този обикновен мъж за нея е равен на Господ-Бог и целият ѝ религиозен идеал се въплъщава в неговата прозаична личност. Винаги съм се натъжавал, когато съм виждал подобен екстаз и тези обожествявания, адресирани към све-

щениците. Кой каквото ще да ме убеждава, но за мен това е по-скоро упадък, а не извисяване на човешкия морал.

След молитвата игуменът ни връща сутрешното посещение. Предлагам му кафе и вино от Европа, които той приема, за да „пие за просперитета на Франция и в частност за нашето лично благоденствие", по неговите думи. Отговарям му с тост за разцвета на България и здравето на нейния княз, за когото волно или не, но нито веднъж не става дума по време на тези речи.

„Hosannah filio David". Уважаемият игумен ни изпраща пъстърви, които ние поливаме по подходящ начин.

Животът е хубав и Рила е земният рай.

Глава XXVIII. Рила (продължение) – Склад със скелети – Екскурзия до параклиса и гроба на Иван Рилски – Умните сръндаци – Сбогуване с игумена – Старо разпятие – Султански подаръци – Чудотворната икона – Мощите на Иван Рилски – Кулата на Стефан Душан – Огнището-кухня – Лошата роля на един добър монах

5 юни

Да дишаш с пълни гърди свежия планински въздух в момента, когато слънцето изгаря равнината; да се скиташ безцелно из горите, където всичко мирише хубаво, размишлявайки за човешките страдания, но само дотолкова, доколкото да оцениш приятния миг – това са удоволствия, далеч по-възвишени от тези, които се постигат с цената на много усилия. Но човек е така устроен, че бърза да се обвърже отново, щом скъса предишните вериги; а туристът е от тези същества, които са вечно неспокойни – това ме кара да съкратя сутрешната си разходка – прелестна, защото е безцелна, и да се присъединя към основната част на групата, готова да започне изпълнението на сериозната дневна програма.

Първоначално посещаваме малка църквичка недалеч от манастира, разположена на брега на поток. Тя е построена, както много други в България, в чест на Света Богородица. Една подземна крипта е единственото интересно нещо в този скромен храм.

Там са подредени по рафтове или натрупани в ъглите многобройни черепи; името, написано върху тила, позволява те да бъдат идентифицирани. Адреси, повече или по-малко четливи, са изписани върху похлупаците на кутии от бяло дърво, подобни на каси амбалаж, пъл-

ни с кости. Други тленни останки просто са поставени в платнени чували. Тази традиция да се отнасят към човешките останки като към обикновени бакалски стоки е възмутителна, а начинът на тяхното пазене напомня склад на гара, построен с цел да изпраща на „онзи" свят неприятните лица.

По-голямата част от тези реликви принадлежат на поклонници, починали в манастира; но доколкото подразбрах, има и външни колети, складирани по специално благоволение в това осветено място, преддверие на рая.

Когато се връщаме в манастира, аз се отделям от моите другари и под предводителството на един послушник отивам да разгледам църквата на свети Иван Рилски. Тя се намира на около 3 километра, като се върви през гори и пасбища, по неясна пътека, където кръстове служат за ориентири. Три малки овчарчета са единственото ни развлечение по време на пътуването – едното загубва калпака си в потока, който го отнася, другото затъва в тинята, третото едва не се задавя от смях – както виждате, в планината на човек не му трябва много, за да се забавлява.

Църквата, която е от същия тип като предишната, не предизвиква с нищо любопитството ми и монахът-пазач не може да промени по никакъв начин този факт. Ето защо не съм твърде очарован, когато разбирам, че трябва още да се изкачим, за да стигнем гроба на светеца.

Но за мое щастие пътят, ставайки все по-стръмен, ме възнаграждава богато за усилията. Буковата гора, сред която той криволичи, прецежда слънчевата светлина и разкрива изобилие от растителност, а някои дървета са истински гиганти. Едно от тях, чиято сърцевина се е разпаднала на прах, е повалено от годините. Някоя скорошна буря го е прекършила на две; единствено зеещият пън е останал прав. Дънерът, падайки, е оголил огромна площ и сякаш от уважение към него около трупа му има празно пространство – както е при хората, когато почине някой велик мъж.

Допускам, че Иван Рилски е имал по-малко шумна смърт, защото пещерата, където предава Богу дух през 946 г. и която е обитавал 16 години в дълбоко усамотение, е била известна само на планинските ловци. Знаем за него, че е роден в Скрино – село, което се е намирало на един ден път от София и от което не е останала и следа, и че родителите му са били българи. Известно време след смъртта му (не е известно в коя година) тялото му е пренесено в София. Разказах вече за странстванията му, преди да намери окончателно покой.

На мястото, където Иван Рилски е починал, е построен параклис. Двама монаси се грижат за него – единият е млад, мръсен и бъбрив, другият – стар, мръсен и мълчалив. Пещерата всъщност е само цепнатина в скалата, толкова стеснена в горната си част, че и дете трудно ще премине. Там живеят, ако това може да се нарече живот, двамата пазачи. По-точно е да се каже, че тук те похапват и спят.

По-лесно е да се измени Конституцията, отколкото да се изтръгне някакво сведение от тези изпаднали духовници. Искам да зная точното разположение на гроба на отшелника. След многобройни въпроси, останали без отговор, в крайна сметка ми посочват една стена на скалата без каквато и да било цепнатина. Страхувам се, че гробът се намира точно около огнището, където в момента ври тенджерата с храна.

На връщане изненадвам моя неверен Ахат[109], спрял се пред два сръндака, които от сутринта играят в края на гората. Умните животни, след като констатират, че нашите пушки са останали в София, ни допускат на разстояние от петдесетина метра. Мога да изброя много ловци, дошли отдалече, тържествено и добре екипирани с карабини последен модел и предшествани от кучкар, натоварен да подготви в продължение на седмица избиването на невинните жертви. Те са пребродили гората във всички възможни посоки, за да открият най-накрая някой заек – може да се каже, че почти винаги се случва така.

Игуменът, упорит в своята роля на любезен домакин, настоява за повторна визита, след която ще се сбогуваме. Използвам случая, за да му благодаря за пъстървите и плодовете, които ни изпрати, както и за бялото местно винце, което малко смути последната ни нощ. За да му угодим, се записваме в регистъра за посещенията, подновен отново след връщането му в манастира (по време на войната турците го взели, пренесли го в Родос, където го държали в продължение на шест месеца). Франция е представена в този списък от трима посетители, принадлежащи към дипломатическото ни тяло в Ориента.

След като допълва нашите писания с българския им превод, игуменът ни съобщава, че лично ще ни разведе из църквата. Това е моментът, от който се опасявахме – аз се проявявам доста несръчно в тази мисия, която според нас е досадна, но необходима – тя се състои в това да пъхнем в светата ръка паричното доказателство за нашата благодарност. Старецът от учтивост отказва, но в крайна сметка задържа малкото съкровище, поставено в плик със съмнителна чисто-

[109] Ахат – герой от „Енеида“ на Вергилий, най-верен другар на Еней.

та, но дори и вечно миещата се белка би загубила чистотата си на дъното на куфара на пътуващия из България.

В страничните части на кръстокуполната църква има интересни стари дърворезби. Показват ни голямо разпятие, също доста старо, което се състои от редица прегради, обграждащи различни фигури, точно изрязани и предпазвани не от стъкло, а от прозрачен рог. На кого да припишем тази работа на вълшебник? Мистерия. Сбирка от свещници напомня за подаръците, направени от турските султани и валии, което не се връзва много с обвиненията във фанатизъм, отправяни към почитателите на Мохамед.

Но голямата атракция са мощите – автентични или не, на Иван Рилски. Те почиват вдясно от вратата на иконостаса, в ковчег, покрит с тежка драперия. Ако отстраним драперията, един неясен релеф на тяло се очертава под богатите тъкани. Димитри, който не може да бъде обвинен в прекалена отдаденост на религията, защото в София влиза в църква само в деня на своя светия, тук е неузнаваем – той направо засипва с целувки това съмнително тяло и се кръсти толкова много, че съм уплашен да не си изкълчи ръката. За повечето хора религиозната идея съществува само под най-материализирана форма. Между даровете, поставени около ковчега на светеца, има и покривка с голяма стойност; със златни букви е бродиран следният надпис:

„Благочестивият Иван Богдан, богообичащ, войвода по Божията воля, господар на молдовската земя, син на Стефан войвода, племенник на Радул войвода, направи тази покривка и я поднесе, за да може отшелниците в Рила да се молят за него, тук, където е храмът на нашия обичан отец отшелника Иван лечител – 10 март 1511 година".

Остава ми да спомена само една икона на Света Богородица, чийто произход е несигурен, а състоянието ѝ – близо до разпадането. Богатството на украсата (перли и скъпоценни камъни), все още видимо по краищата на иконата, говори за произхода на иконата като от царски двор. Смята се, че е принадлежала на кралица Колмария, жена на султан Мурад II[110], което я отнася поне към първата половина на XV в., но по всяка вероятност е още по-стара.

Около Богородица, която е в центъра на иконата, са разположени 32 медальона, които рамкират образи на светци.

Тази икона, наречена „чудотворна", помага заедно със свети Иван Рилски за изцелението на болните; достатъчно е да бъде пренесена

[110] Мурад II (1401–1451) – османски султан (1421–1451).

по улиците на някой град, за да спре и най-силната епидемия. Такава поне е нейната слава, основаваща се на стари свидетелства. В наши дни тя рядко се изважда от специално изработения шкаф вляво от иконостаса. Показвана е само на големи празненства, но за да бъде удовлетворено и всекидневното благочестие, манастирът е изработил точно нейно копие. Това копие е изложено в църквата.

Игуменът намеква, че му липсват полилеи, за да бъде завършена общата украса. Дали пък този намек не е за нас? Щях да му отговоря, че братството е достатъчно богато, за да плати за своята прослава. Въздържам се, защото монасите не оценяват подобни шеги.

След като се сбогуваме с прекрасния човек, ние се изкачваме на старата кула; изгледът към грозния храм не може да компенсира умората от 68-те стъпала.

Под цокъла на кулата има подземие. Тук преди 40 години е бил затворен един много млад българин, желаещ – нещо рядко срещано за неговата възраст, да приеме исляма. Тази случка ми бе разказана от един държавен чиновник в София. По това време той бил дете: още си спомня ужаса, който е изпитал, когато е видял да спускат в черната дупка малкия вероостъпник изцяло обвързан с въжета. Урокът дава резултат и непокорният младеж се връща към благочестието; и днес той се намира в манастира под монашеско расо.

Завръщайки се в убежището си, ние заварваме неизбежния стражар. Безделният надзирател на обществения ред не губи от поглед чужденците, които възприема като някакво разнообразие в монотонното си съществуване. От сутрин до мрак той се разхожда със скучаещ вид по плочите на манастира с парцаливата си униформа: панталон от кафяв шаяк, синя раздрипана куртка и бяла фуражка, която сякаш е излязла от нашите куфари.

Тръгвайки, хвърляме последен поглед към огнището-кухня, където гори огън, за поддържането на който в Париж трябва да се платят два наполеона. Един кирлив монах наблюдава помощник-готвача, обаче по-скоро би трябвало него да го наблюдават, защото благочестивият аскет е пиян до козирката. Рискувайки да наруши твърде нестабилното си равновесие, той се навежда към моя спътник, успява да му измъкне някоя и друга дребна пара и изпълнен с благодарност, му прошепва на ухото, намигайки с око: „Ела при мен в най-скоро време, ще ти бъда полезен."

Трябва да отдадем заслуженото на силата на волята на марсилците – не се поддават на изкушението.

Глава XXIX. Завръщане в Дупница – Калугерките от село Рила – Тютюнът

6 юни

Седем часа сутринта – калугерчета и въшльовци обсаждат колите. Вчера ние предвидливо се снабдихме с дребни пари; раздаваме ги безразборно и прекосяваме сводестата порта, след като сме стиснали ръцете за сбогом със секретаря на игумена, притичал, за да ни изрази от негово име пожелания за добър път.

Нашето присъствие е разкрито; монасите ни дебнат с протегната ръка край малките параклиси в края на гората, които открихме предния ден изоставени. Нашите джобове се изпразват.

От прекалена предпазливост при спускането надолу нашият колар впряга два от конете отзад на колата. Оказва се напразно. Горките животни, повличани от колата при всяка неравност по пътя, непрекъснато се спъват; едно от тях пада и си ожулва свирепо колената.

Обядваме в село Рила и извършваме кратко наблюдение в махалата на калугерките: говори се, че са прекалено близки с обитателите на манастира. Гледайки ги така бледи и меланхолични в техните бедни обители, решаваме, че тези момичета са жертва на клевета или пък монасите не се отвращават лесно.

В полето до селото се отглежда доста интензивно това растение, което от няколко години играе ролята на жертвен агнец сред нашите медици и е като магарето сред другите животни, болни от чума: „И това е тютюнът, ако трябва да го наречем с името му.“[111]

Един лекар, малко по-скептичен – да кажем, че е с чувство за хумор, би било ненужно повторение, – съветваше: „Побързайте да използвате моето лекарство, докато все още лекува.“ Можем да заявим на страдащите от неврози през нашия XIX век: „Побързайте да пушите, преди да бъде обявено за смъртна отрова това растение, което толкова дълго бе смятано за вълшебна трева, лекуваща най-противоречивите състояния: то е приятел на самотния човек и веселяк по време на по-бурните тържества, премахва тъжните мисли и поражда идеи в главите на работливите, служи за другар както на полето, така и вкъщи, то е и спасението на бедния човек, който не е ял, и храносмилателно средство за преялия... и още колко други неща.“

[111] Променен цитат от баснята на Лафонтен „Животните, болни от чума“. В оригинала „Чумата (ако трябва да я наречем с името ѝ)“.

Днес всичко това вече се е променило. Дали не е дошло времето, когато човек започва да чувства, без все още да си го признава открито, че „има тежест в багажа си“. Ако отидете да ви прегледа някой прочут лекар, проблемът ви бързо ще бъде решен:

– Пушите ли?

– Да.

– Ами тогава...

Лечителят не иска нищо повече от вас; лишава ви от вашата последна радост, като ви успокоява, че ще умрете както е редно, под лекарски надзор.

Повярвайте ми, братя по никотин, ако искате да живеете по-дълго, пазете се повече от лекарите, отколкото от тютюна!

Българският селянин, който по инстинкт следва това здравословно правило, пуши много; той напълва своята лула с малко огнище и дълга папурена тръба със златист лист, който сам кълца, без да го е грижа за забраните на фиска. Отглеждането на тютюн е доходоносно, но то изисква и големи грижи. Цели пълчища жени копаят в полето вади за напояване, ненужни в момента, защото бурята излива потоп от небето, на който ние се наслаждаваме заедно с покълващия тютюн. Влизаме в Дупница вир-вода мокри, раздрусани от пътя и изгладнели. Фатална се оказа за един грък срещата му с нас – той е по-добре снабден и за нула време е ограбен. Колко престъпления предизвиква нуждата и какво училище по философия са пътуванията!

Глава XXX. Наденица за сбогом – Старецът от Голямо село – Струма, латинските поети и кардинал дьо Полиняк – Промиване на златото в България – Мостът на кадията – Сливови дръвчета – Аграрният въпрос в Кюстендилска област – Центърът на областта – Границата с Македония – Селски картини

8 юни

„Дребните подаръци подхранват приятелството“ – отпътуването от Дупница доказва по комичен начин тази поговорка.

Чаша вино на изпроводяк е твърде разпространен обичай, но не знаех, че съществува и „наденица за сбогуване“. Братът на нашия кочияш в момента, когато минаваме покрай неговата къща, му предлага парче печена наденица на върха на ножа си, която нашият водач

на един дъх поглъща. Малко по-нататък идва редът на наденицата на леля му, след това – наденицата на някакъв приятел, подавани със същата лекота, без колата да забави хода си.

Малко след края на града напускаме пътя за село Рила и поемаме към Кюстендил по стар мост със седем свода, който не е украсен с никакъв турски надпис; смята се, че е римски. След кратко изкачване пред очите ни се разкрива прекрасно плато; докъдето ти стигне погледът, се полюшват жита около Голямо село.

В това село живее един особен старец, обхванат от това, което Фурие[112] нарича „желание за скитане". Това заболяване го обхванало като млад, когато поискал да посети Цариград. Стотинка по стотинка той събирал необходимата сума и като станал на около 25 години, изпълнил мечтата си, отивайки пеша до града на султаните; по същия начин се завърнал, изминавайки общо около 1200 км. Той повтаря пътешествието си, отново при същите условия. Видените красоти направо го опиянили. И днес той с удоволствие говори и се утешава в старостта си със спомените за преживяванията си. Този начин на мислене е доста рядък при българите, които са прекалено трезви хора.

Пресичайки една рекичка, стъпваме на дълга тясна ивица суша, подкопана от водите. Един от конете ни едва не пропада с цената на опасен скок, а ние успяваме да избегнем преобръщането на колата с рязкото преместване на всичките си килограми като контратежест. Да бъдат благословени килограмите на моя спътник!

Полетата с жито са останали далеч назад, Дупница вече се е скрила. Зад нас старата Рила се издига все така висока и сурова. Минаваме покрай хълмове, богати на дивеч, и скоро изкачваме и последната височинка, която ни разделя от Кюстендилската котловина. Ето и река Струма – Стримон за древните, прорязваща толкова дълбоко долината, че стадото сиви биволи, които се къпят в нея, изглеждат с размерите на големи плъхове. Нейното течение ни посочва пътя за Македония, която тя прекосява по цялата дължина, преди да се влее в залива Орфано.

Струма не е река за подценяване; тя е златоносна. По времето на турците цигани и помаци промиват пясъка по бреговете ѝ. Говори се, че българското правителство е забранило тази дейност под претекст, че златото му принадлежи. Това означава, че някой окръжен управител я забранява, но друг пък от своя страна я насърчава. По принцип

[112] Шарл Фурие (1772–1837) – френски философ и социолог.

така е с всички официални заповеди или забрани в Княжеството. Но както и да е – промиването на злато е изоставено и пренебрегнатите златни частици потъват в морето.

Не само Струма е златоносна, но и няколко други реки, извиращи от Витоша и от Рила, както и някои балкански потоци. Експлоатацията на пясъците на тези води някога (по времето на българските царе и преди това) вероятно е давала твърде добри резултати, защото славянското име на метала е влязло в доста наименования на градове и села (Златица, Златина, Златишка и т.н.). В тази епоха са могли да бъдат промивани наслагванията от доста години. Днес, след като тези златоносни пясъци са били повече или по-малко използвани, в наносите се влива вече незначително количество, носено от планините за кратко време, поради което в България няма експлоатируема рудна жила. Всичкото злато от пясъците идва без съмнение от гранита или сиенита, в които в много малки количества се съдържа благородният метал, смесен с магнитен железен оксид или железен пирит.

Не зная дали някога древните поети, явно по-малко сребролюбиви от съвременците ни, са възпявали златото по Струма, но не един измежду тях си е спомнял за нейните ята от жерави (Лукиан, Овидий, Вергилий). През миналия век кардинал дьо Полиняк[113] пък отказва да им се прекланя в своята поема „Анти-Лукреций“:

Strymonioe cinxere grues longo ordine coelum:
Continuo auditur gravis inter nubila clangor.[114]

Слизането по спираловидния път ни дава възможност да се любуваме на хилядите цветя наоколо, на Витошките върхове, покрити сякаш със сив велур, прорязан от сребърни нишки, на хоризонта пред нас, ограничен от синеещи се в меката светлина планини, докато в посока Дупница бушуват буря и дъжд. Разминаваме се с половин дузина цигани-музиканти. Двама от тях, стари и явно умствено болни, са се прегърбили под тежестта на големи тъпани; други двама – млади и силни, носят леки зурли, а последните двама, които не носят нищо, са на коне – ето още една илюстрация на справедливостта при раздаването на съдби в нашия свят на крайности.

---

[113] Мелшиор дьо Полиняк (1661–1741) – френски кардинал, автор на антиматериалистическата поема „Анти-Лукреций“.

[114] „Жеравите са завзели в дълга линия небето на Стримон:
безспир се чуват техните остри писъци сред облаците.“

Никога в живота си не съм виждал толкова много диви гълъби; равнината, в която най-накрая слизаме, е обсипана с малки скали, сред които те гнездят.

Един много красив мост на Струма ни отвежда до хана, където ще обядваме. Въпреки гравирания надпис на арабски на един от краищата му този мост би трябвало да е римски. Текстът, непонятен за нашия преводач поради неголемите му знания в тази област, по всяка вероятност дава сведения за някакви ремонти от времето на турците, както и много други подобни надписи. Откъде ли идва името му „Мост на кадията" и защо съседното село също се нарича Кадиин мост[115]? Не можем да си отговорим. Тези, които са пътували през България, знаят колко е трудно – особено за чужденци – да намерят каквото и да било подобно сведение.

От Кадиин мост пътят повече не напуска прекрасно обработената равнина. Пет-шест села крият червените си покриви сред купища плодни дървета, които са като оазиси сред потрепващата пустиня на избуялите жита. Гори от неашладисани сливи се редуват с царевиците покрай пътя, над който хвърлят сенки изправени като сводове върби. При нормална реколта сливите са изсушавани и продавани на цена 4 стотинки за килограм; голяма част от тях се преваряват в примитивни съдове, с които са снабдени много колиби.

Тук-там работят хора по двойки – „мъжкар и женската му" – би казал някой мой съгражданин, ако е претенциозен сноб. Да, така е, но този мъжкар и женската му, о, цвете на нашите градове, са много по-близо до истината за брака, отколкото си ти. Тези две необразовани същества, които ти презираш, свързани с една верига, никога не се разделят, така както не се разделят двата бивола, впрегнати заедно. Те са заедно на слънце и при дъжд, в радост и мъка. Мъката, надеждата, желанията на единия са мъка, надежда и желания и на другия. Всеки от тях всъщност е половинката от едно цяло – същество, което има две глави, четири ръце, четири крака, но само една душа, обхванатата от една и съща страст: любовта към нивата му. Истинският нормандец Миле[116] е безсмъртен дори само заради това, че е разбрал и е успял да предаде поезията, която излъчва и най-простият селянин, дотолкова свързан със земята, че не може да се каже дали тя е създадена за него или пък той за нея. Когато ти изчезнеш, палачо

[115] Кадиин мост – дн. с. Невестино.

[116] Жан Франсоа Миле (1814–1875) – френски художник реалист.

на женски сърца, ще има само една пеперуда по-малко; смъртта и на най-обикновения орач издълбава бразда в армията от хранителите на света, които един от нашите млади поети прослави със следните стихове:

О, славна раса с мазолести ръце,
Хора на труда, славни тъкачки,
Стопанки на старите времена,
Храбри танцуващи танца на буре[117],
Вие, чрез които расте свещената трева,
Вие, които правите пролетта!

Не ни завиждайте за малките ни радости,
За нашите всекидневни терзания, за нашата тъга,
За нашите надежди, които остават напразни.
Вие знаете, че вашето дело е плодотворно,
Защото бъдещето на стария наш свят
Лежи върху вашите здрави ръце.

Ние всички се раждаме с чувството, че нашето призвание е да вземем всичко добро от живота и да прехвърлим лошото върху раменете на нашите възлюбени събратя. Смятам, че в деня, когато са се появили двама души на този свят, единият от тях – по-силният или по-умният, се е постарал да живее за сметка на другия – по-слабия или по-наивния. Никога не сме отричали монопола на селянина върху селскостопанския труд и полската работа, но при условие, че си запазваме собствеността на земята и по-голямата част от приходите ѝ. Неравностойната борба между тези, които притежават, и тези, които произвеждат, е всъщност движещата сила на вътрешното развитие на човешките общества. Векове са изминали, преди селянинът, обработващ земята, да се еманципира. При нас еволюцията е завършена и благодарение на раздробяването на наследствата „мазолестите ръце“ поглъщат постепенно чрез редовни сделки малките терени от бившите владения. За тези, които са привърженици на обработването на земя, притежавана от друг, връзките със собственика са регламентирани върху базата на справедливото разпределение на продукцията. И въпреки това, дори и в тези „привилегировани страни“, колко много са проблемите, които занимават анализаторските умове; колко много удари със сабя и перо си разменят икономистите за „селскостопанската рента“!

[117] Бурѐ – овернски танц.

Лесно могат да се разберат цялата мъка, различните обиди и злоупотреби, понесени от българския селянин, жертва на най-сложното законодателство относно правото на владение и на социален ред, установен в резултат на османското нашествие. Вярно е, че в България предприетите реформи от Махмуд II[118] и Абдул Меджит не са останали само на хартия и при премахването на спахилъците държавата компенсира мюсюлманските васали с пожизнени ренти. Но по силата на някакво необяснимо противоречие феодалният ред, подкопан и рухнал навсякъде другаде, се запази с още по-голяма строгост в околиите Дупница, Радомир и най-вече в Кюстендил.

Следователно по времето на войната от 1877 г. земите, през които пътуваме, са се намирали още в Средновековието, с големи имения, в които живеели, от една страна, господарите – спахии или турски бейове, и от друга, васалните селяни, почти изцяло българи. Не само че спахилъците са се запазили в Кюстендилска околия, но промените в тях още повече са засилвали селските неволи чрез увеличаване на стойността на дължимото и чрез глобите, наложени под претекст на участие във вълненията, и в крайна сметка се стига до прогресивно задлъжняване на селяка, довеждащо до отказ от всякакви права върху земите за сметка на господаря му. Последният като лихвар рано или късно успява да стане пълен собственик на земята. Цели села са завладени къща по къща чрез лихварство и може да се каже, че в крайна сметка три-четвърти от обработваемите площи се владеят от група мюсюлмански семейства, живеещи в Кюстендил.

Ще бъде интересно да се очертаят накратко основните типове отношения, установени между българите, обработващи земята, и големите собственици:

На първо място са ортаците. Тяхното положение е сравнително добро; някои от тях притежават парчета земя, чиито приходи им принадлежат. Продукцията от чифлиците или фермите, които обработват, те разделят със собственика, който им дължи подслон, работен добитък, понякога семе и слама за конете и за биволите.

След тях са момците – наемни работници, наети за определено време (шест месеца или година); тяхното заплащане е в натура. Собственикът си удържа пари за жилище, слама за животните и им предоставя точно определен размер земя, която те обработват за своя сметка, като печалбата е за тях. Те са освободени от данъци.

[118] Махмуд II (1784–1839) – турски султан (1809–1839).

Най-долу в йерархията са кесимджиите, истинските парии на аграрния режим в България, крепостни селяни в точния смисъл на думата, оставени на произвола на господарите си. Извън жилищата им нищо друго не им е гарантирано. Дори и земята, върху която се намира тяхната къщурка, е собственост на спахията; наследеното от тях имущество също става негова собственост. Какво количество зърно, дърва, въглища, стоки трябва да предават всяка година, колко дни ангария, колко глави добитък, предназначен за празника Байрям, че дори и колко чифта чорапи трябва да изплете всяка жена – всичко се решава по осмотрение на спахията, без да го е грижа за недостига на реколтата. Освен това кесимджията не е закрепен към фермата, където живее; по желание на бея той може да бъде изпратен в един или друг от чифлиците му. И най-накрая като венец на всичко много често той трябва да плаща и данъци.

Установяването на подобна зависимост е последица от множеството бунтове по времето на управление на султан Мохамед II и отговор на мюсюлманите към враждебността на християните от Балканския полуостров. На всеки опит за неподчинение, при всека изблик на непослушание наказан е кесимджията. Високата порта не е в състояние да спре нарастващите прояви на тирания, дължащи се повече на алчността на бейовете, отколкото на омразата им към раята. Подобрение настъпва едва към края на царуването на султан Абдул Меджит под влияние на реформите, предизвикани от Кримската война. Множество селища успяват да се откупят от феодална зависимост, плащайки на спахиите, но тези частични подобрения не променят ситуацията и когато избухва последната война, по-голямата част от българските селяни в Кюстендилски окръг още плащат феодални задължения към бейовете или наследниците им.

В годините след подписване на мирния договор княжеското правителство е изправено пред труден за решаване проблем:

Мюсюлманите, които били емигрирали поради страх от възмездие и по нареждане на своето правителство, започват да се завръщат и да изискват възстановяване на правата си или откупуването им с пари; между ищците фигурират евреи и дори няколко български чорбаджии, откупили правата на спахиите. От друга страна, селяните, недоволни от ненавременното завръщане на бившите си господари, убедили се в истината на поговорката: „Каквото можеш да вземеш, трябва да можеш и да го запазиш“, отказват да признаят претенциите им и отричат законността на една собственост, базирана върху наси-

лието. Те се аргументират между другото и с незаконното присвояване от страна на турските собственици на общинска земя, което било общоизвестно, но невъзможно да бъде поправено по легален път.

От друга страна, доколко чл. 12 от Берлинския договор, постановяващ по принцип неприкосновеността на мюсюлманската собственост, може да попречи на българите да се позоват на чл. 72 от Отоманския кодекс, според който, ако жителите на някой град или селище са напуснали страната, без да са принудени от някаква основателна причина, то тяхната земя става по принцип обект на продажба?

Вижда се в каква сложна ситуацията е изпаднало княжеското правителство, поставено, от една страна, пред противоречивите претенции на собствениците, шумно поддържани от Високата порта, а от друга, пред новите собственици на земите – наскоро излюпени гласоподаватели, за които то трябва да се грижи. Следват няколко несполучливи опита да се намери изход чрез индивидуални споразумения и в крайна сметка се стига до законодателно решение. Отчитайки с право, че потвърждаването на феодалните права е несъвместимо с Конституцията на Княжеството, този закон постановява следното:

– експроприация на бившите господарски земи чрез заплащане на обезщетение, определено от смесена комисия на имащите право;

– предоставяне на земите на обработващите ги;

– изплащане на обезщетенията от правителството като аванс и изплащането на този аванс чрез годишни вноски от това селскостопанско население, което се възползва от този закон.

Върху тези основи – добри или не, изглежда, че се е постигнало съгласие и една смесена комисия действа с различен успех според често сменящите се председатели.

Какво е положението днес? До каква степен безпристрастността на закона се осъществява на практика? Доста смел трябва да е този, който се смята за достатъчно осведомен, за да ни отговори.

Но едно е сигурно – за българите в околностите на Кюстендил лошите дни са останали зад гърба им. Това личи и по сравнително веселите лица на хората, които срещаме, отивайки към пазара.

На вратата на града – защото Кюстендил е град, окръжен център, в който е разположена военна дружина и който наброява 10 000 души, между плочите на турското гробище ние констатираме наличието на известно количество колони и капители, произхождащи от развалините на Пауталия – римски град от старата провинция средиземноморска Дакия.

Въпреки че се намираме в окръжен град, търсенето на обитаем хан не е много успешно. Последователно посещаваме четири: първият няма стъкла на прозорците, във втория конюшнята е неизползваема, в третия има прекалено много легла, а в четвъртия пък въобще няма такива. Без да се колебая, избирам последния, но при условие, че ще бъде незабавно почистен, и оставяме коларите ни да се оправят, както си знаят.

Улиците са със силно изразен турски характер. В този момент те са силно оживени; пазарът е в стихията си. Малките дюкяни са препълнени с клиенти, което обаче въобще не притеснява едно малко момиче, заето с важната мисия да пише писмо под диктовката на неграмотния си дядо, а и на мен не пречи да направя изгоден пазарлък с един златар. Изморен от блъсканицата, аз се спасявам в полето.

Кюстендил, построен в края на равнината, се опира на висок склон; няколко къщи се намират върху първите възвишения. От върха на склона има прекрасен изглед.

Градът е като купчина сиви покриви, разделени от зелени букети, подобно на Кордова. Почти всяка къща е с градина и в нея расте неизбежното сливово дърво, което за Кюстендил е това, което са розите за Казанлък, портокалите за Палермо, палмовите дървета за Елх, хубавите жени за Кадикс или Малага. Десетина минарета, обречени на изчезване, разнообразяват баналността на градския пейзаж с присъщата им поезия, която православната архитектура на българите не може да замести. Сред покривите и стените се забелязват пъплещи черни мравки – мъжете, и пъстри мравки – облечените с ярки цветове жени; по средата на слънчев площад бели мравки с черни крака ритмично шават – това са защитниците на отечеството, обучавани да се движат автоматично и да унищожават себеподобните си с много шум. От мравуняка се чува приглушен шум, накъсан от бавното темпо на турска музика, символ на изостаналостта; сякаш воювайки с нея, прозвучава корнет, символ на напредъка, и в крайна сметка той успява да се наложи.

В северна посока се издига основната част на Радомирския Балкан и се вижда правият път за София. На изток заснежените хълмисти Родопи се покриват с облаци, сякаш се обвиват с чалми. Плавните нагъвания на терена, който свързва Кюстендилските височини с равнината, са буквално покрити с лозя, а планинската верига, която ни затваря на юг, скрива далечните македонски хоризонти – тази плячка, желана от България и Гърция, без да броим Сърбия и Австрия.

Границата е на няколко часа път. Оттук за два-три дни се стига до Скопие, древния Тауресум, където през 483 г. се е родил човекът, заемал престола на Византия под името Юстиниян – латински превод на славянското му име Управда. До този град стига онази част от железопътната линия от Солун, към която се стреми сърбо-унгарската железопътна линия, построена днес до Ниш.

Пътят от Кюстендил за Скопие е слабо използван не толкова поради лошото му състояние, колкото заради постоянната несигурност. Разбойничеството продължава да се шири. Рисковано е да се тръгне без ескорт от турски заптиета, а само Бог знае доколко може да се има доверие на подобна охрана. И въпреки това този район се е върнал в златната си епоха в сравнение с това, което е било след Руско-турската война.

Всички големи бедствия са си били дали среща тук: убийствата, пожарите и гладът. В началото на зимата през 1878–1879 г. числото на българските християни, бегълци от Македония, намиращи се между Кюстендил и Джумая, е било около 25 000 души. Около 70 опожарени и разграбени села, няколко хиляди мъже, убити с оръжие в ръце, изклани жени и деца – такава е била равносметката от последните шест месеца, и то без да се броят измрелите от глад и болести. За анархията, царяща в Македония, може да се добие пълна представа от факта, че в Скопие е било установено почти независимо правителство от добре снабдени и въоръжени от Високата порта албанци. Ето защо, когато през пролетта започва евакуацията на руските войски, притесненията са били големи. След като през май турски войници завземат две кюстендилски села, е установена система на постоянна защита, приложена по-късно и върху други територии на Княжеството: на селяните се раздава оръжие; първият резервен ешалон е сформиран от част от пограничните дружини, уволнени заедно с оръжието и муниците, които са имали за задача да поддържат отбраната на селяните; самите дружини съставляват вторият резервен ешалон. Началниците във всяко село се подчиняват на околийските началници, а те са поставени под командването на висш офицер. Благодарение на тези разумни мерки по границата, която изглеждаше толкова заплашена, вече не съществуват никакви проблеми.

Поради някакъв особен акустичен ефект музиката, която смятах, че идва отдолу, се оказа отгоре. Върху тясното плато на хълма шестима музиканти цигани изпълняват под акомпанимента на тамбурини и зурли тъжна монотонна песен с постоянно повтарящи се два

такта, позната на всички, посетили някога Изтока. Те имат за слушатели тридесетина българи, празнуващи неделята, развълнувани обаче не толкова от музиката, колкото от парчетата агнешко месо и черен хляб, които те разкъсват.

Залязващото слънце изпраща в равнината своето сбогом от розова светлина и си играе с отраженията в локвите като с огледало; череши падат от отрупаните с плод дървета, земята е осеяна с диви ягодки, ментата и мащерката изпълват въздуха със силните си аромати. Колко щастливи трябва да са жителите на Кюстендил, когато си дадат сметка за своето блаженство!

Нощта настъпва и трябва да слизаме. Една неравна пътека криволичи в гора от стари разкривени мушмули и огромни череши. Полускрити сред клоните, омазани до уши от сока на зрелите плодове, децата сливат смеха си с песента на славеите, докато сенките омекотяват червенината на покривите и бледата зеленина на тревата.

Глава XXXI. Кюстендил (продължение) – Ден на законодателни избори – Изследване по натура – Всеобщото избирателно право в Княжеството – Отпътуване от Кюстендил – Радомирското плато – Селското население и благотворното влияние на цивилизацията – Хановете в Радомир

8 юни

Градът, толкова жив вчера, днес изглежда мъртъв със затворените си дюкяни и пусти улици. Случайно по време на сутрешната ми разходка стигам до голям двор, където се тълпи неспокойна навалица, чието поведение за мен е загадка. Въпреки веселото изражение на високия тъмен мъж това явно не е сватба, а въпреки тъжната физиономия на дребния блондин не е и погребение. Да не е краят на някой нощен бал? Надали – няма жени. Началото на пазар? Също не – не се виждат никакви евреи. Това е по-скоро някакъв събор, тъй като има и попове. Но в чест на кой светия? О, Боже! В чест на Свети Гласоподавател! Само един рилски пустинник може да забрави, че на 8 юли слънцето ще огрее празника на законодателните избори. Даже предната седмица един министър е благоволил да дойде и да проповядва сред населението на Кюстендил. Дали днес ще се събере реколтата от семето, посято от държавническата ръка?

Сред потоците врява, които се носят, и блъсканицата под верандата на кметството успяваме да схванем за какво става дума. Млад мъж с рижа брада, след като извиква с добре обработен глас: „Господа!“, подхваща дълго слово с характерната за славяните езикова и жестова освободеност. Започва се с избор на членове на бюрото: двама попа и няколко селяни или граждани са представени на насъбралата се тълпа, която ги акламира или отхвърля. Занимателно ще е да се обрисуват лицата, които се появяват последователно над урните от ламарина, където скоро ще се приготви изборната гозба. Всяка от тези урни е достатъчно голяма, за да може да побере цял кандидат.

След като е съставено изборното бюро, се раздават бели листа и моливи. Суверенният народ се разпръсква и се събира на различни групички; спектакълът става занимателен.

Неграмотните селяни са болшинство, те се обръщат за помощ към доброволците, които са даже повече, отколкото трябва. Тук писарят е селянин, той изписва бавно и мълчаливо имената, които му диктуват хората около него; на други места тази роля се изпълнява от гражданин, заел смешната поза на превъзходство, който спори, преди да напише предложените му кандидати. Ясно е колко е лесна фалшификацията. Вие ще ми отговорите, че българинът по природа е подозрителен и наистина аз виждам как двама-трима избиратели отиват при съседите си и искат да видят написаното на техните бюлетини, за да се убедят, че не са ги изиграли; но голямата част отива, без да проверява.

По-далеч турците, седнали в кръг, са запалили дълги чибуци и не изглеждат нетърпеливи; без съмнение техният избор вече е направен. Циганите отиват от човек на човек, с роза на ухото и безгрижието на големи деца, свикнали да гледат на нещата от веселата им страна. Много малко са евреите. Няколко стари овчи кожуси се мотаят със смутен и подозрителен вид, с бюлетината в ръка, без да могат да вземат решение. Други, по-предпазливи, преценили, че е по-добре да не гласуват, се измъкват и тръгват нехайно към вратата. Полицията, която обаче бди, ги принуждава да изпълнят дълга си и да се върнат в двора. Ей, стражар, ами свободата на избор?

Не искам да изглеждам като непримирим противник на всеобщото избирателно право. Смятам, че то е логична последица от заместването на божественото право с правото на суверенност на народа. Съгласен съм, че при нашата хитра нация то може да е точен инструмент, показващ какво е преобладаващото обществено мнение.

Но да се предостави наведнъж този резултат от развитието на старите народи, опитали всички системи на управление, на една млада нация, съставена от селяни и чиновници, е от тези шеги, които са монопол на политиката. В такава държава да се изпитва общественото мнение, значи да се даде думата на нищото, ако под „обществено мнение“ се разбира обмисленото становище на мнозинството. А аз бих бил любопитен да науча какво е мнението на стадото от български селяни, освен стремежа им към две неща: „да няма данъци и да придобият собственост върху всички земи“; още по-любопитно ми е да разбера в каква светлината правителството може да представи инстинктивната религия на неграмотния егоизъм, отхвърлящ всякаква идея за управление. Следователно остават само две становища: това на нещастниците, които са на власт, и това на щастливците, които се стремят към нея; но аз не забелязвам нищо, което да ми позволи да разграничa мнението на едните или на другите.

Това, което задължително следва като извод, е: изборите в България са като моделиране на мека глина – тя запазва отпечатъка само от последния, най-енергичен натиск. Той рядко идва от страна на правителството, което обикновено е разделено; най-често това е опозиционен натиск, а опозицията е обединена, докато има успех. Това е и една от причините за нестабилността на българските министерски кабинети. Аз казвам „една от причините“, защото има и други, които са доста по-сериозни и на които не искам да се спирам бегло.

Ако селянинът приемаше за чест дадените му граждански права, можехме да се надяваме, че обучението му няма да продължи дълго и здравият разум ще му помогне бързо да разбере кои са истинските му интереси. Но вместо да се гордее с предоставените му избирателни права, той се отвращава от тях, така както Панюрж[119] от ударите. Предпазлив и подозрителен, селянинът се отправя към урната подобно на бито куче, свикнало от векове да поглежда към кокала и да усеща намордника, ако посмее да се доближи прекалено до него. Той гледа с доверие на княза, защото за него князът единствен е олицетворение на властта, на която, добра или лоша, той е бил принуден да се подчинява по време на османското владичество; но селянинът гледа накриво кмета, попа и даскала, защото те са по-близо до него и той се страхува от тях. Подложен на натиска на противоположни позиции,

[119] Панюрж – герой на Рабле от „Пантагрюел“, верен спътник на едноименния главен герой.

притесняващ се, че не разбира точно какво се иска от него, без изобщо да се интересува от „господин депутата“, той е също толкова затруднен при пускането на бюлетината си, колкото едно магаре, ако го карат да свири на флейта, и би плащал доброволно всеки път, ако можеше да не гласува.

Искате ли да знаете какво мислят местните хора за селския ентусиазъм и въобще за морала при изборите?

„Известно е, че българският народ далеч не познава значението на изборите и им обръща много малко внимание. Селянинът се чувства щастлив, ако може да се откачи от това свое право на свободен поданик, много тежко впрочем за него, защото означава да върви три-четири часа, за да отиде и да пусне в урната парче хартия, чието съдържание не знае и не иска да знае. Това незнание на нашите селяни е много умело използвано от нашите кметове, попове и учители; те се договарят с кандидатите, пишат бюлетините и масово ги пускат в урните.“

Тези няколко реда са написани от румелийско перо, но спокойно картината може да се отнесе и към Княжеството. За човек, който познава историята от последните 5 години, доказателствата за инстинктивното отдръпване на селянина от изборите са много, както и за наивното му непознаване на истинския смисъл на неговата роля като избирател, за безразличието му към бялото или черното, за постоянната му грижа да се предложи на по-силния или на даващия повече.

Първите избори след съставянето на правителството се провеждат през октомври 1879 г. Първият тур е безрезултатен; числото гласували не достига до 1/4 от записаните в изборните листи, каквото е изискването на закона. Изборите за Второто обикновено народно събрание също не довеждат до събирането на необходимото количество гласоподаватели. Споменавайки между другото, че за да бъдат спечелени изборите във втория тур, е необходимо само относително болшинство, независимо от броя на гласувалите, то следва, че по-голямата част от депутатите са спечелили депутатските си кресла със стотина гласа, а понякога и с по-малко, независимо че в някои случаи техните конкуренти са събирали 500 или 600 гласа на първия тур.

И в двата случая на избори, за които говоря, бездействието на правителството оставя пълна свобода на действие на пропагандата на противниковата партия и последиците са ясни: и двата парламента почти изцяло минават в ръцете на княжеската опозиция и вследствие на въздържането на гласоподавателите неточно представят мно-

зинството в страната. Към тези забележки поучително е да се прибави и това, което става през юни 1881 г. на изборите за Велико народно събрание:

Князът е поставен в абсолютна невъзможност да управлява, след като е изчерпал всички възможни правителствени комбинации. Кабинетът начело с митрополит Климент, управляващ преди разтурянето на Народното събрание (декември 1879 г.), подава оставка веднага след откриването на новото Народно събрание (4 април 1880 г.). Лидерът на крайните либерали – г-н Каравелов, не успявайки да излъчи кабинет, връчва председателството на Министерския съвет в ръцете на своя приятел (който му е ту приятел, ту враг според лунните фази) г-н Цанков, който му го връща след един месец, и така великият политик постига единствено задълбочаване на хаоса в страната.

Тогава княз Александър издава на 9 май 1881 г. манифест към българския народ, в който обявява волята си да свика Велико народно събрание, на което той да предложи следната алтернатива: или извънредни пълномощия за точно определен период, или абдикация.

Как реагира народът на този апел? Тогава за първи път се забелязва следният феномен – тълпи, бързащи да отидат до прочутите ламаринени урни, и пет-шест опозиционери, изгубени сред компактно мнозинство от над триста депутати, които възторжено гласуват княжеските предложения. Това означава изцяло преобръщане на съществуващата преди ситуация.

Значението на този факт не буди съмнение. За първи път селянинът се изправя очи в очи с това, което е наблюдавал дълго време и което дотогава е познавал само по име – авторитета на властта. Този авторитет той вижда въплътен в лицето на своя суверен, чието наскорошно пътуване из България е съпроводено с бурни овации. Правителството, незабелижимо до този момент, стяга редиците си и несъгласията се прехвърлят в лагера на опозицията, която е напълно разбита. Овчата кожа, освободена от страха пред вълка, отива за овчаря.

Аз не искам да давам оценка на законността, резултатите или дори на необходимостта от това, което бе наречено „държавен преврат от Свищов“. Това изисква разсъждения, далеч от компетентността на един турист, които не биха били на място тук; аз само констатирам тези исторически факти не като историк, а като обикновен минувач и оттук достигам до неоспоримите изводи, че голяма част от българите още не са готови да бъдат избиратели. По инстинкт, а не по разум, те се лутат между силата, пред която винаги са готови да се

преклонят, и зле разбрания си интерес, който възприемат като имунитет да не плащат данъци, да си поделят мюсюлманските земи и други подобни хитрувания.

През декември 1882 г. нов избирателен закон, изработен в не много либерален дух, който може да бъде критикуван в не една своя точка, попречи на действията на опозицията. Като резултат се образува силно управляващо мнозинство. Днешните избори връщат старата система и можем спокойно да се обзаложим, че ще бъдат неуспешни за либералния кабинет на г-н Цанков. Това сноване напред-назад няма скоро да свърши и човек се улавя, че си тананика припева на известна иронична песничка: „Ако и тази история..."

Впрочем каква твърдост в идеите, в мненията и действията можем да очакваме от наивниците, от които искаме да са движещите сили в държавата и които не са много наясно какво се иска от тях; те изпращат на изборите делегати, натоварени да гласуват от името на цялото село; често написват на бюлетините имената на княз Дондуков, на генерал Игнатиев, на руския цар или на техния княз Александър. Най-лошото е, че в тази игра на прекатурване се разклащат и рушат устоите на политическия морал, който никога не е бил изграден на стабилна основа. Партиите опитват всякакви изборни мошеничества; бюрата, които трябва да бдят за провеждането на изборите, си позволяват всякакви незаконни действия и фокусничества; народните събрания свикват с пристрастността и деспотизма. Насилственото изключване на мюсюлманите, късното отваряне и преждевременното затваряне на бюрата за гласуване, констатирането на повече подадени бюлетини, отколкото са гласувалите и дори от фигуриращите в изборните листи, утвърждаването на удобните кандидати, които са поставени в надзаконово положение, касирането без основателни причини на депутати от малцинството и т.н. са толкова често срещани инциденти, че вече се приемат едва ли не за нормални.

И нещо още по-лошо – чиновниците, рожби на политиката, живеещи или умиращи чрез нея, се стараят много по-малко да изпълняват служебните си задължения, отколкото да се ориентират към кой вятър да обърнат платната си: едните – верни на властта до слугинаж, другите – враждебни до предателство. Последните са винаги най-многобройната прослойка, защото партията на власт винаги е разбита и ѝ предстои смъртоносно поражение. Дори и съдебната власт не прави изключение и е заразена; само в България можеш да при-

съставаш на веселия спектакъл, когато някой съд осъжда министъра на правосъдието по нищожната жалба на някой опозиционер.

Произволът и анархията са фаталният резултат от цялата тази ситуация, на която очертах само най-общите черти, оставяйки в сянка много други детайли, с които съм си забранил да се занимавам. Можем само да възхваляваме мъдростта на народа, който в такива размирни времена си живее невъзмутимо живота на кротък вол, теглещ каручката си, жънейки житото си и запазващ достойнство в несъгласието си с безредните ходове на управляващите.

Княз Александър в своята лоялност, породена от младежката му доверчивост, много често си е задавал следния въпрос: защо тези селяни, които всеки път, щом го видят, започват да се кръстят и да коленичат по пътищата, които се отнасят към него като към слязъл на земята Господ, защо те непрекъснато му изпращат неприятелски настроени депутати? Ще бъда много изненадан, ако натрупаният опит не даде отговор на суверена.

Ние оставяме изборната драма да си продължава и отиваме да обядваме, преди да отпътуваме.

На излизане от Кюстендил отново попадаме под сводове от върби, които обаче не са много ефикасно средство срещу слънцето в този час на деня. Жегата е потискаща в продължение на двата часа изкачване през прохода, който служи за връзка между Кюстендилското и Радомирското плато. Не познавам други урви, които да са по-сухи, по-мрачни и по-самотни. Но ето един полски жител, който пеша следва мулето си, на чийто гръб се е изтегнала жена му. Тази ситуация е необичайна в страна, където нежният пол пътува пеша, а съпругът е на кон, както подобава на слуга и господар.

След като преминаваме прохода, по-свеж въздух ни ободрява и въпреки двукратното падане на вече наранения ни кон ние не се изморяваме да се наслаждаваме на Радомирската равнина, сравнима с житен океан. На запад гористи хълмчета плавно се разстилат, а надясно Родопите очертават класическите си линии на верига, докато на противоположната страна градчето дреме сред върби и орехи.

Група българи са избрали своя депутат. Контрастът между високите и широкоплещести ездачи и техните ездитни животни – фини и неспокойни, е голям; тук хората са красиви. Като видиш тези здравеняци, разгърдени зиме и лете, с добре развито тяло и мускулести крака, чувстваш в тях солидни заложби на народ, който ще успее някой ден да защити мястото си под слънцето, ако дипломацията му

разреши да съществува. Удоволствие е да се наблюдават добродушието и спокойните обноски на тези сурови селяни. Може и да откриете на дъното на някоя каруца заспал пътник, който да не е много във форма, но сред всички ездачи и пешеходци не открихме нито един, който да изглежда пиян. А това не е ли знаменателно в ден, когато е много горещо и когато има изборна треска?

Жени, облечени в празничните си костюми, пеят сред житата и тяхната свежест си съперничи с тази на маковете. Всички хора изглеждат напълно щастливи и не знам да има район във Франция, където селскостопанско население да е толкова добре облечено, здраво и приветливо. Това, което ние наричаме „бедност", е напълно непознато в българските села.

Кой добросъвестен пътешественик, когато е наблюдавал по-примитивни раси, не се е усъмнявал в добродетелта на тази панацея, която ние, старите народи от Запада, наричаме със звучното име „цивилизация"? Българите могат да станат по-богати, да си създадат изкуствени нужди и забавления; елитът на нацията може да придобие по-голяма изтънченост и да заплати своя дан в прогреса на човешката мисъл – но дали от това хората ще станат по-щастливи?

В Радомир за последно трябва да прекараме неприятен четвърт час, настанявайки се. Това красиво градче няма да получи златен медал по гостоприемство; след като се отказахме от двата хана, ние почукваме на вратите на частен дом, който ни бе посочен като достоен за Нашите Височества; вратата обаче отказва да се отвори за нас.

„С какво се занимават тези хора – заявява на прислужника ми недодяланият собственик, – след като искат да наемат стаи само за през нощта? Не е много ясно; да вървят по дяволите!"

Да се обясни на един българин, че пътуваме, „за да разглеждаме", че си даваме целия тоя труд, „за да не правим нищо", е невъзможно и неразбираемо за него.

След като ни омръзва да се разправяме и след като обикаляме всички улички, докато нашите кочияши ни чакат, решаваме да направим обитаеми и да почистим две от най-ужасните стаи в най-ужасния хан. Ханджията с готовност ни помага да премахнем мебелите и част от илюзиите му, и то с неизменната благосклонност, която вече сме забелязали при всички негови колеги. Я опитайте да извършите същата операция в някой хан по нашите села и след това ми кажете как опитите ви са били приети от собственика на „Великият петел" или „Коронованият вол"!

Глава XXXII. Градските часовници – Часът „а ла франка“ и „а ла турка“ – Политическите възгледи на един ханджия – Владая – Бали-Ефенди – Завръщане в София

9 юни

Да пребъде земното царство на хората с добра воля! Преспахме прекрасно в това подозрително убежище. Нашите коне също са спали, и то толкова, че отказват да се събудят, и нещо още по-лошо – както героят на Хофман[120], който си е загубил сянката, ние сме загубили „нашия час“ – нещо много опасно в България, където женското непостоянство е нищо в сравнение с това на градските часовници: между две съседни села съществуват разлики от по един час. Вярно е също, че от височината на техните дървени кули механизмите, отчитащи времето, направо си губят времето. Никой не ги поглежда, защото те говорят „а ла франка“, докато населението почти навсякъде е запазило навика си да смята времето „а ла турка“, т.е. да приема всеки ден за начало на двойната серия от по дванадесет часа от залеза на слънцето.

По време на закуската Димитри е изпратен при ханджията, за да разпита за новините от вчера и да научи името на избрания депутат. Предавам дословно доклада на моя преводач; трябва да признаем, че научавайки много езици, той не е успял да навлезе в дълбочина в нашия:

„Ханджията направи така – Димитри повдига рамене – и каза: не знам... не ме интересува мене депутатът... знаем принца, други не... депутатите много говорят, а вършат малко... не те сеят житото, депутатите... депутатите само много говорят...“

Ораторът започва да се повтаря и се обърква. Достатъчно съм чул, за да ми е ясна картинката; прекъсвам го с надеждата да запазя за законодателите на страната му поне капчица уважение, застрашено от подобни преводи.

Нашият последен етап от пътуването съчетава цялата възможна тъга: и мрачно небе, и подгизнал терен. На няколко километра от столицата ние откриваме най-лошия възможен път, като с много усилия, с камшик и с умело пазене на равновесие преминаваме през опасния проход Владая.

[120] Ернст Хофман (1776–1822) – немски писател и музикант, автор на „Фантастически приказки“.

Но ето че картината се променя в Бали-Ефенди[121], вече пълен с летовници. Появяват се познати физиономии и нашите шапки отново започват да извършват движенията, израз на уважение, забравени от тридесет и един дена. На конете ни, подушващи конюшнята, направо им порастват криле. Дори и слънцето, за да отпразнува завръщането ни, пробива облаците и спуска дългите си лъчи в полето. През най-красивата вечер на света ние влизаме в добрата стара София, чийто релеф изглежда впечатляващ дори и за нашите очи, свикнали с полските пейзажи.

Глава XXXIII. София – 1. Градът – 2. Пейзажът и климатът – 3. Животът и удоволствията

София?

Прочетете Буе[122]: „...около 45 000 жители, гръцка архиепископия, католическа епископия, 23 джамии и т. н. ... вълнени изделия, коприна, тютюн, кожарски работилници, минерални води, търговски център".

Не е ли привлекателно?

А сега отворете справочника на Изамбер: „Тази историческа столица на България е град с около 20 000 жители, който не предлага друго освен развалини и върволица от тесни улички, нездравословни и смрадливи."

Не е ли ужасно?

А всъщност днешната столица на Княжеството не заслужава „нито тази прекалена чест, нито пък това оскърбление".

Просто това е един бивш турски град, който вече не е такъв, и един европейски град, който още не е станал напълно такъв.

ГРАДЪТ

От 23-те минарета на Буе са оцелели едва 7 или 8; свещените отломки от джамиите служат за чудесен паваж. Всичко, което турците са обичали, е изчезнало: малките дървени къщи, чиито резбовани тавани са в тон с белите стени и с орнаментите по килимите; фино изработените мраморни шадравани; затворените с ревниви огради

[121] Бали-Ефенди – дн. Княжево.

[122] Ами Буе (1794–1881) – френски естествоизпитател и геолог, автор на трудове за Османската империя.

градини, в които протича тайнството на личния живот. Екерът, този фетиш на съвременните общински съвети, е безмилостен. Новите постройки се изправят една до друга покрай тротоари, непознаващи още кокетността на асфалта, и след няколко години София ще бъде един от множеството стари европейски градове. Може би обаче тогава ще загуби това, което е спечелила като симетрия и чистота. Теофил Готие[123] пише: „За да бъде интересен някой град, трябва да изглежда, сякаш е живял." Така е и според мен.

Но не трябва всички промени да будят съжаление, дори и у фанатичните привърженици на местния колорит – уличките, така ужасно описани от Изамбер, много от които все още съществуват, поскоро трябва да бъдат отречени, отколкото да се съжалява за тяхното изчезване. Няма да забравя обезсърчението, достигащо почти до отчаяние, което те предизвикаха у мен – при това съм нормандец – със своя кален вид. Не една измежду тях принадлежеше без съмнение на ятата от патици, плуващи по средата на пътя също така бодро, както гондолите по венецианските канали, и за да акостирам до невероятната къща, която ми послужи за първо жилище, трябваше да построя мост от дъски върху подпори. Да се прибереш вкъщи нощем, е акробатично упражнение, достойно за изпълненията на Блондин[124], а аз не съм чак толкова добър.

В някои годишни времена софийската кал надминава всичко, което въображението може да роди.

Местният човек, имащ широки крайници, който пръв рискува живота си в тинестите места, е истински благодетел за хората, които тръгват след него, движейки се по стъпките му. Цял легион хитреци следват в индианска нишка изпратения от съдбата неразумен колос; няма нищо по-смешно от тази гледка... когато ти си в кола.

През последните години пътищата се пооправиха, но все още недостатъчно. Няма добри местни материали, а отвън те пристигат оскъпени с безумни транспортни разходи. Две неща са необходими, за да се ускори прогресът: енергична администрация, последователна в действията си, и гъвкав градски бюджет; но и двете са още в сферата на пожеланията. Започва се нещо, но не се довършва. Направеното много често трябва да се преправя, защото няма средства

[123] Теофил Готие (1811–1872) – френски писател – „Капитан Фракас", „История на романтизма" и др.

[124] Блондин (1824–1893) – известен френски акробат, преминал за първи път по опънато въже над Ниагарския водопад.

или... смелост да се отхвърли пестеливостта, която обожава временното – разоряваща практика, когато се предприема някаква строителна дейност. Моята критика не се отнася за градската градина; тука работата е добре свършена и от ранна пролет разцъфналата градина краси околностите на двореца.

Да се разчита на частната инициатива за почистването на улиците в източните страни, е направо неразумно. Само чрез заинтересованост може да се промени безразличието на българите към външното благосъстояние. На тази подбуда трябва да се отдаде и внезапният порив, който се забелязва при строежа на къщите. „Когато имаш дом, имаш всичко“ – ако тази аксиома се докаже, положението в София би било цъфтящо; всяка година се издигат стотина къщи – цифра, която е значителна за град, където свободните капитали са скромни, а кредитът е зле организиран.

Нуждата от това правителството с цялата администрация, дипломатическото тяло и консулите, руските и чуждите чиновници, дотичали, след като са надушили изгодата, да бъдат настанени много спешно в една импровизирана столица, е довела до болест, чиято диагноза е поставена от политическата икономия под името „наемна треска“. Търсенето е голямо, предлагането – ограничено; българите не пропускат случая да спечелят пари отчасти със собствените си жилища, отчасти с турски къщи, закупени за къшей хляб в моменти на паника.

В началото живеех в една барака, чийто наем надхвърляше сумата за изплащането ѝ; и аз не бях изолиран случай. Нищо нямаше да спечеля, ако се правя на обиден, а само рискувах да остана на улицата.

В различните страни съществуват различни всекидневни поздрави, които издават какъв е церемониалът или коя е най-голямата грижа на поданиците им. Двама женени французи, когато се срещнат, се питат: „Как е жена Ви?“ В Алжир формулата е заместена с: „Имате ли днес треска?“ В София доскоро се питаха: „Как е домът Ви?“ Познавах един дипломат, чието поетическо занимание бе да брои звездите през пролуките на тавана си и никой нямаше достатъчно кърпи в гардеробите си или съдове в бюфетите си, за да събере сълзите, които капеха през керемидите вътре в стаите по време на дъжд или когато снегът се топеше.

Днес този период, наречен по общо съгласие „ледниковата епоха“ или „ерата на мъчениците“, почти е преминал. Вече има голям

избор при наемането на жилище, но все още наемът остава неприемливо висок. Спадането му е въпрос на време и това ще бъде резултат от неговата прекомерност, която привлича към зидарството всеки свободен капитал. За хапльо се смята този, който не иска да се възползва от „манната", изсипваща се в кесиите на софийските собственици. Ето защо всеки започва както му дойде да строи сгради, които обаче скоро е принуден да остави поради липса на средства:

...pendent opera interrupta minae que murorum

Ingentes.

„Ingentes" трябва да се зачеркне. Най-често става дума за къщички от пет-шест стаи – приземен етаж, издигнат на няколко метра над сутерен; това е конструкцията, препоръчителна след опита от земетресението от 1858 г. Предишните строителни материали – дървото и кирпичът, днес са заменени с тухлата. През пролетта основите едва се показват от земята; през есента ключът е вече на вратата и наемателите си оспорват честта да хванат ревматизъм от влажната мазилка. Разположението на стаите невинаги отговаря на нашите и все още сме далеч от парижкия конфорт, но се забелязва известен прогрес. Голяма част от собствениците си доставят от Австрия мебели и драперия, които са с по-високо качество, отколкото изработените тук. Гипсовите орнаменти са често явление, като тяхното изобилие носи блясъка на привидното богатство.

Обратно на установения закон на Запад, новият град се разраства на изток и в тази част вече има зародиш на аристократичен квартал; повечето от изявените политици притежават там жилища. Руският дипломатически агент бди, защитен от солидни стени, сякаш в крепост; неговият съперник от Австро-Унгария си е построил малък палат; напредничавият българин не се страхува от земетресенията и от височината на голямата къща, давана под наем, и дори един „гранд хотел", построен на прекрасно място, е готов да посрещне туристите.

Силният импулс за строителство на обществени сгради досега не е излязъл извън Министерството на войната и на Народното просвещение, напомнящи монументални казарми; самото Министерство на войната, болницата, военното училище, мъжката и девическата гимназия са построени от държавата или от общината. Административните служби са настанени в нечисти къщи, наемани от частни лица – комбинация, която носи повече полза за тези частни лица, отколкото за държавата. Често се е обсъждало създаването на дружество, което да организира снабдяването на столицата с необходи-

мите ѝ здания, и защо този полезен и икономически изгоден проект не успява. Мистерия, която заедно с други подобни безпристрастното перо на един писател може да обезсмърти с написването на исторически роман, наречен „Софийските тайнства".

На суверена е издигнат достоен за него дом, чието построяване е отнело доста време. Дворецът – бивш турски конак, е завършен едва през последните месеци на 1882 г., след скъпо струващ ремонт, което и може да се очаква, когато се мъчиш да направиш от стара и грозна дреха нова и красива. И ако отвън се забелязват трудностите при подобна операция, то в интериора архитектът е постигнал достоен реванш. Разкошът на украсата и на мебелите може да задоволи и най-придирчивите. Но дори и най-краткото им описание ще ме отклони много. Следователно няма да се спирам нито на зимната градина, вмъкната между партерните апартаменти и трапезарията в стил Луи XV, нито на прекрасното двойно стълбище, нито на гала-салона; искам да се спра обаче на две стаи, запазени за всекидневните аудиенции: първата – като чакалня, а втората – като кабинет на Негово Величество.

Първата стая е забележителна с дървения си таван, изкусно резбован от един софийски майстор. Тези тавани са били луксът на старите турски жилища; известна част от тях са изнесени, за да украсяват руски имоти.

Портрет на цар Александър II е разположен на централно място, в рамка от лакирано дърво, в хармония с фигурите по тавана. В ъглите висят български знамена; петната от кръв като ръжда по тъмните им части и розови по белия плат напомнят, че те са участвали в сражения. Снопове от оръжия са окачени по стените; част от тях идват от Видинския арсенал. Сред обикновените оръжия човек може да се възхити на няколко много добри образци на албански пушки, турски ятагани, ханджари, украсени с персийски емайл, и т.н. Най-любопитните предмети са нещо като мортири, носени на рамо на дървени приклади, и прави саби с покрити с кожа дръжки и триъгълно острие, дълги колкото копия – почти неизвестен вид и с хипотетично предназначение.

Колкото до княжеския кабинет – това е една малка и удобна стая, за която може да си мечтае някое поетично въображение. Всички дърворезби по стените и таваните са от дъб, в немски стил – тежък, но много декоративен, с витражи на оловна основа, върху които българският лъв се откроява хералдически; има полилеи, апликации, клю-

чалки от ковано желязо; двойният свод разделя помещението на две трети, подобно на иконостасите в гръцките църкви. Целият този ансамбъл, едновременно строг и чаровен, по-скоро създава впечатление за театрален декор, отколкото за обитаема стая в реалния живот, особено вечер, на бледата светлина от лампите.

Паметници? Не търсете други освен православните храмове, построени по време на османското владичество, и джамиите, от които само три все още са поддържани. Едната от тях е отворена за мюсюлманите; втората е превърната в обществена библиотека; третата служи за затвор. Синагогата привлича вниманието на минувача с осмоъгълния си купол с малка височина; вътрешността отговаря повече на просперитета на еврейската група. Най-интересната сграда от археологическа гледна точка е църквата „Света София". Нейното построяване датира от времето на една византийска принцеса, която освен това е прекръстила града, наричан Сердика от римляните и Средец от славяните. По време на турското нашествие базиликата е превърната в джамия, а по-късно е частично разрушена от земетресение; след като върхът на минарето паднал и имало опасност да се срути цялото, в крайна сметка през 1880 г. било разрушено. Развалините отново успяват да завоюват християнските си права, но за момента служат предимно за обител и развъдник на гарвани и лястовици.

Откакто турското население намаля и европейската колония разцъфна сред освободените българи, София отхвърли своите разграничени по народностен принцип махали, характерни за източните градове, носещи отпечатъка на средновековните нрави. Всеки се настанява по волята на случайността и различните народности са в тясно съприкосновение, в братска смесица. Единствено израелското племе е натъпкано в центъра на стария град, в една зона, която въобще няма никаква прилика с нашия квартал „Сен Жермен"[125]. Тук продължава да съществува нечистата върволица от „тесни улички, нездравословни и смрадливи". Любителите на екзотичното, чиято артистична чувствителност надделява над обонянието им, не се срамуват да се разхождат в търсене на мимолетните картини, скицирани от майстора-слънце, когато срещне странна архитектура, проядено дърво, клатушкащи се балкони, стари кладенци, усукани асми, изкривени дървета, стари износени дрипи и старци, примесени с гъм-

[125] Сен Жермен – богато парижко предградие, населено през XIX в. с еврейско население.

жило от деца, което обяснява вечното оцеляване на юдейската раса, толкова неунищожима по земното кълбо, колкото плевелите в житното поле.

Това гето граничи с търговския квартал, наричан „Чаршията". Два реда върби покрай главната улица протягат немирни сенки по пълните догоре дюкяни, по остъклените сандъци на сарафите, по амбулантните търговци-сладкари, толкова обичани от мухите, по овощарниците и сергиите, където се предлага сготвена на открито храна, по дюкяните за продажба на картини и на текстописците с техните диви и ярки букви, по цялата тълпа от пешеходци, чието непрестанно размотаване е прекъсвано само от префучаването на файтони и от преминаването на биволски и конски каруци, натоварени с дърва или въглища. Градът, мълчалив в крайните квартали, е толкова оживен тук в пазарните дни, че дори и съседните улици са обхванати от този ентусиазъм. Красавиците от съседните села, накичени с цели букети от цветя и стръкове чимшир, се тълпят пред витрините на златарите, пред продавачите на оцветени пера, на копринени панделки, на фалшиви бижута и евтини дрънкулки, зяпат с наслада цялото това кралство на бедняка и се пазарят с часове за цената на някоя медна гривна, стъклария или панделка.

На Чаршията се е запазило това, което е било характерно за някогашна София. Разглеждайки съседните дворове, може да се види колко голям е бил някога „пазарът"; множеството бараки, използвани сега за складове, красноречиво го доказват. Но близки са времената, когато западната конкуренция и нововъзникващите нужди ще унищожат и последните останки от ориенталския живот. Магазини, „наподобяващи виенските и парижките", разстилат вече новите си витрини по родените предишния ден улици и дори и самата Чаршия вече се прекланя пред нови богове: насред нея се е разпростряла в чест на жакети, сака, зимни палта и други стоки, дошли отвъд планините, следната табела, разкриваща каква е волята на съдбата: „А Ла Белле Жардиниере" („При хубавата градинарка").

ПЕЙЗАЖЪТ И КЛИМАТЪТ

Чужденците, живеещи в София, имат навика, изпадайки периодично в апатия, причинена от липсата на газова инсталация, на Операта, на английското кафе и на „Фоли Бержер", да отправят натъжен поглед към хоризонта и да извикват: „Боже мой! Какъв ужасен край!"

Това би трябвало да се очаква.

Ако словосъчетанието „красив край“ означава разнообразен пейзаж, прекрасно редуване на вили, закътани сред цветя и спретнати селца, на красиви възвишения и зелени падини, на добре поддържани дървета и обработени поля, то аз съм съгласен, че околностите на София са обречени. Но ако някой край не е красив, означава ли това непременно, че е грозен? Разбира се, че не. Между красотата и грозотата има място за много различни типове хубост. Да твърди, че красотата е качество, което е фиксирано веднъж завинаги, може само някой първичен човек; да се опиташ да я дефинираш, е твърде глупаво начинание. За мен един просторен пейзаж не може да е грозен. А дори и най-яростните отрицатели не могат да не се съгласят, че пейзажът на Софийската равнина е създаден с размах. Разляла се нашироко в полукръг от планини, които приличат на издигнатите стени на огромна кошница, тя несъмнено създава усещане за нещо величествено, независимо дали, идвайки по пътя от Берковица, обхващаш целия град, открояващ се в светли тонове върху мекия фон на Витоша, или пък от върха на „Света София“ хвърлиш надолу поглед към крайните махали, чиито къщи приличат на лодки, акостирали на брега на някое езеро. Мога само да съжалявам този ловец, който, разочарован от неверността на бекасите, не е намерил утеха в красотата на умиротворената природа през някой от тихите дни в края на есента, тъй чести през октомври и ноември; слънцето е милостиво, атмосферата е успокояваща; тонове в оранжево, старо злато, пепеливосиньо, нежнолилаво са смесени в прекрасна хармония; ами вечерта над полето, покривано от настъпващия мрак, контрастиращ с ярката светлина от все още огретите върхове на безкрайната балканска планинска верига! Аз не познавам страна, в която да има по-спокойна и приятна есен.

И въпреки че мога да бъда обвинен в безмилостно представяне на серия от парадокси, след като вече разкрих красотите на Дулцинея, осмелявам се да кажа, че все пак истинският сезон тук е зимата, а снегът – характерната ѝ украса.

Да се възхвалява снегът в умерения климат, е нещо необичайно. Правим го с неохота, защото той е вариант на мръсотията през мъгливата зима; но чисто белият сняг, снегът, който не се топи, това е метаморфоза на безвкусицата на нашата обикновена среда, това е сънят на цвета и формата, началото на мечтата, увеличението на всичко чрез намаляване на детайлите. И малкият пейзаж става голям, а равнина като софийската – огромна. Чувстваш се така, сякаш ти спира дъхът.

Липсата на шумове допълнително придава на нещата странен вид, а хармонията се допълва от тишината, която е за ушите това, което е за очите белият цвят. Според закона за контраста това премахване на основните елементи от външния свят придава допълнителна енергия на живота в домашното огнище. Окото, преситено от белотата, открива необичайна привлекателност в прекрасното съзвучие на тапицериите, на килимите, на дреболиите от украсата; с изненада се заслушваш в махалото на часовника, което довчера не си забелязвал; жуженето на някоя оцеляла муха те кара да извърташ глава, а пращенето на огнището е равносилно на престрелка. Чувстваш, че нещата около теб живеят, че и ти съществуваш, което за мен е върховно изражение на човешкото щастие.

Най-често промяната настъпва внезапно – София се събужда под снежно наметало, което ще смъкне едва през пролетта. Преобразяването е толкова неочаквано, ходът на възприятията – толкова рязко прекъснат, че първите бели дни имат вкуса на непознат спектакъл.

Светът сякаш свършва с това навъсено поле под забуленото небе. Върховете – по-скоро загатнати, отколкото издигащи се над планините, чието подножие е изчезнало, не принадлежат вече на земната кора и ако се отдалечиш малко, градът ти изглежда като пухкава купчина в тъмнорозови и угаснали жълти тонове, набраздени от кафяви черти и проядени от черни точки. Облаците с неясни очертания са с измити оттенъци – толкова фини, че непрекъснато сякаш се вливат един в друг чрез неуловими преходи. Комбинацията от различните разстояния обърква очите: на юг снежното море, ослепително в близък план, е победено, макар и останало много бяло, от необяснимите проблясъци на един хоризонт без слънце. Короните на дърветата, покрити с по-фин и от дантела скреж, са като тъмни отпечатъци в небето, а стоборите от изтъркано зелено, довчера незабележими, днес са крещящи като новобоядисани. Синкава пепел очертава следите на притичалия по полето заек, в дълбоките отпечатъци, оставени от биволите, избива кал, а под пропукания лед на реката тече мастило.

Същите аномалии възникват и при пропорциите на нещата: вземаш врабеца за дрозд, гарваните, скупчени по клоните – за едри черни кокошки, а до редицата от преминаващи каруци силуетите на изправените каруцари изглеждат с размерите на великани.

Изненадите се нижат една след друга. Ако не е тихо пеещото звънче, нищо не те предупреждава за плъзгащата се на двадесет метра от теб по цариградския път талига. Необузданото препускане на

стадо коне на един изстрел разстояние не предава по въздуха никакъв доловим шум. Дори и самият ти се превръщаш в призрак, не чуваш вече стъпките си, като вървиш. Объркването, което настъпва във възприятията ти, в крайна сметка довежда до странно чувство, близко до болестно състояние; изострените ти сетива очакват да се случи нещо необикновено, а то не се случва.

Срещите са редки; двама войници отпускари, свити в предната част на каруца, като меровингски крале гледат замислено спокойния вървеж на впряг биволи. Два дребни вола със синкав косъм, с много мек поглед, теглят и същевременно пързалят една кола, поставена върху дървени кънки. Върху хоризонтално поставен кол се поклаща някакъв безформен вързоп, чийто горен край се слива със сеното. Това е каруцарят, който, спейки, клатушка крака. Той ще се движи така в продължение на часове със скоростта на охлюв, може би някъде далеч, до някоя гънка във Витоша, забравена от времето – това време е единственото нещо, което той си позволява да пилее. От студа го пази дебелият му овчи кожух, а от пропастите – умните му животни, които ще съумеят да ги избегнат.

Говорих за студа – но кой ли българин го е грижа? Използването на шал въобще не влиза в плановете на хората от полето; разгърдената им риза дава възможност на всички ветрове да се запознаят с гърдите им. Платнен ръкав предпазва женските ръце до лакътя. Селянките са обути в странни плетени пъстроцветни вълнени чорапи; но в града могат да се срещнат момичета, ситнещи по замръзналата земя с голи крака и облечени с тънки роклички. Техните присвити гърбове и прилепените до тялото ръце показват ясно, че мръзнат, но според поверието така те се закаляват. Но ако теорията за трансформизма е вярна, то природата отдавна трябваше да снабди със зимна козина тези онеправдани същества.

Опитах се да нахвърля първите си зимни впечатления. Но София е на прага на Ориента – този Ориент, в който светлината може да бъде победена само временно. Слънцето бърза да се завърне на сцената и с думи не може да се опише прозрачността и прекрасната яркост, идваща отгоре, удвоена от отражението отдолу. Докато по кожата се чувстват бодежите от кристално чистия въздух, а под краката пращи втвърденият сняг, поставеният навън термометър показва 10 или 15° под нулата.

Тогава меланхолията се скрива в мазетата; под небето всичко пламти. Нервна веселост опиянява хора и животни; пешеходците крачат

превити, но с изправени глави. Росинант повдига с подскоци на жребец бързата шейна. Какво щастие е да си на 20 години в подобно време.

И това продължава с месеци... до фаталния ден, когато започват да се топят снеговете. Но нека да спуснем завеса върху най-грозната клоака. Разпукването на леда ознаменува началото на период, който е твърде далеч от поетичните традиции; период ту влажен и студен, със завръщането на снега и вихрушките, ту бурен и навъсен.

Каквато и да е температурата, пролетта идва сравнително късно; това е един от капризите на тази междинна природа, която е привлечена ту от спокойствието на Севера, ту от плама на Юга. Може да се каже, че разумна като българка от добро потекло, природата не се поддава на коварствата на бързите флиртове, а се предава само когато е сигурна в утрешния ден. Нейният инстинкт никога не я подвежда; можете да бъдете сигурни, че докато дърветата се мусят, то тези хубави дни, на които хората се радват, няма да продължат дълго. И когато идва часът на истинските празненства, животът сякаш избухва внезапно и яростно: земята се отдава на лудо пиянство. Само за седмица полето е цялото в зелено, бяло и розово.

Скоро след това, със или без разрешението на календара, се възцарява лятото, негов премиер-министър е неумолимото слънце. Местните хора прославят свежестта на нощта и благотворния дъжд, разпръскван от бурите, толкова чести в съседните планини; но този празник на електричеството и гръмотевиците не е препоръчителен за онези, чиято мускулна система не е особено добра. Това е предупреждение и за нервните туристи.

ЖИВОТЪТ И УДОВОЛСТВИЯТА

Колкото и да е бегла картината, не може, описвайки някоя столица, да не се спрем на забавленията в нея. В крайна сметка видовете удоволствия са присъщи на цивилизования човек, но къде можеш да ги откриеш в град, където няма театър, освен в това, което ние наричаме „светско общество".

Да се озовеш в страна, която се възражда, в град, който се изгражда, е рядко срещано удоволствие, което обаче е по-малко изкусително, отколкото да присъстваш на разцъфтяването на общество, заквасено от международната мая и променящо последователно своите светски нрави. София премина през епохата на бакарата, на виста, на танците, на невинните забавления; всяка зима си има свое забавление. Видях как луксът се заражда, израства, възмъжава. Но да-

ли това е интелигентният лукс, израз на осмислена чувствителност, или е все още претенциозният облак, зад който се крие господарят Парà? Трънлив въпрос, по който не искам да се задълбочавам.

В златните години на възраждането на София този, който успяваше да намери столове за всички свои гости, минаваше за истински велможа. Новите карти за игра бяха събитие, един добър готвач поставяше по-високо във висшето общество своя щастлив господар, отколкото ако той притежаваше мъдростта на Соломон или знанията на Пик де Мирандол[126]. Заемахме си столове, фотьойли, килими, прислуга, чинии и чаши, т.е. всичко освен пари, което е признак за цивилизация, намираща се още в зачатък.

Неоценим детайл: заемаха се дори онези добродетели, които не се притежаваха, дотолкова взаимните нужди бяха натрупали съкровища от добронамереност; това беше Аркадия[127], пренесена насред Балканите. Вродената сръчност на жените с големи усилия успяваше да създаде гнездà, където цареше неочаквана любезност. Все още малко на брой, те не бяха принудени да си оспорват обожателите. Без съмнение и по това време имаше „одумки“, но простодушни, както по всяка вероятност са се одумвали ангелите, преди да се разбунтуват. Та нали се смяташе, че слугините и военните могат да бъдат измамени, като се оставят малко места за разговори на пейките в градската градина. С каква грация се прозяваха красивите устенца в полуселска леност. Още малко, и щяха да започнат да се скитат по алеите, водейки кози, окичени с повод.

Тогава съществуваше само един висш кръг – руският, състоящ се предимно от военни, затворен за натрапници в рамките на вечеринките с танци; нищо не можеше да отклони хубавите младежи от техния култ към жените. Дори изобилието от ухажори предпазваше младите от опасностите на прекаленото привързване. Блондините наблюдаваха тъмнокосите, малките следяха големите и мирът въобще не се нарушаваше. Съвместно се обсъждаха взаимните несполуки и съпрузите щастливи заспиваха в съпружеското си ложе. Дори слепият случай беше на тяхна страна и им помагаше: при липсата на обществени часовници капризите на ръчните часовници не им позволяваха да се поддават на изкушенията на тайните срещи. Марсил-

[126] Жан Пик де Мирандол (1463–1494) – прочут с разностранните си познания италиански учен.

[127] Аркадия – част от Древна Гърция, според древните поети място, където царуват щастието, благоденствието и невинността.

ските часовници, винаги избързващи, закръгляха съвсем набързо шейсет минути; парижките, малко по-объркани, търсеха „пладне в 2 ч.“; турските часовници, верни на слънцето, избързваха или закъсняваха според сезона; всеки имаше своя час и патриотизмът не му позволяваше да търси споразумение. И защо, моля ви се, един хронометър от Петербург или Виена ще хока един швейцарски или италиански механизъм?

Подобна анархия пораждаше всевъзможни усложнения, вече ясно чувствахме това: в часа, когато очаквате да ви посети министър, почуква ботушарят; съседът сладкар ви е обещал топъл сладкиш, но кафето е изпито преди пристигането на сладкиша. Поканен сте на вечеря в града? Ту подранявате и изненадвате домакинята, която в момента се коафира, ту от ужасните зимници се носят острите аромати на ядене, което за пореден път се претопля. Колко печени кокошки са се появявали на масата, преуморени от препържване? Колко зайци са скучали на дъното на готварската печка? И ако все пак не се стигна до самоубийства на готвачи, това бе, защото никой от тези майстори не беше французин.

Далеч съм от мисълта да омаловажа чистото детство на българската столица; ето защо трябва да си призная, че тя се гордееше със своя слънчев часовник. Но той бе твърде безочлив по време на дъждовните и дори и през ясните дни и бе твърде примитивен за европейците. Лоши слухове се носеха впрочем и за точността на неговия механизъм. Скептицизмът е удобно оправдание и затова хората предпочитаха да се съмняват, отколкото да отидат и да проверят. Ето защо горкият инструмент, презрян от всички, умираше от скука без други посетители освен врабците или някой стар шоп, прикован пред тайнството на кабалистичните знаци.

Друго човешко изобретение имаше по-голям успех – артилерията, която ръждясваше в мирно време, бе използвана, за да отбелязва 12 ч. След като устояхме пред немия кадран, повярвахме на оръдието, защото то издаваше гръм. По-чувствителните бяха обезоръжени; часовници от всички калибри, изскачащи от всякакви джобове, волю-неволю се присъединиха към военния час. Правителството си отдъхна и „Агенция Хавас“ вече можеше да телеграфира на уплашената Европа: „В София царува ред!“

Но не всичко още бе приключило. Малко по малко една поредица от феномени без прецедент объркa по-наблюдателните. Дипломатическите агенти на Великите сили слисани констатираха, че дните

и нощите съгласуваха при срещите си наредби, които бяха в пълно несъгласие както с календара, така и с договорите. Слънцето придобиваше толкова особени навици, че петлите сутрин и кокошките вечерно време бяха напълно объркани. Към последните дни на юли то дотолкова вече се объркa, че заявяваше, че е дошло зазоряване в 2 ч. през нощта, а изчезваше зад Балкана към 6 ч. след обяд. Един френски часовник, който упорстваше да търси обед в 2 ч., бе изненадан да го намери.

Общественото мнение се развълнува и потърси причината за тези екцентричности. Най-простото обяснение бе, че слънцето си отмъщава за своя пренебрегнат часовник. Част от хората, които са били свидетели в далечния север на астрономическите особености на тези райони, започнаха да намекват за „руско влияние" и съвсем малко оставаше това обяснение да бъде прието, защото е ясно, че когато нещо не върви както трябва в България, Светата Рус винаги е причината за това. В крайна сметка се забеляза, че оръдието, претърпяло унижението да бъде превърнато в някакъв си пясъчен часовник, си правеше майтап с жителите на София. Наблюдавано по-усърдно, то започна да изпълнява по-добре мирната си мисия – поне така се смята, което е равносилно.

Важно е да не се забравя, че Софийската равнина е опасана от планински вериги, които я откъсват от останалия свят. Следователно заточените тук чужденци страшно приличат на затворници и затова и на най-обикновеното събитие се придава огромно значение, любопитството обгръща всеки новодошъл, а чувството на толерантност и внезапна близост идва от усещането за общо пленничество. Никога салоните не са били по-гостоприемни и за да влезеш в тях, не беше необходимо да си кой знае какво. Какво знаехме за всички онези, които попадаха тук от четирите краища на света? Че са красиви или грозни, весели или тъжни, глупави или духовити. Те биваха приемани заради това, което можеха да донесат на общата маса; от ергените не се искаше свидетелство за добродетелност, а от женените – документ от кмета. Зад тези либерални порядки прозира привлекателността на космополитните общества; но те могат и да крият опасности. Има два начина да бъдеш общителен: да протегнеш ръка с пълното съзнание, че вече не можеш да я върнеш обратно, или пък да я подадеш и на следващия ден да я придърпаш. Единият от тези методи е много опасен. Отстъплението назад довежда до обиди, които са още по-убийствени, защото стават в женски стан; хиляди дребни

страсти, до този момент умело прикривани, избухват и софийското общество дълго ги обсъжда. Разбитите парчета могат да се съединят вече само на неутралния терен на официалните приеми.

Моите читателки – ако имам някога такива, сигурно биха попитали каква е ролята на българските дами в софийското общество? Малко съм затруднен да отговоря, тъй като нямам голям личен опит и се страхувам, че едно обобщено становище би се изтълкувало като известно презрение, каквото то всъщност не съдържа.

За какво става дума? За това, че не искам да меря с фалшиви и грешни мерки. От биберона до съпруга нашите момичета са подложени на прецизно обучение, имащо за цел да ги направи „светски дами", т.е. да ги снабди с някакво количество придобивки, леки и фриволни като пера на птица. Ако зад тази крилата форма се крият сериозни качества – толкова по-добре – повече не ни е грижа. За да имаме точна представа за българското обучение, което цели да се изгради не толкова будоарна принцеса, колкото жена-домакиня, трябва да разменим термините. Защо да се учудваме, че повечето жени не притежават изкуството да направят от нищо нещо – така че една завързана панделка, крайчец от дантела или незабележимо бижу да придадат на тоалета особен акцент; че една тъкан, нагъната по особен начин, една бродерия, едно цвете в някой ъгъл, няколко дреболийки тук-там превръщат обикновената стая в персонализирана обител; че някое добре премерено слово попада право в целта, подобно на стрела и създава чувството за добре премерен удар. Защо да им се сърдим, ако някои от тях още не са усвоили от тези артисти, които не можеш да имитираш, естествената простота на държанието, което оставя на тялото цялата му грация, а на духа – говата непринуденост; ако все още не умеят да си служат добре с това, което познават, с интуицията, която те предупреждава, когато не знаеш нещо, и с цялото умение на кокетството, което Луи Улбах определя като „естествения аромат на добродетелта, която иска да бъде обичана".

Следователно българските дами са дъщери на Ева отпреди ябълката. Но бъдете спокойни – ябълката е узряла и аз се обзалагам, че те са нетърпеливи да я захапят. Вижте ги по време на дворцовите балове: тази, която миналата година влизаше в салона ужасена, днес се носи самоуверено, ритмично размахвайки и шумейки с шлейфа на роклята си. Представете си колко неудобно се чувстват младите български подпоручици, несвикнали с подобен род маневри, пред тези обременителни изобретения.

Знайте, изпълнени със задоволство парижанки, че събиранията в двореца притежават блясъка и задухата на нашите най-изискани празници. Една виконтеса от Ренвил би могла да напише научна критика за тоалетите, които преминават през цялата градация от затворена, полузатворена и открита деколтирана рокля. Грешките в стила са повече от екстравагантностите, но обучението върви бързо и прогресът е постоянен. Всяка година се събират плодовете от задълбоченото изучаване на кодекса на Уортън[128] и катехизиса на модата. Докато роклите се удължават, корсажите стават все по-изрязани, за ужас на възрастните българи, които при вида им повдигат ръце към небето, без то да може да им помогне.

Един тържествен бал в големите европейски столици изпълнява ролята едновременно на информационна агенция и на борса за поамбициозните; в София той представлява весело събиране, където политическите мъже се упражняват в парламентаризъм, задушават се в прегръдки, след като са се наругали в парламентарната зала, и съвместно атакуват бюфета; хитър начин, след като си при Господаря, да си върнеш нещо от отпуснатата му цивилна листа. Но както навсякъде, така и тук той се превръща в място за срещи на влюбените – законни или не, мечта за младите момичета и надежда за майките им. Дали между толкова много безочливо танцуващи валс няма да се намери някой, който да попадне в клопката на двете хубави очи? А очите са наистина хубави.

Мое задължение като безпристрастен хроникьор е да кажа, че силният пол печално преобладава сред чуждата колония; младите момичета са рядкост. Ето защо сред братя, чичовци, братовчеди възниква идеята да „внесат" сестри, племеннички и братовчедки, за да ги омъжат. Веднага щом някой господин се появи на вратата, сърцата на Маргаритите започват скришом да пеят:

> Искам да знам кой е този красив млад мъж
> и... колко му е зестрата.[129]

Знам, че няма рима, но чувствата са толкова завладяващи, че този вариант се налага. Капани за младите господа са заложени във

---

[128] Уортън – английски курортен град, любимо място за почивка на аристокрацията.

[129] Променен цитат от операта „Фауст" на Шарл Гуно. В оригинала Маргарита пита: „Искам да знам кой е този красив млад мъж
и как той се казва?"

всички ъгълчета. Но уви! Днешните млади господа са много хитри. Те могат да си бъбрят, да се кикотят, да флиртуват, да започват романи, които е трудно да бъдат завършени. Последна част:

Тя: Ти обичаш ли ме?
Той: Обичам те!
Бащата (бързо): Вие се обичате, значи ще се ожените?
Той (опиянен): Ами, не!

В София влечението към удоволствията се налага над строгостта на благоприличието: дами и дори млади момичета под закрилата на съпруг или майка, дръзко нападат, даже в техните собствени леговища безценните ергени. Но нека бъде проклет онзи, който си помисли нещо лошо, защото и при него въздухът е толкова замърсен, колкото навсякъде другаде. Цигарата царува по границите на Изтока. Макар и запратена в специална зала за пушачи, понякога тя е допускана и другаде и нейният парфюм невинаги дразни деликатните женски ноздри; няколко български, руски и чешки дами си позволяват – открито или не, това невинно забавление.

С разширяването на градите епидемията на танците се разпространява все повече. Танцува се под звуците на пиано, като или се използва помощта на заинтересованите, или се наема някой, когото подигравателно наричат „пианиста“. При по-тържествени случаи се прибягва до военна музика или до някой от онези, предимно дамски оркестри, които се множат в района на Дунав и пресичат Балкана, откакто София се издигна до ранга на Вавилон. Ето един щрих от натура на някое от тези скитащи певчески дружества:

Представете си трупа от единадесет души: двама мъже, една жена в зряла възраст и осем момичета, от 10 до 20-годишни. Бащата – тъмнокос, коректен като джентълмен; съдружник, брат или приятел, горд с прекалено голямото си чело на идиот или гений; майката – дебела и успокоена в своето равнодушие на пенсионирана кобила за разплод; и след всичко това – пълна колекция от главици, показващи всички възможни оттенъци на русото; очите – всички възможни смесици между синьо, жълто и сиво; по средата на лицето – всички възможни съществуващи чипи нослета. Не са чак прекрасни, но са много свежи, приличащи на малки, спокойни и нежни животинки. Най-голямата измъчва грифа на огромен контрабас; двете най-малки свирят на триъгълник и тамбура; останалите стържат по цигулки с изключение на майката, която свири с истински талант на флейта. Му-

зиката е добра, а репертоарът – неизчерпаем, но се лее някак си механично, без плам, без някоя от тези цигански атаки, които ви пронизват със забележителна виртуозност като свредел и ви грабват душата.

На мястото на тези осем бледнички девойки поставете осем френски момичета. Съберете ги в една стая, отворена към богати салони, където се движат нагиздени дами, учтиви и изящни млади момчета и един много красив княз. Напразно ще се опитате да ги завържете за цигулките или контрабаса; скоро между оркестъра и балните зали ще протече електрически ток; предизвикателни усмивки ще разцъфнат върху устните; ще се разкрият приятни зъбки; малки крачета ще излязат на разузнаване извън полите; очите ще се превърнат в топове, заредени с джепанета. По време на антрактите умно замислена стратегия ще доведе до отвора на вратите не едно любопитно личице и с помощта на сатаната, защото той винаги помага в такива случаи, до първи петли ще бъдат написани началните страници на много краткотрайни любовни романи.

Нищо подобно не се случва тук. Колкото повече наближаваш Ориента, толкова повече откриваш в женския мозък идеи, които при французойката са замъглени; идеята за социалното разслоение и едно нарастващо непознаване на женското надмощие, за което си дават еднакво сметка както в Кимпер-Корентин и в Карпентра[130], така и в Париж. Не твърдя, че това надмощие винаги се афишира; умело или инстинктивно то се прикрива, но то съществува и издава един усъвършенстван социален ред... не по-добър от някой друг.

Вкусът към музиката е доста развит; за благотворителни цели се организират концерти на добро ниво. Дипломацията – средище на всички дарби – отдаде първостепенно значение на играта на гатанки; дори достигнахме до комедията на обществените нрави, но трудни за анализиране причини унищожиха това забавление още в зародиш. То се запази единствено сред руснаците.

В еврейското училище драматичното изкуство се изявява публично по един по-детински начин: малките еврейчета с кални крачета рецитират трагедиите на Расин. Девическото френско училище им прави конкуренция и повтаря всяка година по време на раздаването на дипломите една или две драми, които оставят добро впечатление. Родителите от различна националност ликуват, гледайки своите

[130] Кимпер-Корентен и Карпентра – провинциални френски градове.

потомки в ролите на Мария Стюарт, Елизабет и на много благородни дами от английския кралски двор да декламират умиляващи тиради със самочувствието на аристократки и – пикантна особеност, с марсилски акцент. Дали пък средиземноморците, които вече нахлуха в Париж, сега не завладяват и света?

Никога друг път не съм се вълнувал толкова много, слушайки френския език да звучи в ушите ми далеч от родината. Дори изговарянето да е провансалско, овернско или нормандско, полезно е нашият език да се учи в чужбина, не толкова за задоволяването на една излишна сантименталност, колкото поради много по-важни политически причини и дори по търговски мотиви. Езиковото обучение е най-естественото средство за разпространяване на влияние и за извършване на добри сделки. Англичаните са разбрали това. Те упорито се стремят да ни лишат от привилегиите в Изтока, които датират още от времето на кръстоносните походи; те покриха със свои училища Палестина и Сирия; в Кипър се опитват да направят това, което утре ще направят и в Египет – да махнат от обществените служби всички, които не говорят техния език. От друга страна, и Италия някой ден ще освободи от нашата опека многобройните си мисионери в Леванта.

Следователно сега не е подходящият момент да се откажем от нашите религиозни дейци, на които дължим разпространението на френския език в Средиземноморието. Напротив, ще бъде много полезно да ги подкрепим, за да се разпространят на Балканския полуостров семената на едно мирно влияние, на което ще можем да се опрем. Но трябва бързо да се възползваме от психологическото си предимство. Австрия, която се стреми да разпространи немския език в Княжеството, е силно подпомогната от сегашното състояние на комуникациите, от емиграцията на нейни поданици и от търговския обмен между Виена и София. Тя ще направи след няколко години невъзможна борбата, която днес все още има смисъл. Българските деца показват безспорно предпочитание към френския език, а и бащите им насочват техните симпатии към една нация, безопасна за тях, чиито интереси, в съзвучие с техните собствени, не водят до никаква вреда; оттук и безпокойството сред другите велики сили*.

Днес софийското общество се смята за равноправно с цивилизована Европа. То експериментира с финеса на интимните вечери, с

* Моментът да се възползваме от това психологическо предимство се оказа още по-кратък, отколкото предполагах, а чувствителността на Австрия – по-буреносна. След моето завръщане във Франция отците асомпционисти, които ръководеха мъжко учили-

Знайте, изпълнени със задоволство парижанки, че събиранията в двореца притежават блясъка и задухата на нашите най-изискани празници. Една виконтеса от Ренвил би могла да напише научна критика за тоалетите, които преминават през цялата градация от затворена, полузатворена и открита деколтирана рокля. Грешките в стила са повече от екстравагантностите, но обучението върви бързо и прогресът е постоянен. Всяка година се събират плодовете от задълбоченото изучаване на кодекса на Уортън[128] и катехизиса на модата. Докато роклите се удължават, корсажите стават все по-изрязани, за ужас на възрастните българи, които при вида им повдигат ръце към небето, без то да може да им помогне.

Един тържествен бал в големите европейски столици изпълнява ролята едновременно на информационна агенция и на борса за по-амбициозните; в София той представлява весело събиране, където политическите мъже се упражняват в парламентаризъм, задушават се в прегръдки, след като са се наругали в парламентарната зала, и съвместно атакуват бюфета; хитър начин, след като си при Господаря, да си върнеш нещо от отпуснатата му цивилна листа. Но както навсякъде, така и тук той се превръща в място за срещи на влюбените – законни или не, мечта за младите момичета и надежда за майките им. Дали между толкова много безочливо танцуващи валс няма да се намери някой, който да попадне в клопката на двете хубави очи? А очите са наистина хубави.

Мое задължение като безпристрастен хроникьор е да кажа, че силният пол печално преобладава сред чуждата колония; младите момичета са рядкост. Ето защо сред братя, чичовци, братовчеди възниква идеята да „внесат" сестри, племеннички и братовчедки, за да ги омъжат. Веднага щом някой господин се появи на вратата, сърцата на Маргаритите започват скришом да пеят:

Искам да знам кой е този красив млад мъж
и... колко му е зестрата.[129]

Знам, че няма рима, но чувствата са толкова завладяващи, че този вариант се налага. Капани за младите господа са заложени във

[128] Уортън – английски курортен град, любимо място за почивка на аристокрацията.

[129] Променен цитат от операта „Фауст" на Шарл Гуно. В оригинала Маргарита пита: „Искам да знам кой е този красив млад мъж
и как той се казва?"

всички ъгълчета. Но уви! Днешните млади господа са много хитри. Те могат да си бъбрят, да се кикотят, да флиртуват, да започват романи, които е трудно да бъдат завършени. Последна част:

Тя: Ти обичаш ли ме?
Той: Обичам те!
Бащата (бързо): Вие се обичате, значи ще се ожените?
Той (опиянен): Ами, не!

В София влечението към удоволствията се налага над строгостта на благоприличието: дами и дори млади момичета под закрилата на съпруг или майка, дръзко нападат, даже в техните собствени леговища безценните ергени. Но нека бъде проклет онзи, който си помисли нещо лошо, защото и при него въздухът е толкова замърсен, колкото навсякъде другаде. Цигарата царува по границите на Изтока. Макар и запратена в специална зала за пушачи, понякога тя е допускана и другаде и нейният парфюм невинаги дразни деликатните женски ноздри; няколко български, руски и чешки дами си позволяват – открито или не, това невинно забавление.

С разширяването на сградите епидемията на танците се разпространява все повече. Танцува се под звуците на пиано, като или се използва помощта на заинтересованите, или се наема някой, когото подигравателно наричат „пианиста". При по-тържествени случаи се прибягва до военна музика или до някой от онези, предимно дамски оркестри, които се множат в района на Дунав и пресичат Балкана, откакто София се издигна до ранга на Вавилон. Ето един щрих от натура на някое от тези скитащи певчески дружества:

Представете си трупа от единадесет души: двама мъже, една жена в зряла възраст и осем момичета, от 10 до 20-годишни. Бащата – тъмнокос, коректен като джентълмен; съдружник, брат или приятел, горд с прекалено голямото си чело на идиот или гений; майката – дебела и успокоена в своето равнодушие на пенсионирана кобила за разплод; и след всичко това – пълна колекция от главици, показващи всички възможни оттенъци на русото; очите – всички възможни смесици между синьо, жълто и сиво; по средата на лицето – всички възможни съществуващи чипи нослета. Не са чак прекрасни, но са много свежи, приличащи на малки, спокойни и нежни животинки. Най-голямата измъчва грифа на огромен контрабас; двете най-малки свирят на триъгълник и тамбура; останалите стържат по цигулки с изключение на майката, която свири с истински талант на флейта. Му-

зиката е добра, а репертоарът – неизчерпаем, но се лее някак си механично, без плам, без някоя от тези цигански атаки, които ви пронизват със забележителна виртуозност като свредел и ви грабват душата.

На мястото на тези осем бледнички девойки поставете осем френски момичета. Съберете ги в една стая, отворена към богати салони, където се движат нагиздени дами, учтиви и изящни млади момчета и един много красив княз. Напразно ще се опитате да ги завържете за цигулките или контрабаса; скоро между оркестъра и балните зали ще протече електрически ток; предизвикателни усмивки ще разцъфнат върху устните; ще се разкрият приятни зъбки; малки крачета ще излязат на разузнаване извън полите; очите ще се превърнат в топове, заредени с джепанета. По време на антрактите умно замислена стратегия ще доведе до отвора на вратите не едно любопитно личице и с помощта на сатаната, защото той винаги помага в такива случаи, до първи петли ще бъдат написани началните страници на много краткотрайни любовни романи.

Нищо подобно не се случва тук. Колкото повече наближаваш Ориента, толкова повече откриваш в женския мозък идеи, които при французойката са замъглени; идеята за социалното разслоение и едно нарастващо непознаване на женското надмощие, за което си дават еднакво сметка както в Кимпер-Корентин и в Карпентра[130], така и в Париж. Не твърдя, че това надмощие винаги се афишира; умело или инстинктивно то се прикрива, но то съществува и издава един усъвършенстван социален ред... не по-добър от някой друг.

Вкусът към музиката е доста развит; за благотворителни цели се организират концерти на добро ниво. Дипломацията – средище на всички дарби – отдаде първостепенно значение на играта на гатанки; дори достигнахме до комедията на обществените нрави, но трудни за анализиране причини унищожиха това забавление още в зародиш. То се запази единствено сред руснаците.

В еврейското училище драматичното изкуство се изявява публично по един по-детински начин: малките еврейчета с кални крачета рецитират трагедиите на Расин. Девическото френско училище им прави конкуренция и повтаря всяка година по време на раздаването на дипломите една или две драми, които оставят добро впечатление. Родителите от различна националност ликуват, гледайки своите

[130] Кимпер-Корентен и Карпентра – провинциални френски градове.

потомки в ролите на Мария Стюарт, Елизабет и на много благородни дами от английския кралски двор да декламират умиляващи тиради със самочувствието на аристократки и – пикантна особеност, с марсилски акцент. Дали пък средиземноморците, които вече нахлуха в Париж, сега не завладяват и света?

Никога друг път не съм се вълнувал толкова много, слушайки френския език да звучи в ушите ми далеч от родината. Дори изговарянето да е провансалско, овернско или нормандско, полезно е нашият език да се учи в чужбина, не толкова за задоволяването на една излишна сантименталност, колкото поради много по-важни политически причини и дори по търговски мотиви. Езиковото обучение е най-естественото средство за разпространяване на влияние и за извършване на добри сделки. Англичаните са разбрали това. Те упорито се стремят да ни лишат от привилегиите в Изтока, които датират още от времето на кръстоносните походи; те покриха със свои училища Палестина и Сирия; в Кипър се опитват да направят това, което утре ще направят и в Египет – да махнат от обществените служби всички, които не говорят техния език. От друга страна, и Италия някой ден ще освободи от нашата опека многобройните си мисионери в Леванта.

Следователно сега не е подходящият момент да се откажем от нашите религиозни дейци, на които дължим разпространението на френския език в Средиземноморието. Напротив, ще бъде много полезно да ги подкрепим, за да се разпространят на Балканския полуостров семената на едно мирно влияние, на което ще можем да се опрем. Но трябва бързо да се възползваме от психологическото си предимство. Австрия, която се стреми да разпространи немския език в Княжеството, е силно подпомогната от сегашното състояние на комуникациите, от емиграцията на нейни поданици и от търговския обмен между Виена и София. Тя ще направи след няколко години невъзможна борбата, която днес все още има смисъл. Българските деца показват безспорно предпочитание към френския език, а и бащите им насочват техните симпатии към една нация, безопасна за тях, чиито интереси, в съзвучие с техните собствени, не водят до никаква вреда; оттук и безпокойството сред другите велики сили*.

Днес софийското общество се смята за равноправно с цивилизована Европа. То експериментира с финеса на интимните вечери, с

* Моментът да се възползваме от това психологическо предимство се оказа още по-кратък, отколкото предполагах, а чувствителността на Австрия – по-буреносна. След моето завръщане във Франция отците асомпционисти, които ръководеха мъжко учили-

блясъка на показните празненства, със задушевността на вечерите, напоени с шампанско, с веселите лудории на маскените балове и състезанията по самолюбие. То вече е вписало в сметката си един съмнителен дуел и едно сигурно самоубийство и претендира, че познава всички видове забавления.

Ще съм се справил твърде зле със задачата да опиша тази екзотична среда, ако не съм успял да изтъкна най-важната черта, която осигурява нейната оригиналност: става дума за искрената дружба, сплотяваща ядрото от чужденци, които можем да наречем инициатори на светския живот в България. Наскоро появилите се наклонности към остракизъм по-скоро го бетонираха. Не твърдя, че в църквата-майка не са се появили и по-малки разклонения, но все още всички вярващи се молят на същия олтар под претекста за следобеден чай. Когато няколко двуноги като мен и вас се срещат по няколко пъти на ден и всеки път изпитват удоволствие, това е една прекрасна новина, почти чудо.

Казах: „по няколко пъти на ден". Това е така, защото цялата програма на онзи, който има щастието да живее в София, не се ограничава само с вечерните удоволствия; има и забавления под открито небе. През зимата: каране на шейни и кънки. В началото се пързаляхме coram populo върху първия попаднал ни лед. След това се създаде клуб, който беше нает, ограден и залят с вода и специален терен, за голяма радост на руските дами, които са най-добрите кънкьорки в света. През лятото джентълменът може да избира между крикета, тениса, разходките на кон, стрелбата по гълъби... от стъкло, и отгоре на всичко – пикниците, когато някой безстрашен пионер открие в околностите на София някое дърво, достатъчно разклонено, за да послужи за слънчев чадър.

Ловът заслужава специално внимание. Княз Александър, изкусен ездач, обича само лов с преследване, но през следващите дни онези, на които се е паднала опасната чест да придружават Негово Височество, са принудени да възстановяват разсипаните си тела. Поданиците имат възможност да ловуват с ловджийски кучета. Сивата яребица е доста предпазлива в тази равнина, където е уязвима; по хълмовете все още се среща червената яребица, но без съмнение най-

---

ще в София, бяха принудени да напуснат, „защото пречат на австрийската пропаганда". Френският елемент е представен само от девическото училище, ръководено от сестрите на апарисион (бел авт.).

разпространеният дивеч е дивият заек; на много места ставаха истински хекатомби. В куманишкото блато има изобилие от водни птици. Преминаването на бекаси, много неравномерно през различните години, не трае дълго, защото обезлистената страна не предоставя достатъчна закрила. През есента едри кафяви мечки се настаняват по вътрешните склонове на Витоша, за да затлъстеят от царевицата, предусещайки лишенията през зимата. Селянинът, който е наясно с всички видове кражби, е толерантен към тези лакоми гости, но и участва с усърдие (срещу заплащане) в хайките, организирани от чужденци. Това е занимателен спорт, по-малко опасен, отколкото може да се предположи, практикуван на близко разстояние от столицата – на 20–30 км. В Балкана, от страната на Гинци, живее един по-дребен вид черна мечка, но тя е извън обсега на софийските жители. Същото е положението и с елените, срндаците, дивите кози. Състоянието на пътищата и липсата на подслон увеличават трудностите при придвижването и превръщат лова в рядко предприемани експедиции, които са немислими за възможностите на някой изолиран или предпочитащ удобствата Немрод[131].

Често, когато снегът е навлязъл във владенията си, някоя кола, теглена от четири коня, пълна с „опаковани" отвякъде мъже, препуска бясно по Цариградското шосе. Дипломатическият ареопаг, предрешен в съвсем неофициални костюми, е обявил война на вълците; по-младите са тръгнали още предишния ден, за да подготвят полесражението и да наемат хора, които да подгонват дивеча в Йени хан. Теренът за лов се състои от поредица ниски обли хълмчета, покрити с малки гъсти горички и сечища. Десет-дванадесет пушки, добре разположени, са достатъчни, за да държат целта под обстрел. По принцип от хитрите вълци откриваме само следите; изкарваме си го на зайците и лисиците, които се паникьосват от тридесетината силно викащи селяни. Малко от хайките са безрезултатни и една нежна радост се промъква в сърцето – никой не си признава, че в момента той всъщност е убиец и разбойник от гората на Бонди[132].

Ще кажа и няколко думи за народните празненства. Мизансценът винаги е един и същ, с изключение на вечерта, когато се закриват ежегодните военни маневри в Княжево и която не се вписва точно в категорията на народните празненства, защото там можеш да влезеш

[131] Немрод – легендарен цар на Халкида, голям ловец.

[132] Бонди – район в департамента Сена, прочуто свърталище на разбойници.

само ако имаш покана. На декора не му липсва блясък въпреки простотата на залата, построена от дъски. Килими и снопове от оръжия прикриват голотата на стените и масите от смърч с бели покривки се превиват под тежестта на пантагрюелски ястия. Но истинският спектакъл е отвън, по широкото поле – стъклени гирлянди очертават алеите; бенгалски огньове осветяват с неравна светлина правите линии на палатките и гъстите редици на дружините, докато звуците от 600 инструмента се редуват с „ура"-то на 15 000 войници.

Повечето възпоменателни празненства стават под открито небе: пред двореца има малък площад, сред който са поставени шест колони, покрити с листа и окичени със знамена в националния трибагреник – бяло, зелено и червено, разположени хоризантално. Тези колони ограничават периметъра на една естрада, над която хвърлят сянка няколко наскоро отсечени бора. Тук ще се извърши религиозната служба. Духовниците са главни действащи лица дори и в най-незначителната церемония.

На площада пехотата е строена в каре, артилерията е подредена по дължината на градината. В ограденатa част е строен този елит, който в Париж е наречен „постоянните посетители на премиерите". Няколко политици и висши чиновници, вчерашните, днешните и утрешните министри се размотават с небрежния вид, който българите с удоволствие показват, демонстрирайки презрение към официалното облекло: виждат се палта, кръгли шапки и калпаци.

В полето забиват барабаните. Владетелят излиза от двореца, ескортиран от Генералния щаб, и бързо прави преглед на войската. Приспига духовенството начело с хоругвите. Когато молитвите са прочетени и е отслужена литургията, митрополитът, отдясно на който стои гологлавият княз, прекосява вътрешността на карето, поръсвайки със светена вода кръстещите се войници. Оръдията стрелят, армията преминава в параден строй и празненството приключва.

Обикновено в публичните церемонии, особено в онези, свързани с народната памет, за философа е интересно не това, което става на сцената, а тълпата. А в България тълпата почти липсва на тези тържества. Ако има някоя дата, която да е скъпа на всички софиянци, изглежда това е денят на подписването на Санстефанския мирен договор, защото тази дата отбелязва освобождението, макар и частично, на страната. Между четиристотинте или петстотинте местни граждани, които са свободни и присъстват около официалния кортеж, не открих и десет, които да се отнасят скептично към този празник.

Дали прекалено честото повтаряне на церемониала не ги е отегчило? Или трябва да допуснем, че все още в тях не са се появили тези патриотични трепети?

Не искам да се изказвам неподготвен, а и това е един от въпросите, които е по-добре да не бъдат задавани. Прекалено дълго живях сред българи, за да не зная колко е неточно да се съди от гледна точка на нашите идеи и чувства за хора, които толкова малко приличат на нас, които, нямайки още пълна свобода за действие, издигат в култ благоразумието, въздържаността, упорството в преследването на дългосрочните цели, и неподдаващи се на краткотрайния ентусиазъм, празнуват жертвата и презират да са на сянка. Но зная също, че сред мъжете, отдали се на политика, някои практикуват тази наука под най-сухата и лична форма и техният темперамент не им позволява винаги да отхвърлят без колебание втората хипотеза.

В първите дни на своя престой в България новият владетел посещава Никопол. Едно младо момче рецитира стихове в чест на Негово Величество, които завършва с възгласа: „Да живее Конституцията!“ „Защо – казва князът с усмивка – не извикате: „Да живее отечеството!“?“

Съдържание

Емен Кейе и България – *Георги Пеев* / **5**

Глава I. Отпътуване от София – Участници и провизии за пътуването – Таш-Кесен – Хановете в България – Първи свидетелства от войната през 1878 г. – Тревога – Разбойнически истории – Пристигане в Орхание – Градът / **29**

Глава II. Клепала – Отпътуване от Орхание – Пейзажът – Изворите на Панега – Ангария – Законът в България – Луковит – Господна вечер – Турци и българи – Овенът-цар / **37**

Глава III. Отпътуване от Луковит – Българските попове – Телиш – Гробищната алея – Сражението при Горни Дъбник – Долни Дъбник – Вит – Плъхове – Пристигане в Плевен – Ханът на Никола-Чиско – Българската армия / **42**

Глава IV. Плевен (продължение) – Разходка по улиците – Турците – Дипломатически спорове – Добре охранявани префект и префектура – Пещерата – Евреите – Случки от обсадата – Румънската църква – Басните на Лафонтен – Гривица – Български вярвания – Радостите на войната / **48**

Глава V. Отпътуване от Плевен – Зелените планини – Животните в България – Ловец – Покритият мост – Красивото и грозното момиче – Пътно произшествие – Пристигане в Севлиево – Нощен шум / **60**

Глава VI. Шум от зори – Глухонемият и неговото прасе – Пътят от Севлиево до Габрово – Габрово при залез – Новото убежище / **66**

Глава VII. Индустрията в Габрово – Янтра – Местният патриотизъм – Обител на фабрикант на шаяк – Бижутер – Ресторант – Български нрави – Пътят от Габрово до Трявна – Семейството на ханджията – Мечтата на гражданите на Трявна / **68**

Глава VIII. Трявна (продължение) – Сутрешни впечатления – Малките занаяти – Религиозната скулптура и живопис – Църквите – Учениците – Качествата на българския народ – Сбогуване – Амбулантните търговци на руски картини – Стръмният мост – Дряново – Монархически конгрес в Ганчовец – Български поет – Велико Търново – „Бела Бона“ – Градът – Курс по история на лунна светлина / **76**

Глава IX. Търново, продължение на лекцията по история – Съвременният период – Учредителното събрание – Общото положение на страната – Конституцията – Претендентите за трона – Изборът на владетел – Пристигането на княз Александър Батенберг / **87**

Глава X. Търново (продължение) – Топография – Янтра – Митрополитската църква – Владиката Иларион и българските ръкописи – Църквата „Свети Димитър" – Ресторант „Български лъв" и чешката музика – Доктор Б. –Митрополията – Преображенският манастир – Пейзажи и лица / **92**

Глава XI. Търново (продължение) – Безцелно скитане – Църквата „Свети Четиридесет мъченици" – Археологически хипотези – Надпис на цар Иван Асен II – Екскурзия до женския манастир „Свети Николай" – Мидхат паша – Лични спомени – Арнаут-Кени – Хисар-баир – Една легенда – Пътуващи реликви – Разговор с Бела Бона / **100**

Глава XII. Отпътуване към Елена – Манастири – Планинският проход на р. Дренска – Разбойничеството в България – Елена – Трудностите на настаняването – Лучената супа и народните суеверия – Любовно писмо – Леяр на стари метални съдове – Християнин, захвърлен на зверовете / **108**

Глава XIII. Призраци от 1870 г. – Елена-Капуа – Упадъкът на местните занаяти – Ханът на Яковиц – Селският поп – Съединението на двете части на България – Политическата роля на българското духовенство – Религиозният въпрос – Гимнастика на кон – Връщане в Търново / **113**

Глава XIV. Повторно спиране в Габрово – Безкористният ханджия – Придобивки / **122**

Глава XV. Митницата – Празничните дни в България – Конвой с турски емигранти – Проблемът с емиграцията след войната от 1877 г. – Долината на Кочерица – Изкачването на Шипка – Граничният проход – Гурко и Сюлейман паша – Погребалните паметници на връх Свети Никола – Слизане в Източна Румелия – Село Шипка – Първата роза – Прасецът на един циганин – „Отелът" в Казанлък / **123**

Глава XVI. Казанлък в пазарен ден – Розите – Дестилацията – Казаните – Долината на розите – Могилите – Калофер – Орфей и Тунджа – Митологическа реминисценция – Градът по време на Руско-турската война – Сватба / **130**

Глава XVII. Още за сватбата – Болният кон и врачката – Учителят Ф. – Учебното дело в Калофер – Слизане в долината на Гьопса – Карлово, вдовишкият град – Изкушението на дърворезбите – Оплакванията на един изостанал турчин – Един неочакван приятел – Местната любезност – Женски щрихи – Водопадът Сушица – Една юначна жена – Зашеметяващ етап – Баня – Ветеринарното изкуство / **135**

Глава XVIII. Сутрин на безделие в хана на село Баня – Свещеникът епикуреец – Пътят за Филипопол – Градът от птичи поглед / **142**

Глава XIX. Филипопол (продължение) – Двамата генерал-губернатори или несигурността в официалната караулка – Френска гостоприемност – Католиците в България – Епископът-фантом – Българи и гърци / **144**

Глава XX. Екскурзия до Станимака – Бачковският манастир – Църквата и крепостта в Станимака – Надписи, записани през 1705 г. от френския пътешественик Пол Лука – Хрониките на маршал Вилардуен и на Анри дьо Валансиен – Френско-български роман от XIII в. – Четвърт час, посветен на Рабле / **150**

Глава XXI. Отпътуване от Филипопол – Циганski табор – Борците – Татар-Пазарджик – Белово – Малката полиглотка – Гората на барон Хирш / **158**

Глава XXII. Керван от куцовласи – Зле поддържан път – Железопътните линии на Балканския полуостров – Баня – Един фанатик на десет години – Предприемчива кокошка – Кучешко време – Българската граница – Пристигане в Самоков / **160**

Глава XXIII. Какво може да се види в Самоков – Искър – Железодобивната индустрия – Продуктите ѝ, западането и бъдещето ѝ – Екзекуцията на кочияша Петро – Затруднението на туристите / **169**

Глава XXIV. Самоков (продължение) – Неделното спокойствие – Сватбен кортеж – Пътищата на клюката в България – Сватба в село Доспей – Костюми, танци, традиции / **173**

Глава XXV. Самоков (продължение) – Американският колеж – Квакерите в България – Отпътуване от Самоков – Един народен избраник – Дупница / **185**

Глава XXVI. Отпътуване за Рилския манастир – Дъжд от рози – Българският фатализъм – Село Рила – Селският идиот, магарето и мага-

рицата – Изкачване – Войната на дърветата – Гората в България – Пристигане в манастира – Великолепието на декора – Описание / **188**

Глава XXVII. Рила (продължение) – Игуменът – Ферманът на цар Шишман – Библиотеката – Църквата – Византийското изкуство – Службата – Посещението на игумена – Българо-френски тост / **196**

Глава XXVIII. Рила (продължение) – Склад със скелети – Екскурзия до параклиса и гроба на Иван Рилски – Умните сръндаци – Сбогуване с игумена – Старо разпятие – Султански подаръци – Чудотворната икона – Мощите на Иван Рилски – Кулата на Стефан Душан – Огнището-кухня – Лошата роля на един добър монах / **201**

Глава XXIX. Завръщане в Дупница – Калугерките от село Рила – Тютюнът / **206**

Глава XXX. Наденица за сбогом – Старецът от Голямо село – Струма, латинските поети и кардинал дьо Полиняк – Промиване на златото в България – Мостът на кадията – Сливови дръвчета – Аграрният въпрос в Кюстендилска област – Центърът на областта – Границата с Македония – Селски картини / **207**

Глава XXXI. Кюстендил (продължение) – Ден на законодателни избори – Изследване по натура – Всеобщото избирателно право в Княжеството – Отпътуване от Кюстендил – Радомирското плато – Селското население и благотворното влияние на цивилизацията – Хановете в Радомир / **217**

Глава XXXII. Градските часовници – Часът „а ла франка“ и „а ла турка“ – Политическите възгледи на един ханджия – Владая – Бали-Ефенди – Завръщане в София / **225**

Глава XXXIII. София – 1. Градът – 2. Пейзажът и климатът – 3. Животът и удоволствията / **226**

В БЪЛГАРИЯ И РУМЕЛИЯ

2010005620

Цена 6,80 лв.